

॥ श्रीः ॥

समीक्षाचक्रवर्ति—विद्यावाचस्पति—महामहोपदेशक—
विद्वद्भर्य—स्व० पं० श्रीमधुसूदन—ओम्भा
विरचितः ।

* आधिदैविकाध्यायः *

सोऽयम्

श्रीसुरजनदासस्वामिना एम० ए०
साहित्य—व्याकरण—वेदान्त—सांख्ययोगाचार्येण सम्पादितः ।

ग्रन्थकर्तृसूनुना पं० श्रीप्रद्युम्नशर्म्मा प्रकाशितः ।

प्रथमाऽऽवृत्तिः

वि० सं० २००७

मूल्यम् २॥॥

सर्वेऽधिकाराः प्रकाशकाधीनाः ।

समीक्षाचक्रवर्ती
स्वर्गीय पं. मधुसूदनजी ओझा विद्यावाचस्पति ।

“श्रीवेङ्कटेश्वर” स्टीम-प्रेस, बंबई. ४.

॥ श्रीः ॥

* निवेदन *

इस आधिदैविकाध्याय ग्रन्थ के प्रकाशन कार्य को प्रारम्भ करने के कुछ ही दिन बाद मैं अस्वस्थ होगया जिससे इसका संशोधन भली प्रकार न हो सका । यहां के प्रेसों के विषय में पहिले भी मैं अन्य ग्रन्थों की भूमिका में लिख चुका हूँ कि वे इस ओर विशेष ध्यान नहीं देते हैं ।

मेरा स्वास्थ्य जब अधिक बिगड़ने लगा तब मैंने यह कार्य भार स्वामी सुरजनदासजी को सौंपा, यदि प्रारम्भ से ही उनके हाथ में दिया जाता तो इतनी गड़-बड़ या विलम्ब भी नहीं होने पाता, परन्तु यह क्या मालूम था कि मेरा स्वास्थ्य इतना खराब हो जायगा । अस्तु अब जैसा कुछ हो सका वह पाठकों के समक्ष रखा गया है । एक शुद्धि पत्र भी लगा दिया गया है तथापि पाठकवृन्द जो त्रुटि देखें उसे ठीक करने की उदारता करें ।

उक्त स्वामीजी का मैं बड़ा कृतज्ञ हूँ कि उन ने अपना अमूल्य समय देकर मेरे इस कार्य में हाथ बटाया है । यह मेरे पूज्य पिताजी के शिष्य तो हैं ही मुझ पर भी इनकी अनुपम कृपा रहती चली आती है ।

मेरा स्वास्थ्य क्रमशः ठीक हो रहा है परन्तु अभी तक मैं इस सेवा के योग्य हुआ नहीं हूँ अतः जब तक मेरा स्वास्थ्य ठीक नहीं होता है यह कार्य मैंने स्वामीजी के ही निरीक्षण में रक्खा है । मुझे यह पूर्ण आशा है कि इनकी देख-रेख में विशेष त्रुटियां नहीं रहने पायेंगी ।

प्रस्तुत ग्रन्थ की भूमिका में स्वामीजी ने सरल हिन्दी भाषा में इस ग्रन्थ के विषयों को अनुवाद रूप में स्पष्ट करने का प्रयत्न किया है जिससे सर्वसाधारण को समझने में भी कठिनता न होगी । आपने इस कार्य में बड़ा परिश्रम कर इस ग्रन्थ को बड़ा उपयोगी बना दिया है ।

पूज्य पिताजी ने शास्त्रों के उन विषयों का जिनका कि रहस्य क्रमशः लुप्तप्राय होगया है और जिनका आधुनिक व्यक्ति प्राचीन समय की परिभाषाओं व शैली को न जानने के कारण आधुनिक तरीके को अपना कर अन्यथा व्याख्यान करते हैं, अतः यथार्थ विषय को न जान कर उन्हें असम्भव व सन्देहास्पद मान बैठते हैं, उनका वास्तविक रहस्य बतलाने का पूर्ण प्रयत्न किया है । जितने भी ग्रन्थ लिखे गये हैं वे सब संस्कृत में हैं । अतः इनका जब तक हिन्दी भाषा में अनुवाद न कर दिया जाय तब तक वे संस्कृत के विद्वानों के अतिरिक्त सर्व

साधारण के उपयोगी नहीं हो सकते । परन्तु ग्रन्थ अत्यधिक हैं और वे सभी बड़े उपयोगी हैं अतः सर्व प्रथम उनका प्रकाशित करना ही परमावश्यक है । इनके प्रकाशन के लिये कोई ठोस सहायता भी उपलब्ध नहीं है फिर यदि हम हिन्दी भाषा के अनुवाद में अप्रसर हाते हैं तो मूल ग्रन्थों के प्रकाशन में अत्यधिक शिथिलता आती है । अतः हिन्दीभाषानुवाद को छोड़कर इन ग्रन्थों का प्रकाशन ही हमारा मुख्य ध्येय है । इनका प्रकाशन होजाने पर जो विद्यानुरागी महानुभाव चाहेंगे वे उनका अनुवाद करवा सकेंगे ।

फिर भी हम जो ग्रन्थ प्रकाशित होते हैं उनकी भूमिका में थोड़ा बहुत हिन्दीभाषा में ग्रन्थ की उपयोगिता आदि के विषय में लिख देते हैं जिससे पाठकों को उस ग्रन्थ के विषय का सामान्य ज्ञान तो हो जावे ।

इस प्रस्तुत ग्रन्थ में पुराणादि ग्रन्थों में वर्णित हजारों वर्षों की आयु के रहस्य का भी रहस्योद्घाटन किया गया है । और भी विषय इसमें ऐसे हैं जो अपनी विशेषता रखते हैं उनका दिग्दर्शन भी हिन्दी भाषा से भूमिका में स्वामीजी ने करा दिया है ।

आशा है इससे विद्याप्रेमी महानुभावों को समझने में सुविधा होगी और यह भी अनुमान होना कि इसी प्रकार अन्य ग्रन्थों में भी विविध विषयों की ग्रन्थियों को सुलभाय गया है ।

अन्त में विद्यानुरागी विद्वत्समाज से मेरा यही निवेदन है कि वे मुझे इस कार्य में सफलता मिलाने के लिए परमेश्वर से प्रार्थना करें ॥

जयपुर सिटी }
२५-१०-५० }

निवेदक—
प्रद्युम्नशर्मा ओझा

आधिविका

वेदरहस्योद्घाटक गुरुवर्य स्वर्गीय पं० श्रीमधुसूदनजी ओझाजी द्वारा निर्मित यज्ञविज्ञान-विभाग के अवान्तर विभाग यज्ञमधुसूदन का यह “आधिविकाध्याय” ग्रन्थ विज्ञ पाठकों के समक्ष उपस्थित किया जा रहा है।

इसमें देवताधिकार आदि ६ प्रकरण हैं। इन प्रकरणों द्वारा ग्रन्थकार ने वेदों में प्रयुक्त देवता, पितर, ऋषि शब्दों के उस वास्तविक वेदसम्मत रहस्य को बतलाने का प्रयत्न किया है जो रहस्य सहस्राब्दियों से वैदिक परिभाषाग्रन्थों के नष्ट होजाने से लुप्तप्राय हो गया था।

परमपूज्य पण्डितजी महाराज ने वेदोद्धार का जो महान् प्रयत्न किया है उसका पूर्ण परिचय तभी हो सकेगा जब कि उनके सभी ग्रन्थ प्रकाशित हो कर संसार के विद्वत्समाज के समक्ष पहुँचेंगे।

उनके ग्रन्थों के प्रकाशनकार्य में पण्डितजी महाराज के सुपुत्र पं० श्रीप्रद्युम्नजी ओझा प्राणपण से लगे हुए हैं और बहुतसे ग्रन्थों का प्रकाशन कर भी चुके हैं, परन्तु ग्रन्थों के अधिक होने से उनका प्रकाशन एक व्यक्ति की शक्ति से बाहर है। जब तक इसमें विद्यानुरागी धनी मानी व्यक्तियों का पूर्ण सहयोग प्राप्त नहीं होगा तब तक इस कार्य का सम्पन्न होना दुष्कर ही है।

यह हर्ष की बात है कि राजस्थान सरकार द्वारा संस्थापित संस्कृत मण्डल ने इस ओर कुछ ध्यान दिया है। आशा है यदि मण्डल इस कार्य की उपयोगिता को समझ कर इसमें सहयोग देगा तो यह अमूल्य साहित्य बहुत कुछ विद्वानों के समक्ष आ सकेगा।

हम इस उपोद्घात में क्रमशः उपर्युक्त अधिकारों में निरूपित विषयों को पाठकों की सुविधा के लिये संक्षेप से हिन्दीभाषा में प्रस्तुत करने का प्रयास कर रहे हैं।

१—देवताधिकार—

इस प्रकरण में यह बतलाया गया है कि वेद में देवता शब्द पांच अर्थों में प्रयुक्त हुआ है—

१—कहीं वेद में देवता शब्द का प्रयोग संसार के उपादान कारण इन्द्रियागोचर द्युमण्डलवर्ती प्रकाशमान अग्निसोमसूर्यवरुण आदि तत्त्वों में हुआ है जैसा कि “चित्रं देवानामुदगादनीकम्” इस मन्त्र से तथा “आदित्यं वा अस्तं यन्त सर्वे देवा अनुयन्ति” इस ब्राह्मणवचन से मालूम दे रहा है। यहां पर द्युमण्डलवर्ती सूर्यादि तत्त्वों के लिए देवताशब्द प्रयुक्त हुआ है।

२—कहीं देवता शब्द प्रकाशशील अश्विनी आदि नक्षत्रों में प्रयुक्त हुआ है जैसे ‘चत्वार एकमभिकर्म देवाः प्रोष्ठपदास इति यान वदन्ति’ अष्टौ देवाः सौम्याश्चतस्रो देवीरजराः श्रविष्ठाः, यज्ञ नः पान्तु वसवः पुरस्तादक्षिणतोऽभियन्तु श्रविष्ठाः” इत्यादि मन्त्रों में प्रोष्ठपदाश्रवणा आदि नक्षत्रों के लिये भी देवताशब्द का प्रयोग दृष्टिगोचर होता है।

३—वेद में देवता शब्द का प्रयोग विग्रहधारी चेतन सत्त्वप्रधान ब्रह्मप्रजापत्यादि प्राणिविशेषों में भी हुआ है। इस अर्थ में भी देवताशब्द का प्रयोग लोक व शास्त्रों में प्रसिद्ध ही है। इनका निरूपण पुराणादि में संघट्ट मिलता है। ११ इन्द्रियां, ८ सिद्धियां व ६ तुष्टियां, ये २८ शक्तियां इनमें स्वभावसिद्ध होती हैं। जन्म, जरा, मरणादिसम्पन्न होते हुए भी इनका शरीर अपञ्चीकृत भूतों से बना हुआ होता है और इनके चरण पृथ्वी से संपृष्ट नहीं होते।

४—मान्त्रवर्णिक देवता अर्थ में भी देवता शब्द प्रयुक्त हुआ है। जो कर्म जिस उद्देश्य से किया जाता है, अथवा जिस मन्त्र का जिस उद्देश्य से उच्चारण किया जाता है वसं कर्म व उस मन्त्र का वही उद्देश्यभूत वस्तु देवता होता है। यह मान्त्रवर्णिक देवता का अभिप्राय है।

५—देवता शब्द का प्रयोग श्रुताध्ययनसम्पन्न अनूचान यज्ञानुष्ठान द्वारा दिव्यात्म। सम्पन्न ब्राह्मणों में भी हुआ है जैसा कि तैत्तिरीय श्रुति में वर्णन मिलता है—

“यथा वै मनुष्या एवं देवाः अग्रे आसन् तेऽयजन्त ।

ततो वेते आर्तिं पाप्मानं मृत्युमपहत्य दैवीं संसदमगच्छन्” ॥ इति ।

इसी आधार पर आजकल ब्राह्मणों को भूदेव व भूसुर कहा जाता है।

देवता शब्द की इन पाँचों प्रवृत्तियों को बतलाने के बाद यास्क व शौनक्रमतानुसार पृथ्वी, अन्तरिक्ष व द्युलोक भेद से अग्नि, वायु व इन्द्र तीन भेदों का निरूपण किया है और शेष देवताओं का इन्हीं में अन्तर्भाव बतलाया है। आगे इन तीनों प्रधान देवताओं की भक्तियों का निरूपण और अग्निस्थानीय, अन्तरिक्षस्थानीय व द्युस्थानीय देवताओं का परिगणन किया है। अन्त में देवता वस्तुतः एक ही है और अन्य सब देवता उसी के महिमा स्वरूप हैं यह भी बतलाया है। संक्षेप में देवताधिकरण में इसी तत्त्व का निरूपण है।

२-पितृनिरूपणाधिकार—

इस अधिकार में पितृरहस्य का निरूपण है। पितर पर (१), मध्यम (२), अवर (३) भेद से तीन प्रकार के हैं। ये ही क्रमशः (१) नान्दीमुख, (२) पार्वण, (३) प्रेत कहलाते हैं। इनमें पर पितर प्रसन्नमुख होने से नान्दीमुख कहलाते हैं, और शेष मध्यम व अवर पितर अश्रुमुख हैं। नान्दीमुख (पर) पितरों की अन्य पितरों की अपेक्षा ऊर्ध्वस्थिति है अतः ये ऊर्ध्वमुख और अमूर्त हैं।

नान्दीमुख पितर (१) सोमसद्, (२) बर्हिषद्, (३) अग्निष्वात्त भेद से तीन प्रकार के हैं। इन तीनों पितरों के क्रमशः (१) सनातन, (२) सोमपथ, (३) वैभ्राज ये तीन लोक, (१) सोम, (२) यम, (३) अग्नि ये तीन सहयोगी देवता, (१) अग्नि, (२) अङ्गिरा, (३) भृगु ये तीन ऋषि तथा उत्तर, मध्य व दक्षिण ये तीन दिशाएँ हैं। सोमसद् पितर साध्यों के, बर्हिषद् देवयोनियों के तथा अग्निष्वात्त देवों के पितर माने गये हैं। पितृप्राण ऋषिप्राणों से पैदा होते हैं जैसा कि “ऋषिभ्यः पितरो जाताः” यह मनुवचन प्रतिपादन कर रहा है। इनमें सोमसद् पितर विराट् ऋषिप्राण से पैदा होते हैं अतः वे वैराज कहलाते हैं, एवं बर्हिषद् व अग्निष्वात्त क्रमशः मरीचि व पुलस्त्य से पैदा होते हैं, अतः इन्हें क्रमशः मारीच व पौलस्त्य कहा जाता है। सोमसद् पितर असंख्य हैं। बर्हिषदों की संख्या ८६०० हैं और अग्निष्वात्तों की ६४००० हैं। यह उपर्युक्त बात नीचे की तालिका से स्पष्ट हो जाती है :—

दिशः	देवाः	ऋषयः	पितरः	लोकाः	जनकाः	जन्याः	संख्याताः
उत्तरा	सोमः	पितृमान्	सोमसद्	सनातनाः	साध्वानाम्	वैराजाः
अन्तरा	यमः	अङ्गिरस्वान्	बर्हिषद्	सोमपथाः	देवयोनीनाम्	मारीचाः	८६०००
दक्षिणा	अग्निः	कव्यवाहनः	अग्निष्वात्ताः	वैभ्राजाः	देवानाम्	पौलस्त्याः	६४०००

इन पितरों की त्रित्व संख्या की उपपत्ति का निरूपण करते हुए लिखा है कि सांसारिक पदार्थ तीन प्रकार के हैं उष्ण शीत, अनुष्णाशीत । उष्ण द्रव्य सब अग्नि, शीत सोममय व अनुष्णाशीत सब यम हैं । अग्नि का स्वभाव ऊर्ध्वगामी होने से वह अवाची (दक्षिण) से सदा उदीची (उत्तर) की तरफ जाया कर । है । सोम अधोगामि स्वभाव वाला होने से सदा उत्तर से दक्षिण की तरफ जाया करता है । ऊर्ध्व दिशा का नाम उदीची व उत्तर है एवं अधोदिशा अवाची व दक्षिण कहलाती है । इन दोनों तत्त्वों के बीच में इनका नियामक एक तत्त्व और है जो यम प्राण कहलाता है । अग्नि में सर्वदा सोम की आहुति होती रहती है । उसी से विश्व की उत्पत्ति होती है, और वे उत्पद्यमान पदार्थ जीवित रहते हैं । इसीलिये श्रुति “अग्निषोमात्मकं जगत्” इस ध्वन से विश्व को अग्निषोममय बतला रही है । मध्यस्थ यम जब अग्नि में सोमाहुति का प्रतिबन्ध कर देता है उस समय वह पदार्थ मर जाना है । इस तरह अग्नि, सोम, यम, ये तीन तत्त्व ही विश्व के उत्पादक हैं, अतः पितरों की संख्या तीन ही सिद्ध होती है इसीलिये इन तीनों पितरों की उत्तर मध्यम व दक्षिण ये तीन ही दिशाएँ हैं । उपर्युक्त प्रकार से पितरों की त्रित्व संख्या की उपपत्ति बतलाकर पुनः प्रकारान्तर से भी इसकी उपपत्ति बतलाई है और वह निम्न रीति से है ।

संवत्सरात्मक प्रजापति के ऋत, सत्य नामक दो शरीर हैं । उनमें अग्नि ऋत शरीर तथा सोम सत्य शरीर है । उनमें ऋतशरीररूप अग्नि उत्तरायण में पैदा होकर वसन्त, ग्रीष्म व वर्षा ऋतु में उत्तरोत्तर बढ़ता रहता है अतः इन तीन ऋतुओं तक अग्नि का वृद्धिकाल है । फिर शरद्, हेमन्त व शिशिर में उसका क्रमशः हास होता है और दक्षिणायन के अन्त में उसकी मृत्यु हो जाती है । अतः शरदादि तीनों ऋतु उस ऋताग्नि का हास काल है । ऋताग्नि का यह भोगकाल ही एक संवत्सर है । इसी ऋताग्नि के वृद्धि व हास के तारतम्य से निष्पद्यमान अग्नि के ६ अवयव ही ६ ऋतुएं हैं ये ऋतुएं ही पितर हैं क्योंकि ऋतुओं से ही सब पदार्थों की उत्पत्ति होती है । इस ऋतु के भी दिवस, मास, संवत्सर भेद से तीन भेद होते हैं । अतः यह दिवस मासादि भेद से त्रिधा उपलक्षित ऋताग्नि तीन पितर हैं ।

(२) पार्वणपितर :-

ये नान्दीमुख पितरों से नीचे रहते हैं । अतः ये अधोमुख व मूर्तिमान् हैं । इनके चार भेद हैं—(१) सोमप । (२) हविर्भुक् । (३) आज्यप (४) सुकाली ।

[१] सोमप—सोमपान करने वाले पितरों के दो भेद हैं । (१) वैराज (२) काव्य । इनमें वैराजों का निरूपण नान्दीमुखों में हो चुका है । अतः परिशेषात् काव्य पितर पार्वण

पितरों में आते हैं। ये कवि से पैदा होते हैं। अतः काव्यपदव्यपदेश्य हैं। इन पितरों के लोक ज्योतिर्भास हैं।

[२] हविर्भुक्—हवि का आस्वादन करने वाले पितर हविर्भुक् या हविष्मान है। ये अङ्गिरा से उत्पन्न होने के कारण अङ्गिरसपदव्यवहार्य हैं और इनका लोक मारीच है।

[३] आज्यप—आज्य ग्रहण करने के कारण ये आज्यप कहलाते हैं। इनके लोक तेजस्वी हैं।

[४] सुकाली—ये वसिष्ठ से पैदा होते हैं अतः उन्हें वासिष्ठ कहा गया है। इनके मानस लोक हैं।

ये चारों प्रत्येक वस्तु के पितर होते हैं फिर भी भिन्न २ वर्णों के विशेष तथा भिन्न भिन्न पितर माने गये हैं। इतना और ध्यान में रखना चाहिये कि यहाँ पर ब्राह्मणादिवर्षा केवल मनुष्यों में ही नहीं है। अपितु सृष्टि में वर्तमान चेतन व अचेतन सभी पदार्थों के देवभेद से इन्हीं चार वर्णों में विभक्त हैं। जो आग्नेय पदार्थ हैं वे सब ब्राह्मण हैं ऐन्द्र क्षत्रिय हैं, वैश्यदेव्य वैश्य, तथा पूषदेवताक पदार्थ शूद्र हैं। सभी पदार्थ अग्नि, इन्द्र विश्व-देव, व पूष देवता से भिन्न भिन्न प्रकृति के पैदा होते हैं। अतः सभी पदार्थों में ये ब्राह्मणादि चारों विभाग हैं। इन चारों पितरों में सोम व आज्य के तरल होने से पान शब्द का प्रयोग किया है। जैसे सोमर, आज्यप। एवं हवि के घन द्रव्य होने से उसके ग्रहण में भोजन पद का व्यवहार किया है जैसे हविर्भुक्। इसमें भी जो द्रव द्रव्य अग्नि संयोग से जलकर ज्वाला रूप में परिणत हो जाते हैं उन्हें आज्य कहा जाता है; जैसे घृत, तैल मदिरा आदि। एवं जो तरल द्रव्य अग्निसंयोग से नहीं जलते हैं उन जल दूध आदि का सोम पद से व्यवहार किया गया है। इस तरह ब्राह्मण द्रव्य के भेद से पितरों के तीन भेद हैं। किन्तु ये तीनों ही द्रव्य ग्रहण करते हैं, और चतुर्थ पितर सुकाली द्रव्य को ग्रहण नहीं करते हैं केवल उसका सम्बन्धमात्र प्राप्त करके लौट जाते हैं। ये चारों पार्वण पितृ पृथिवी, अन्तरीक्ष व द्युलोक में रहते हैं अतः इनके वसु, रुद्र व आदित्य सहकारी देवता कहलाते हैं। इसलिए याज्ञवल्क्य ने “वसुरुद्रादितिसुताः पितरः आद्यदेवताः” ऐसा कहा है।

(२) प्रेत मनुष्य पितरः—

मनुष्य पितरों का वर्णन वायुपुराण व ब्रह्मपुराणादि ग्रन्थों में उपलब्ध होता है। ब्रह्मपुराण में इनकी संख्या ७ मिलती है जैसे—पिता, पितामह, प्रपितामह, वृद्धप्रपितामह, अतिवृद्धप्रपितामह, वृद्धातिवृद्धप्रपितामह इत्यादि, जिनमें पिता, पितामह, प्रपितामह

को अश्रुमुख^१ तथा शेष को नान्दीमुख कहा गया है। मार्कण्डेय^२ पुराण में भी ऐसा वर्णन उपलब्ध होता है। ये सभी सौम्य हैं और शरीर त्याग के बाद सोममय चन्द्रलोक में ही जाते हैं। जैसा कि कौषीतकि श्रुति बतला रही है “ये वै के चास्माल्लोकात् प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ति” (कौषीतकि०)। इन मानव प्रेतपितरों का श्रौतकर्म में अधिकार न होने से श्रौतकर्मोपयुक्त उपर्युक्त सात ही पितर हैं। श्रुतियों व पुराणादिवचनों में श्रूयमाण रश्मिप, स्वादुषद्, उपहूतादि अधिक पितरों का इन्हीं में अन्तर्भाव है। इनमें कितने ही इन्हीं के नामान्तर हैं और कितने ही इनके विशेषणवाची शब्द हैं एवं कतिपय क्रियावाची शब्द हैं। जैसे ‘उपहूताः पितरः सौम्यासो बर्हिष्येषु निधिषु प्रियेषु’ इस ऋग्वेदमन्त्र में उपहूतपद आह्वान का बोधक है न कि पितर का। इसी तरह रश्मिप, स्वादुषद् आदि पितरों के विशेषण है न कि पितृविशेष।

यहां पितृनिरूपणाधिकार में केवल प्रेतपितरों का ही निरूपण किया गया है। उपर्युक्त नान्दीमुख पार्वण व प्रेतपितरूप ३ भेद प्रेतपितरों के ही हैं। इसमें अतिरिक्त दिव्य-पितर व ऋतुपितर ये दो भेद पितरों के और हैं जिनका निरूपण विस्तारपूर्वक ग्रन्थकार निर्मित ‘पितृसमीक्षा’ ग्रन्थ में किया गया है। जिज्ञासुओं को उनके ज्ञान के लिए पितृसमीक्षा ग्रन्थ का अवलोकन करना चाहिये। इति।

३-ऋषिसामान्याधिकार—

ऋषिशब्द का वेदों में चार अर्थों में प्रयोग हुआ है। १—असल्लक्षण मूलप्राणों में, २—रोचनालक्षण तारकनक्षत्रादि में, ३—तत्तत्प्राणद्रष्टाओं में तथा ४—वक्ताओं में।

१—ऋषिशब्द का प्रथम प्रयोग सृष्टि के मूल उपादान असल्लक्षण प्राणों के लिये हुआ है। प्रत्येक वस्तु में सत्ता प्राणों के द्वारा आती है। मूल प्राण स्वयं अप्राण (प्राण रहित) है अतः वे असत्पद से व्यवहृत होते हैं और उसमें ऋषिशब्द का प्रयोग होता है जैसे—

१ पिता पितामहश्चैव तथैव प्रापितामहः। त्रयोऽप्यश्रमुखा ह्येते पितरः परिकीर्तिताः ॥

तेभ्यः पूर्वतरा ये च प्रजावन्तः सुखोचिताः। ते तु नान्दीमुखा नान्दी समृद्धिरितिकथ्यते॥ (ब्रह्मपुराण)

२ ये स्युः पितामहादूर्ध्वं ते स्युर्नान्दीमुखा इति। (मार्कण्डेय पुराण)

“असद्वा इदमप्र आसीत् । किं तदसदासीदिति । ऋषयो वाव तेऽप्रेऽसदासीत् । के ते ऋषय इति । प्राणा वा ऋषयः । शत ६।३। “साकञ्जानां सप्तथमादुरेकजं षड्विधमा ऋषयो देवजा इति । तेषामिष्टानि विहितानि वामशः स्थात्रे रेजन्ते विकृतानि रूपशः ‘प्राणा वै वसिष्ठ ऋषिः’ ‘मनो वै भारद्वाज ऋषिः’ इत्यादि (१।१६४।१५) वचनों में असत् व मूलभूत प्राणों को ऋषि बतलाया गया है ।

२—ऋषि शब्द का रोचनाशील नक्षत्र ताराकादियों में भी प्रयोग देखा जाता है जैसे— एकं द्वे त्रीणि चत्वारोति व अन्यानि नक्षत्राणि, अथैता एव भूयिष्ठा यत् कृत्तिकाः । ज्येष्ठाणां ह वा एता अप्रे पतय आसुः । सप्तर्षीनु ह स्म वै पुरर्क्षा इत्याचक्षते । अमी ह्युत्तरा हि सप्तर्षय उदयन्ति पर एताः” । इत्यादि श्रुतियों में ताराओं के लिए ऋषि शब्द का प्रयोग हुआ है ।

३—संसार के उपादानकारण इन्द्रियातीत बुमण्डलवर्ती प्रकाशमान अग्नि, सोम, सूर्य, वरुण आदि देवताओं के विज्ञान के साक्षात्कर्तृत्व अर्थ में भी ऋषि शब्द का प्रयोग वेद में होता है । प्रकृतिव्याप्त जगदुपादानभूत तत्तद्देवतारूप तत्त्वों के विज्ञान का ऋषियों ने साक्षात्कार किया । इसी से वे ‘दर्शनाह्विः’ इस व्युत्पत्त्यर्थ को लेकर ऋषि कहलाये । इसी लिए “ऋषयो मन्त्रद्रष्टारः” ऐसा अभियुक्तों ने लिखा है । यहाँ मन्त्र-पद से तन्मूलभूत प्राणों के रहस्यात्मक विज्ञान का मङ्गल है न कि वर्णपदवाक्यसमूहात्मक मन्त्रों का । क्योंकि उन शब्दसमूहात्मक मन्त्रों का ऋषियों ने निर्माण किया है न कि साक्षात्कारमोत्र । इसीलिये—

“यामृषयो मन्त्रकृतो मनीषिणः अन्वैच्छन् देवास्तपसा श्रमेण” ।

“नमः ऋषिभ्यो मन्त्रकृद्भ्यो मन्त्रपतिभ्यः” ॥

इत्यादि श्रुतियों में ऋषियों को शब्दात्मक वेद का कर्ता स्पष्ट रूप से बतलाया है । इतने पर भी “अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयंभुवा । आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वा प्रवृत्तयः” इत्यादि स्मृतियों में शब्दात्मक वेद को नित्य कहना सर्वलोकात्मक, सर्वजगदुपादानभूत, मूलभूत वाक् के अभिप्राय से है न कि वर्णात्मक वाक् के अभिप्राय से । उसी वाक् के विषय में “अथो वागेवेदं सर्वम्” यह ऐतरेय श्रुति का उद्घोष है । साक्षात्कृतधर्मा ऋषियों ने ही वेद का निर्माण किया है, इसीलिए शब्दसमूह वेद में अनपेक्षत्वरूप स्वतः प्रामाण्य है । क्योंकि वेदसाक्षात्कृतधर्मा ऋषि पुरुषों का वचन है और द्रष्टा द्वारा दृष्ट पदार्थ के प्रामाण्य के लिए इतर पुरुष या प्रमाण के साक्ष्य की आवश्यकता नहीं जब कि श्रोता के वचन के प्रामाण्य के लिए द्रष्टा के वचन की आवश्यकता है ।

निष्कर्ष यह है कि विज्ञानरूप से वेद अनादि व अपौरुषेय हैं, और बागात्मक वेद रूप से वे मन्त्रद्रष्टा ऋषियों द्वारा कृत हैं, अतः पौरुषेय व सादि हैं। इन मन्त्रद्रष्टा विद्वान् मनुष्यों के लिये भी ऋषिशब्द का प्रयोग वेद में हुआ है जैसे—

“यज्ञेन वाचः पदवीमायैस्तामन्वविन्दन् ऋषिषु प्रविष्टाम्” ‘अग्निः पूर्वभिः ऋषिभिरीज्यो नूतनैरुत । त देवां इह वक्षसि’ इत्यादि मन्त्रों में।

४—मान्त्रवर्णिक ऋषि के लिए भी वेद में ऋषिशब्द का प्रयोग दृष्टिगोचर होता है। जिस वक्ता का जो मन्त्र होता है वही वक्ता उस मन्त्र सूक्त व वाक्यांश का ऋषि कहलाता है। तत्प्राणविज्ञानद्रष्टा ऋषियों ने ही उस विज्ञान का शब्दों द्वारा उपदेश किया। अतः प्रायः मन्त्रद्रष्टा ऋषि ही मान्त्रवर्णिक ऋषि भी कहलाते हैं, किन्तु कहीं कहीं मन्त्रद्रष्टा ऋषियों से भिन्न ऋषि भी मन्त्रादि के मान्त्रवर्णिक ऋषि देखे जाते हैं, क्योंकि उन मन्त्रों व सूक्तों में उन ऋषियों की ही वक्तृत्वेन विवक्षा कर दी गयी है। जैसे आम्भृणी सूक्त में आम्भृण ऋषि की पुत्री वाक् नामिका ऋषि ने त्रैलोक्यव्याप्त अनादि वाक्तत्त्व की स्तुति की है वहां आम्भृण पुत्री वाक् ऋषि को स्तूयमान वाक् रूप देवता के साथ अभेद हो जाने से आम्भृणी वाक् में ऋषित्व नहीं रहा, किन्तु मन्त्रद्रष्टृभिन्न स्तूयमान वाक् देवता को ही ऋषि मान लिया गया है क्योंकि यहां वर्णनीय (स्तूयमान) वाक् देवता की स्तुति उसी के द्वारा करवाई गई है।

निष्कर्ष यह है कि वेद में मन्त्रों को देवस्तव, संवाद व आत्मस्तव भेद से तीन भेदों में विभक्त किया है। वहां देवस्तुतिरूप मन्त्रों में स्तूयमान देवता भिन्न होता है और स्तावक ऋषि भिन्न। और उनमें स्तावक ऋषि ही उन मन्त्रों का ऋषि होता है। संवाद मन्त्रों में दो व्यक्तियों का परस्पर संवाद होता है, और वहां उन संवाद करने वालों में से क्रमशः एक ऋषि और एक देवता होता है। मन्त्रप्रणेतृ का ऋषित्व वहां विवक्षित नहीं होता जैसे अगस्त्य और इन्द्र के संवादसूक्त में क्रमशः अगस्त्य और इन्द्र ही ऋषि हैं और वे ही क्रमशः स्तूयमान देवता भी हैं, आत्मस्तव में मन्त्रप्रणेतृ या तो अपनी ही स्तुति करना है अथवा प्रतिपाद्य (स्तूयमान) देवता की उसी के मुख से स्तुति करवाता है। अतः वहाँ स्तूयमान देवता और ऋषि एक ही होता है भिन्न नहीं। इसका उदाहरण आम्भृणी वाक् सूक्त है जिसका उल्लेख ऊपर किया जा चुका है। इन तीनों से अतिरिक्त मन्त्रों का एक भेद ‘भावस्तव’ और है। किन्तु उसका आत्मस्तव में अन्तर्भाव हो जाने से वह पृथक् नहीं माना जाता है। इसी तथ्य का निरूपण बृहद्देवता में शौनक ने निम्न रीति से किया है:—

नवकः प्रथमस्त्वामां वर्गस्तुष्टाव देवताः ।
 ऋषिभिर्देवताभिश्च समूदे मध्यमो गणः ।
 आत्मनो भाववृत्तानि जगौ वर्गस्तथोत्तमः ।
 उत्तमस्य तु वर्गस्य य ऋषिः सैव देवता ।
 आत्मानमस्तौद् वर्गस्तु देवतां यस्तथोत्तमः ।
 तस्मादात्मस्तवेषु स्याद्य ऋषिः सेव देवता ।
 संवादे प्राह वाक्ये यः स तु तस्मिन् भवेदृषिः ।
 यस्तेनोच्येत वाक्येन देवता तत्र सा भवेत् ।

इस प्रकार चार भिन्न २ अर्थों के ऋषिशब्द का प्रयोग वेद में दृष्टिगोचर होता है । कहीं किसी अर्थ में और कहीं किसी अर्थ में । मन्त्रार्थ करते समय इस रहस्य को जानना आवश्यक है । ऋषिसामान्याधिकार में इसी तत्त्व का निरूपण किया गया है ।

४—सृष्टिप्रवर्तकाधिकार ।

ऋषियों के तीन विभाग बतलाये हैं । १-सृष्टिप्रवर्तक ऋषि २-गोत्रप्रवर्तक ऋषि एवं ३-वेदप्रवर्तक ऋषि । उनमें से इस प्रकरण में सृष्टिप्रवर्तक ऋषियों का निरूपण किया गया है । ऋषिसामान्य प्रकरण में ऋषिशब्द के असल्लक्षण, रोचनालक्षण, द्रष्टृत्वलक्षण व वक्तृत्वलक्षण भेद से चार प्रवृत्तिनिमित्त (अर्थ) बतलाये थे । उनमें असल्लक्षण (प्राणरूप) व रोचनालक्षण ऋषि सृष्टिप्रवर्तक हैं । शरीर की तरह प्रतीयमान इस हिरण्यमय ब्रह्माण्ड में एक स्वतंत्र कृतज्ञोद्यन आत्मा व्याप्त है जो कि संवत्सर, हिरण्यगर्भ, सर्वज्ञ, पुरुष, वैश्वानर इन नामों से व्यवहृत होता है, और जिसका निरूपण + पुरुषसूक्त ×, हिरण्यगर्भसूक्त आदि सूक्तों में ऋग्वेद में उल्लेख होता है । उस पुरुष की जाग्रदवस्था विश्वप्रपञ्च की उत्पत्ति व उसकी सुषुप्ति विश्वप्रपञ्च की प्रलयावस्था है । किन्तु वह पुरुष कभी भी मृत्यु को प्राप्त नहीं होता है । जीवात्मा का परमात्मा में लय ही मृत्युपदव्यवहार्य है । और उस परमात्मा का किसी में लय होता नहीं अतः वह अमर है । सारा विश्व उसी का अङ्ग व उसी का रूप है । उसी पुरुष के शरीर प्राण सृष्टिप्रवर्तक ऋषि कहलाते हैं ।

जैसे मनुष्यशरीर में भूतमात्राओं से रस व भौतिक धातुओं की, तेजोमात्राओं से सब बलों की, एवं प्रज्ञामात्राओं से सभी ऐन्द्रियिक विषयों की, इस प्रकार सब तत्त्वों की उत्पत्ति

+ 'सहस्रशीर्षाः पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात्' । × 'हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रै' इत्यादि ।

प्राण से होती है। एवं जैसे शरीर में वर्तमान पितर, देव आदि सभी तत्त्वोंकी भी उत्पत्ति प्राण से ही होती है, प्राणों में ही वे स्थित रहते हैं। और उसी में उनका लय होता है। उसी प्रकार प्रकृति में (विश्वप्रपञ्च में) सभी तत्त्व प्राणों से ही उत्पन्न होते हैं।

उपर्युक्त परमात्मा से (वायुरूप हिरण्यगर्भ से) एक विराट् रूप मुख्य प्राण पैदा होता है जो अधिदैवत में विराट् कहलाता है। और शरीर (अध्यात्म) में तैजस। वही ब्रह्माण्डरूप शरीर में व मनुष्यशरीर में प्रविष्ट होकर दशधा विभक्त हो जाता है। वे ही दश प्राण जो कि अधिदैवत व अध्यात्म में पैदा होते हैं सारी सृष्टि करते हैं, अतः वे सृष्टिप्रवर्तक प्राण कहलाते हैं। इसी तथ्य का निरूपण “अयं वै प्राणो योऽयं पवते, यो वै प्राणः स आयुः” सोऽयमेक एव पुरुषोऽनः प्रविष्टो दशधा विहितः” यह वाजिश्रुति कर रही है।

हिरण्यगर्भरूप सूत्रात्मा से उत्पन्न विराटरूप पुरुष ही अव्याकृत है, उस अव्याकृत विराट् से व्याकृत विराट् पुरुष पैदा होता है। यही व्याकृत विराट् पुरुष ॐ मनु कहलाता है, और उसी के अवयवभूत दश प्राणों से सम्पूर्ण सृष्टि पैदा होती है। और वे दश प्राण मरीच्यादि महर्षि हैं। इस सम्पूर्ण तथ्य का विस्तृत विवेचन मनु ने अपने मानवशास्त्र में “आसीद्विदं तमोभूतम्” इत्यादि पद्यों से तथा “मनोर्हिरण्यगर्भस्य ये मरीच्यादयः सुताः। तेषामृषीणामाद्यानां पुत्राः पितृगणाः स्मृताः। ऋषिभ्यः पितरो जाताः पितृभ्यो देवदानवाः। देवेभ्यश्च जगत् सर्वं चरं थाण्वनुपूर्वशः” इत्यादि श्लोकों से किया है।

विराट् पुरुष के अवयवभूत इन दश ऋषिरूप प्राणों से अध्यात्म में भिन्न भिन्न धर्म पैदा होते हैं जैसे—मरीचि से संभूति (अपत्यादिसंसारधर्मप्रवृत्ति) अङ्गिरा से स्मृति, अत्रि से अनसूया, भृगु से ख्याति, वसिष्ठ से ऊर्क (बल) क्रतु से विषयविशेष व व्यक्तिविशेष में प्रवणता, पुलस्त्य से प्रीति, पुलह से क्षमा, दक्ष से दक्षता, नारद से कलहकारी विरोध आदि। इसी रहस्य का निरूपण सृष्टिप्रवर्तकाधिकार में किया गया है।

५—वेदर्विरहस्याधिकार।

ब्रह्म अथवा ब्रह्मविद्या वेदपदव्यवहार्य है। ब्रह्म ही यज्ञरूप से अपने आपको परिणत कर सारा विश्वप्रपञ्च बनाता है। इस यज्ञविज्ञान को भी वेद कहते हैं, इसी तरह सूर्यविज्ञान,

ॐ तपस्तप्त्वाऽसृजद्यं तु स स्वयं पुरुषो विराट्। तं मा वित्तास्य सर्वस्य द्रष्टारं द्विजसत्तमाः ॥
प्रशासितारं सर्वेषामग्नीयासमयोरपि। रुक्माभं स्वप्नधीगम्यं विद्यात्तं पुरुषं परम् ॥
एतमेके बदन्त्यग्निं मनुमन्ये प्रजापतिम्। इन्द्रमेके परे प्राणमपरे ब्रह्म शाश्वतम् ॥

देवताविज्ञान व प्रजापतिविज्ञान भी वेद में उल्लेखित हैं, और आधिदैविक तत्त्वप्राण विशेषों का साक्षात्कार करके उनके रहस्य के उपदेश ऋषि वेदर्वि कहलाते हैं। वे वेदर्वि ६ हैं—मत्स्य १, वसिष्ठ २, अगस्त्य ३, भृगु ४, अत्रि ५, मृगिरा ६, कश्यप ७, कौशिक ८, त्रिप्रकीर्ण ९।

ये मत्स्यादि भी दो प्रकार के हैं, प्राणविशेषरूप और उनके द्रष्टा (ज्ञाता) महर्विरूप। प्राणविशेष में मत्स्यादि का मुख्य व्यवहार होता है और तद्विज्ञानवेत्ता एवं तदुपदेश व्यक्तियों में विद्यासंयोगरूप संबंध के कारण गौण व्यवहार है। इन दोनों का ही यद्यपि निरूपण करना है तथापि इस अधिकरण में प्राणरूप मत्स्यादि का ही रहस्य बतलाया गया है।

मत्स्य, वसिष्ठ, अगस्त्य ।

ये तीनों प्राण कुम्भरूप मान से उत्पन्न होते हैं अतः मान्य कहलाते हैं, तथा मैत्रावरुणि भी कहलाते हैं। वैज्ञानिक परिभाषा में अहः शब्दोपलक्षित पूर्वकपालवर्ती प्राण मित्रशब्द से तथा रात्रिशब्दोपलक्षित पश्चिमकपालवर्ती प्राण वरुण शब्द से व्यवहृत होता है, जैसा कि “मित्रः संसृज्य पृथिवीं भूमिं च ज्योतिषा सह” “वियो जधान शमितेव चर्मोपतस्तिरे पृथिवीं सूर्याय” इन श्रुतियों से स्पष्ट प्रतीत हो रहा है। दोनों पूर्वपश्चिमकपालों से सम्बन्ध रखने वाली दक्षिणोत्तररेखारूप दिशा उर्वशी कहलाती है क्योंकि पंचचूड ब्राह्मण में भगवान् माहिषि ने दिशाओं को ही निदानविद्या के अनुसार अप्सरा बनलाया है। पूर्व व अपर कपालों के सम्बन्ध से उत्पन्न या उभयकपालयोगात्मक अण्डरूप मान ही कुम्भ कहलाता है, क्योंकि उसका कुम्भ के समान आकार है।

आपोमय अन्तरिक्ष वैज्ञानिक परिभाषा में समुद्र है। इसी आपोमय अन्तरिक्ष समुद्र में विहार करते हुए पूर्व पश्चिम कपालरूप मित्र और वरुण के दक्षिणोत्तररेखारूप दिशा से संयुक्त होने से इस कपालद्वयात्मक कुम्भरूप मान में अग्निप्रदान व अप्रधान वीर्य के प्रक्षेप से शीतवीर्य, उष्णवीर्य व अनुष्णशीतवीर्यरूप तीन प्रकार के प्राणों की उत्पत्ति होती

१ प्राचीन काल में कुम्भ (घट) से धान मापा जाता था। अतः कुम्भ को मान शब्द से व्यवहृत किया है। इसी कुम्भरूप मान से उत्पन्न होने के कारण वसिष्ठ आदि ऋषियों को मान्य कहा गया है। इसी तथ्य का निरूपण शौनक ने निम्नलिखित रीति से किया है:—

“मानेन सम्मितो यस्मात् तस्मान्मान्य इहोच्यते ।

यद्वा कुम्भाद्विर्जातः कुम्भेनापि हि मीयते ॥

कुम्भ इत्यभिधानं च परिमाणं च लक्ष्यते ॥”

है। इनमें शीतवीर्य उत्तरदिग्वर्ती सोमधर्मा सौम्यप्राण वसिष्ठ है। और उष्णवीर्य दक्षिण-दिग्वर्ती अग्निधर्मा तीव्र प्राण अगस्त्य है एवं मध्याकाशवर्ती उग्र अनुष्णाशीतवीर्य प्राण मत्स्य कहलाते हैं। उत्तरदिशा में सोम की प्रधानता होने से वसिष्ठ प्राण शीतवीर्य है। दक्षिण दिशा में अग्नि का निवास होने से तद्दिग्वर्ती अगस्त्य प्राण उष्णवीर्य है। एवं मध्य में दोनों सोम व अग्नि के समान रूप में मिश्रण से किसी का भी प्राधान्य न होने से मध्याकाशवर्ती मत्स्यप्राण अनुष्णाशीतवीर्य है। यह और ध्यान रखना चाहिये कि उत्तरदिशा ऊर्ध्व प्रदेश का वाचक है और दक्षिणदिशा अधः प्रदेश का। अग्नि अधःप्रदेशवर्ती है तथा सदा नीचे से ऊपर की तरफ जाया करती है और सोम ऊर्ध्वदेशवर्ती है और ऊपर से नीचे की तरफ जाता है।

“अद्भ्यः पृथ्वी” इस श्रुति के अनुसार जल सं पृथिवी बनती है। इसका अभिप्राय यह है कि जल में मरुत् के संयोग होने पर परस्पर के प्रत्याघात से दोनों के मर जाने से पृथ्वी बन जाती है। जल में वायु के संयोग से जलत्व नष्ट होने के बाद पृथिवीत्व जाति पैदा हो जाने पर उसके अवस्थाभेद से आप, फेन, मृत्, सिकता, शर्करा, अश्मा, अयस् और हिरण्य ये आठ भेद होते हैं। जल में जिन मरुत् के संयोग से प्रारंभ के चार भेद बनते हैं वे मरुत् वसिष्ठ प्राण कहलाते हैं क्योंकि उनमें आप्य अश की प्रधानता है। और अन्त के चार भेद जिस मरुत् के संयोग से बनते हैं वे अगस्त्य प्राण हैं क्योंकि वे आग्नेयांश प्रधान हैं। इसी से वे जल को सुखा कर उन परमाणुओं को संहत (इकट्ठे) कर देते हैं अतः वे भेद कठोर व सख्त होते हैं। यही वैज्ञानिक परिभाषानुसार इन जगत् व्याप्त तीनों प्राणों का रहस्य है।

भृगु, अंगिरा, अत्रि।

विद्याओं में अन्यतम नक्षत्रविद्या भी है। इसके ज्योतिश्चक्र व पुराणाख्यान ये दो भेद हैं। प्रथम में नक्षत्रों के उदय, अस्त, गति, दूरता आदि का विचार किया गया है। और द्वितीय में उन नक्षत्रों का अनाथास ज्ञान प्राप्त करने के लिए विषुवदादि छन्द, नक्षत्ररथ आदि की कल्पना कर तथा नक्षत्रों में देवतात्व का आरोप कर उनके कल्पित कार्यों का निरूपण किया गया है। और इस आख्यानकल्पना का प्रयोजन यह है कि इससे मन्दमतियों की भी उस विषय में अख्यान के द्वारा आसानी से प्रवृत्ति हो जाती है। और उस व्यपदेश से बहुत सी वस्तुओं का निरूपण कर दिया जाता है। साथ ही सभी नक्षत्रों के शक्ति व गुण का ज्ञान भी हो जाता है। इतना ही नहीं निदानविद्या के द्वारा वहां आधिदैविक, आधिभौतिक व आध्यात्मिक तत्त्वों का विज्ञान भी बतला दिया जाता है, और मनुष्यों को इससे शिक्षा भी प्राप्त होती है।

उन्हीं आख्यानकों में से प्रकृत ऋषिभ्य के विज्ञान का प्रदर्शक एक रोहिणीलुब्धक आख्यान ऐतरेय में मिलता है, वह निम्न रीति से है--

किसी समय प्रजापति ने मृग रूप धारण कर अपनी लड़की का कुत्सित विवर से पीछा किया। देवताओं ने विचार किया कि प्रजापति यह अनुचित कार्य कर रहे हैं। उन्होंने वे उसके मारने वाले को तलाश किया उन्होंने अपने शरीर के घोरतम भाग को एकत्रित करके एक देव पैदा किया। देवताओं ने उसे कहा कि प्रजापति अनुचित कार्य कर रहे हैं, अतः इनको मार दो। उसने कहा कि इसके बदले मुझे कुछ वर दो और वह वर उसने पशुओं के स्वामी होने का मांगा। देवताओं ने उसे वह वर दे दिया। और उसे प्रजापति को मारने के लिए कहा। उसने भी प्रजापति का शिर काट दिया। वह मृग रूप प्रजापति का शिरच्छेद करने वाला देव मृगव्याध नक्षत्र ही रोहिणी कहलाता है, और त्रिकाण्ड बाण त्रिकाण्ड तारा कहलाता है।

प्रजापति के मर जाने पर प्रजापति का वीर्य “मा दुषत्” दूषित न हो जाय ऐसा देवताओं ने कहा। अतः उनने जो “मा दुषत्” शब्द कहा वही परोक्षवृत्ति से मानुष कहलाता है। क्योंकि देवता परोक्षप्रिय हैं। प्रजापति का रेत जिसे सर कहा गया है वैश्वानर अग्नि द्वारा अर्चयावित हुआ। और उसी में आदित्य भृगु, बृहस्पति व पशु आदि की उत्पत्ति हुई।

इस आख्यान में प्रजापति का अमती दुःखिता से अनुचित कार्य करने को उद्यत होने पर देवताओं का अप्रसन्न होकर रुद्र द्वारा प्रजापति के शिरच्छेद करवाने का निरूपण किया गया है। प्रजापति की दुहिता कौन थी इस विषय में मतभेद है। कितने ही उसे “द्यौः” मानते हैं, और कितने ही उसे “उषा” मानते हैं। इसी लिए वैदिक आख्यान में “दिवमित्यन्ये आहुषसमित्यन्ये” ऐसा कहा है। आख्यानिक इसे द्यौः स्वीकार करते हैं, और वैज्ञानिक उषा मानते हैं। सर्वप्रथम आख्यानिकों के अनुसार द्यौः मान कर ही इस आख्यान के रहस्य का निरूपण किया जाता है।

कृत्तिका तारा से पूर्व, लुब्धक वन्धु से पश्चिम, चन्द्रमा से उत्तर, प्रजापति तारा व पुनर्वसु ताराओं से दक्षिण प्रदेश में वर्तमान शुप्रदेश यहां द्यौः से लिया गया है। और तत्प्रदेशवर्ती तारा विज्ञान का निरूपण इस आख्यान में किया गया है।

कृत्तिका नक्षत्र से पूर्व की तरफ एक ज्योतिर्मय तारा है, उसका प्रकाश लोहित (रक्त) वर्ण का है अतः वह रोहिणी नाम से प्रसिद्ध है, इसे ही भृगु से उत्पन्न लक्ष्मी कहते हैं। रोहिणी के सामने ६ नक्षत्रों की दूरी पर दक्षिण की तरफ आकाश में एक रक्त वर्ण का तारा और है,

जिसे व्येष्टा कहते हैं उसे ही आख्यान द्वारा तारा-विज्ञान निरूपण करने वाले विद्वान् दरिद्रा नाम से पुकारते हैं। व्येष्टा नक्षत्र के अर्ध भाग से लेकर रोहिणी पर्यन्त चन्द्रमा का आरोहण होता है। उन्नत होती हुई वस्तु का लक्ष्मी से तथा अवनत होती हुई वस्तु का दरिद्रता से सम्बन्ध माना गया है। अतः रोहिणी लक्ष्मी का तथा व्येष्टा दरिद्रता का रूप है, किन्तु दोनों का रूप रोहित ही है इसलिये दोनों को रोहिणी कहा गया है। तथा इन दोनों ताराओं से उपलक्षित अथ प्रदेश में रोहित जाति वाली मृग की रूप की कल्पना करनेसे भी इन दोनों को रोहिणी कहा जाना है।

इस रोहिणी नक्षत्र का पिता प्रजापति ब्रह्म हृदय तारा है जो कि ईशान कोण में है। कृत्तिका तारा इसका मस्तक माना गया है। कृत्तिका के सात तारे हैं। ये सातों तारे सातों शीर्षाग्र प्राणों के उपलक्षक हैं। इसी रहस्य का उद्घाटन “प्रजापतेर्वा एतच्छिरो यत्कृत्तिकाः अग्निरास्यम, सप्त कृत्तिकाः सप्त शीषन् प्राणः (१।६।६) यह मैत्रायणि श्रुति कर रही है— इसी ब्रह्महृदय तारा में व इस तारा से उपलक्षित युप्रदेश में रोहिणी के पिता की कल्पना की गई है। व्यविचार के लिए रोहिणी का पीछा करते हुए इस ब्रह्महृदयरूप प्रजापति के कार्य से विचुम्ब होकर रोचनारूप देवताओं ने सब ताराओं के तेज से युक्त उग्रवीर्य महाघोर मृग-व्याध नामक रुद्र को उत्पन्न कर उसके द्वारा प्रजापति का शिरश्छेदन करवा दिया। प्रजापति का यह कटा हुआ मस्तक मृगशिरा नक्षत्र है जो दक्षिण में बाणयुक्त की तरह दिखाई देता है। और छिन्नशीर्ष प्रजापति उत्तर में दिखाई देता है। रोहिणी नक्षत्र और बाण के मध्य में प्रजापति के क्षरित वीर्य से एक मानुष नामक सर बन गया है, उसका आधा विषुवत् से दक्षिण की तरफ तथा आधा विषुवत् से उत्तर की तरफ है। उस सर के उत्तर भाग में सटा हुआ एक अग्निनामक तारा है। अग्नि तारा के संयोग से प्रजापति के क्षरित शुक्र का एक बिन्दु प्रकाशमान है और दूसरा अन्धकाशमान। ये ही दोनों पुनर्वसु के दो तारे हैं। उन दोनों में पश्चिम की तरफ का आदित्य कहलाता है। और पूर्व की तरफ का भृगु। भृगु ऋषि प्राण है। ऋषिप्राण रूपादिरहित होने से प्रत्यक्षयोग्य नहीं है। अतः प्रत्यक्षत्व की उपपत्ति के लिये उसमें किसी विजातीय प्राण का सम्बन्ध मानना पड़ता है। और यहां पर वह प्राण वरुणरूप आसुरप्राण है, अतः भृगु को वारुणि कहा गया है। इन दोनों ताराओं से आगे लुब्धकबन्धु तारा तक कुटिलदण्ड के आकार की तीन तारा और हैं जो आदित्य कहलाते हैं। इनसे भिन्न अतिसूक्ष्म दृश्य व अदृश्य सभी तारे अंगिरा कहलाते हैं। उनमें प्रदीप्त (चमकता हुआ) लुब्धकबन्धु तारा बृहस्पति माना जाता है। मृगव्याध और रोहिणी के मध्य में प्रजापति के रेत से उत्पन्न अनेक जाति के अनेक वर्ण के पशु दिखाई देते हैं। इनका स्वामी पहिले प्रजापति था। प्रजापति का शिरश्छेद करने के बाद रोचनारूप देवताओं के वरदान के अनुसार वह

मृगव्याध इनका स्वामी बन गया। इस प्रकार इस आख्यान के द्वारा एतत्प्रदेशात् ताराओं का नाम, स्वभाव आदि का परिचय आसानी से हो जाता है। इसी आख्यान का वैज्ञानिक रहस्य भी है जो कि निदानविद्या के अनुसार तीत होता है। वह निम्नलिखित है:—

१२ प्रजापतियों में एक 'द्यौः' नाम का प्रजापति भी है जैसा कि 'द्यौः पिता जनिता' "द्यौः पितः पृथ्वी मातः" इत्यादि मंत्रों से सिद्ध हो रहा है। उस प्रजापति की एक दुहिता है। जिसका नाम उषा है। इसका भी वर्णन "एषा दिवो दुहिता प्रत्यदर्शि व्युच्छन्ती युवतिः शुक्रवासाः"।

विश्वस्येशाना पार्थिवस्य वस्व उषो ऋद्येऽ सुभगे व्युच्छ"।

(१ मं० १६ अ० ११३ सू० ७ ऋ०)

एषा दिवो दुहिता प्रत्यदर्शि ज्योतिर्वसाना समनाः पुरस्तात् ।

ऋतस्य पन्थानमन्वेति साधु प्रजानतीव न दिशो मिनाति ॥

(१।६।४६।१)

इत्यादि मंत्रों में मिलता है। इस उषा रूप दुहिता का पीछा संवत्सर प्रजापति करता है और यह वस्तुनः प्रकृतिसिद्ध है क्योंकि संवत्सररूप सूर्य का उदय उषा के बाद ही होता है। इसी का निम्नलिखित वेद मंत्रों में भी निरूपण किया गया है। जैसे—

“सूर्यो देवीमुखसं रोचमानां मर्यो न योषामभ्येति पश्चात्”

जैसे मनुष्य स्त्री का पीछा करता है उसी प्रकार सूर्य प्रकाशमान उषा का पीछा करता है अर्थात् चषःकाल के बाद सूर्योदय होता है।

यह संवत्सरात्मक सूर्य प्रजापति उषा में वैश्वानराग्निरूप रेतःसेक करता है। इससे एक वर्ष में कुमार अग्नि की उत्पत्ति होती है। यही उस संवत्सर प्रजापति का पुत्र है। उस कुमार अग्नि की अग्नि जल, ओषधि, वायु, विद्युत्, पर्जन्य, चन्द्रमा, आदित्य ये आठ मूर्तियाँ हैं। इन आठ मूर्तियों के क्रमशः रुद्र, सर्व, पशुपति, उग्र, अशनि, भव, महादेव व ईशान ये नाम ऋष्याज्ञवल्क्य ने बतलाये हैं। ये आठों अग्नि के ही स्वरूप हैं। इन्हीं आठों को चित्राग्नि कहते हैं। +कुमाराग्नि नवम है।

सूर्य प्रजापति का जो शिर बाण से काटा था वह वैज्ञानिकपरिभाषानुसार घर्म (आतप) है। प्रजापति का यह प्रवृक्त भाग ही प्रवर्ग्य व महावीर कहलाता है। इस आदित्य

ॐ शतपथ ब्राह्मण ६ काण्ड, १ अध्याय, ३ ब्राह्मण, ९-१० कण्डिका।

+ तान्यतान्येष्टावग्निरूपाणि। कुमारो नवमः। शतपथ (६।१।३।१८)

प्रजापति का जो सर (रेत) क्षरित हुआ था वह सम्राट् है। जो यह तप रहा है वही धर्म है। वही सत्य तथा ज्योतिरूप है। यह धर्म सवत्सरात्मक सूर्य प्रजापति का छिन्न भाग है। इस प्रजापति के क्षरित रेत भाग से सारे मनुष्य, भूत, पशु व अन्य प्राणी पैदा हुये हैं। जो प्राणी मनः सम्पन्न अर्थात् ज्ञानशक्तिप्रधान हैं वे मनुष्य कहलाते हैं। इसी प्रजापति के रेतोभाग से अश्व, घोष्ट आदि असंज्ञ प्राणी दूर्वा, वृक्ष आदि अन्तःसंज्ञ प्राणी एवं सरीसृप आदि संसंज्ञ प्राणी तथा अन्य दृश्य व अदृश्य सभी प्राणी पैदा होते हैं। ये प्राणी पशु व भूत कहलाते हैं। इनका वही कुमार प्रजापति जो मश्वीर कहलाता है स्वामी है, अतः उसे भूतपति व पशुपति कहा जाता है। प्रजापति का वह रेतोरूप रस जिससे कि सभी प्राणी पैदा हुए हैं वैश्वानराग्नि से संस्पृष्ट होकर प्रज्वलित होता है। उस प्रज्वलित रस का अर्चिभाग भृगु तथा अङ्गारभाग अङ्गिरा बनता है।

इस तरह सवत्सर प्रजापति के द्वारा उषा रूप दुहिता में सिकत वैश्वानराग्निरूप रेत से सभी प्राणियों की उत्पत्ति होती है। और उसी से भृगु, अङ्गिरा व अत्रि का स्वरूप बनता है यह रहस्य ऊपर बतलाया गया है, और इस विज्ञान के द्वारा कुमाराग्नि, चित्राग्नि व पशुभि आदि के स्वरूप का भी निरूपण किया गया है।

अब वाणीरूप दुहिता में सिकत प्रजापति के रेत से भृगुवादि की उत्पत्ति का प्रकार बतलाया जाता है—

एक सर्वलोकव्याप्त सूक्ष्म निराकार आपोमय तत्त्व है जो कि समुद्र की तरह पृथ्वी के चौरफ व्याप्त है, उसे सरस्वान् कहते हैं। उसी को कोई इन्द्र कहता है तथा कोई वरुण।

अथवा सृष्टि के आदि में “तम आसीत्, तमसा गूढमग्रे” इस श्रुति के अनुसार और “आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम्” ‘अप्रतक्यमनिर्देश्यं प्रसुप्तमिव सर्वतः’ इस मनुवचनानुसार तमोभूत इस विश्व में एक स्वयंभू नामक अग्नि पैदा होती है उस अग्नि से प्रचयावित यह विश्व आपोमय बन जाता है। इस तरह इस विश्व में दो ही तत्त्वों की व्याप्ति रहती है, अग्नि और जल की। इसलिये ‘सर्वमग्निमयं जगत्’ सर्वमापोमयं जगत्’ ऐसा कहा जाता है। उनमें अग्नि इन्द्र है और आप वरुण का रूप है। दोनों ही सर्वत्र समानरूप से व्यापक हैं। इस अग्निमय व आपोमय तत्त्व में किसी प्रकार का आघात होने से आहत प्रदेश से चौरफ तरंगें शुरू होती हैं। उस आपोमय सरस्वान् समुद्र में जायमान यह तरङ्गधारा ही सरस्वती कहलाती है। सरस्वती का श्रोत्रेन्द्रिय से ग्रहण होता है किन्तु सरस्वान् समुद्र का नहीं। यही सरस्वती वाक् है यह वाक् अपौरुषेय, निराकार तथा सर्वव्यापक है तथा विश्व का कारण है। अतः ‘वागेवेदं सर्वम्’ यह कहा जाता है। यही सरस्वती निराकार वाक् अपौरुषेयवेदमयी है। इसी सरस्वती वाक् में पूर्व से सवत्सराग्नि का रस पश्चिम से वरुण

का रस अ कर मिलता है। उन रसों में वैश्वानराग्नि का योग होने पर ज्वाला पैदा होती है। इसमें जो वैश्वानराग्नि भाग है वह अङ्गिण है जो कि अङ्गारों में दिखाई देता है। और वारुणभाग भृगु है तथा सरस्वती वाक् का जो भाग है वह अत्रि है। इसी वाच्य अत्रि प्राण का द्रष्टा ऋषि अत्रि कहलाता है।

कश्यप ।

सूर्यकिरणों के संघर्ष से उत्पन्न सूर्यकिरणस्थ जल का नाम मरीचि प्राण है। उस प्राण का द्रष्टा ऋषि भी यशोनाम से मरीचि ही कहा जाता है। उस मरीचि के पुत्र के कूर्म-नामक आदित्यप्राण का साक्षात्कार किया। आदित्य जिस रूप से अवच्छिन्न होकर सृष्टि की उत्पत्ति करता है, तद्रूपावच्छिन्न आदित्यप्राणसमूह कूर्म कहलाता है। वह कूर्म रूप आदित्य-प्राण कश्यप पशु के समानाकार वाला है अतः इस प्राण को आकृतिसाम्य से कश्यप भी कहा जात है। यह कश्यपाकृति कूर्मप्राण पृथ्वी, अन्तरिक्ष व लुलोक के रस, दधि, घृत व मधु से युक्त होता है और इसी से सारे पिण्डों की उत्पत्ति होती है। पाठकों की सरलता के लिए इसको कुछ और स्पष्ट किया जाता है—

खुले मैदान में खड़े होकर देखने वाले को चौतरफ़ प्रान्त भागों में समतल पृथ्वी से संलग्न उन्नत नीलवर्ण का आकाश दिखाई देता है। वहाँ समतल मण्डलाकार पृथ्वी अधः कपाल है और उससे प्रान्त भागों में संलग्न व मध्य में उन्नत नीलवर्ण आकाशरूप 'द्यौः' ऊर्ध्वकपाल है। ये असमान कपालवाली द्यावापृथिवी और उनके अन्तर्वर्ती अन्तरिक्ष ये तीनों सारे दृश्य प्रपञ्च के आवरण हैं। इनसे अवच्छिन्न प्राणघन ही कूर्म कहलाता है। इसीलिए कूर्मप्राण को द्यावा पृथिव्य कहा गया है। यह द्यावापृथिवी मय दृश्य प्रपञ्च का जनक प्राण कश्यप पशु के समान आकृतिवाला होने से लक्षणावृत्ति से कश्यप कहलाता है। क्योंकि कच्छप नीचे से समतल और प्रान्त भागों में पृथिवी से संलग्न और मध्यमें से उन्नत होता है उसी प्रकार यह द्यावापृथिव्यवच्छिन्न कूर्मप्राण भी है।

अथवा मुख्यार्थ को लेकर भी इस द्यावा पृथिव्य कूर्मप्राणमें कश्यपपद व्यवहार बन सकता है क्योंकि यह प्राण सब दृश्य प्रपञ्च का द्रष्टा है, द्रष्टा पश्यक कहलाता है अतः यह पश्यक है और पश्यक ही वर्णव्यत्यास को लेकर कश्यप कहलाता है। वह प्राण यद्यपि अचेतन है। अतः उसमें द्रष्टृत्व नहीं होना चाहिये। फिर भी द्रष्टा और दृश्यमण्डल के परस्पर सामण्डल के सम्बन्ध से ही प्रत्येक वस्तु दिखाई देती है, इस सिद्धान्त के अनुसार द्रष्टृत्व रूप पश्यकत्वकी उत्पत्ति अचेतन कश्यप प्राणमें बन जाती है। इसीलिये श्रुतिमें लिखा है 'अच्छिन्नपत्राः प्रजा अनुवीक्षस्वेति'। अथवा जिस तरह "आदेवो याति भुवनानि पश्यन्" अर्थात् सूर्यदेव लोकों को

देखता हुआ जाता है। इस श्रुति से प्रजाओं के साथ सूर्य के नित्यसंबंधमात्र से ही सूर्य में द्रष्टृत्व का व्यवहार श्रुति ने किया है, उसी तरह द्यावापृथिव्य कूर्मप्राण का तदुत्पन्न प्रजाओं से नित्य सम्बन्ध होने के कारण उसमें द्रष्टृत्व व्यवहार उपपन्न हो जाता है। जिस प्रकार कश्यप (कच्छप) पशु के ऊपर और नीचे जल का सम्बन्ध रहता है और रात दिन वह जल में विचरता है उसी प्रकार यह आधिदैविक द्यावा पृथिव्य कश्यपप्राण भी निरन्तर त्रैलोक्य व्यापी सूर्यकिरणसंघर्षोत्पन्न मरीचिजल से संपृक्त रहता है और उसी में विचरता है। यही मरीचि, जल, पृथ्वी, अन्तरिक्ष, द्यौः, इन तीनों लोकों के दधि, घृत, मधुरसों से संपृक्त होकर रसमय बन जाता है। यह कश्यप प्राण द्यावापृथिव्य होने से द्युलोक पृथिवीलोक व तन्मध्यवर्ती अन्तरिक्षलोक से अवच्छिन्न होने से तीनों लोकों के रसों से युक्त है। और वे तीनों रस, दधि, घृत व मधु है। दधि पृथिवी लोक का, घृत अन्तरिक्ष लोक का तथा मधु द्युलोक का रस है। सारी दृश्य सृष्टि की त्रिरसमय इसी प्राण से उत्पत्ति होती है। इसलिये शरीर में भी हम इन्हीं तीनों के कार्यों का अनुभव करते हैं। काठि यभाग घनीभूत दधि से बना हुआ है। द्रवप्राय भाग द्रवप्राय घृतरस से तथा वायुमय भाग विरलप्राय मधुरस से निर्मित है। इसी प्राण से सारी प्रजाएं उत्पन्न होती हैं। अतः यह कहा जाता है कि 'सर्वाः प्रजाः काश्यप्यः' इति। अर्थात् यही कश्यप प्रजा पति सारी सृष्टि को पैदा करता है अतः कूर्म कहलाता है। इसीलिये श्रुति में लिखा है कि 'यदकरोत् तत् कूर्मप्राणः (कश्यप) अदिति से है। अतः प्रसंगवश अदिति के स्वरूप का भी निरूपण यहां किया जाता है।

अदितिनिरूपण ।

वेद में दिति व अदिति चार प्रकार की है। १-सूर्यमूला, २-दृष्टिमूला, ३-नक्षत्रमूला, ४-आकाशमूला।

सूर्यमूला अदिति व दिति

सूर्य के सामने का पृथिवी भाग अदिति तथा सूर्यविरुद्ध दिशा में वर्तमान अर्थात् सूर्य के अस्समुख पृथिवी भाग दिति कहलाता है। इसीलिये सूर्य के सामने सूर्यप्रकाश में आने वाले पृथिवीस्थ जल अदिति के सम्पर्क से आदित्य तथा उससे विपरीत सूर्य से विपरीत दिशा में जाने वाले पृथिवीस्थ जल दिति प्रदेश में जाने के कारण दिति के सम्पर्क से दैत्य कहलाते हैं। इतना ही नहीं सूर्य के सम्मुख द्युलोक से पृथिवी तक वर्तमान सारे ही पदार्थ अदिति कहलाते हैं। इसी अभिप्राय से निम्नलिखित मात्र द्युलोक अन्तरिक्ष आदि सभी का अदितिरूप से निरूपण कर रहा है। जैसे—

“अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमदितिर्माता स पिता स पुत्रः ।
विश्वेदेवा अदितिः पञ्चजनाः अदितिर्जातमदितिर्जनित्वम् ॥

२-दृष्टिमूला अदिति, दिति ।

द्रष्टा पुरुष जब समतल प्रदेश में खड़ा होता है उस समय वहाँ के भूमण्डल से उपलब्ध आधा अण्डकपाल उसको दिखाई देता है, और आधा नहीं जो दृश्य भाग है वह अदिति और अदृश्यभाग दिति है पृथिवी के परिभ्रमण से यह दृश्य बदलता रहता है अतः क्रमशः सारा अण्डकपाल दृश्य पड़जाने से वर सभी अदिति कहलाता है जैसा कि ऊपर मन्त्र में बतलाया गया है । यदि पूर्वमतानुसार सूर्यसम्मुखीन पृथिवी भाग को ही अदिति स्वीकार कर लिया जाय तो निम्नलिखित मन्त्रों में प्रतिपादित अदिति द्वारा सूर्य का त्याग व उसका पुनर्ग्रहण अनुपपन्न हो जायगा ।

“अष्टौ पुत्रासो अदितिर्ये जातस्तन्वस्पतिः” देवा उपग्रैत सप्तभिः परामार्तण्डमास्थत् ।
सप्तभिः पुत्रैरदितिरुपग्रैत्पूर्व्यं युगम् । प्रजायै मृत्युत्वे तत् पुनर्मार्तण्डमारभत् । इति ।

+३-नक्षत्रमूला अदिति, दिति ।

एक वर्ष में सूर्य का १२ बार चन्द्रमण्डल से संयोग होता है अतः सूर्य के संयोग से विभक्त १२ चन्द्रकक्षाखण्ड बन जाते हैं । इन्हीं तेरह चन्द्रखण्डरूप दाक्षायणियों में कश्यप-स्त्रीत्व का आरोप पुण्यो में किया गया है । इन्हीं में से एक अचला दाक्षायणी को अदिति कहते हैं । इस प्राकृतिक अदिति का स्थान आकाश में स्वाती नक्षत्र के उदयकाल, रेवती नक्षत्र के अस्तकाल और अश्विनी नक्षत्र की स्थिति के समय चन्द्रमार्ग पर वर्तमान खग्वस्ति बिन्दु है, अर्थात् पुनर्वसु का तृतीय वरण अदिति का स्थान इस प्रकार निश्चित होता है, क्योंकि उपरि प्रतिपादित नक्षत्रों की दशा में पुनर्वसु का तृतीय वरण ही खग्वस्तिबिन्दु पड़ता इसके विपरीत अभिजित् तारा के पास की बिन्दु दिति का स्थान होता है । क्योंकि यह उस

+ अश्विन्यादि २८ नक्षत्रों के दो विभाग हैं एक रेवती नक्षत्र से हस्त नक्षत्र पर्यन्त, दूसरा चित्रा से उत्तराभाद्रपदा पर्यन्त । इनमें १४ नक्षत्र का पूर्वभाग देवमण्डल और १४ नक्षत्र का द्वितीय भाग आसुरमण्डल (दैत्यमण्डल) है । देवमण्डल का मध्य केन्द्र पुनर्वसु नक्षत्र है । उसमें देवमण्डल केन्द्र बिन्दु को अदिति कहते हैं । और इससे विपरीत आसुरमण्डल के निर्मायक तुर्दश नक्षत्रों में मध्यकेन्द्र अभिजित् नक्षत्र है अतः तदुपलब्ध मध्यबिन्दु दिति कहलाती है । ये ही

समय अधः स्थितिकविन्दु पड़ता है। इसी रहस्य का निरूपण 'देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनो-
र्वाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामादनार्यसि" यह श्रुति कह रही है।

आकाशमूला अदिति, दिति ।

अश्विनीनक्षत्र से चित्रानक्षत्रपर्यन्त आकाशमण्डल दैवसम्पत्ति से युक्त है इसमें मध्यस्थ अदिति है। इसी अदिति से उपलक्षित आकाशमण्डल लक्षणावृत्ति से अदिति कहलाता है। एव स्वातीनक्षत्र से रेवतीनक्षत्र पर्यन्त अर्धाकाश आसुरसम्पत्ति से समन्वित है और उसी का मध्य भाग दिति है। दितिमण्डलोपलक्षित आकाशप्रदेश दिति कहलाता है। इन्हीं दिति व अदिति से संयुक्त सूर्यरूप संवत्सर सब प्राणों का जनक है।

कौशिक (विश्वामित्र) ।

“कुशिकस्त्वैषीरथिरिन्द्रतुल्यं पुत्रमिच्छन् ब्रह्मचर्यं चचार ।

तस्येन्द्र एव ... पुत्रो जज्ञे । गाथिनो विश्वामित्रः ॥

इस कात्यायनवचनके अनुसार इन्द्र ही कौशिक व विश्वामित्र कहलाता है। यह इन्द्र 'यथाऽग्निं गर्भां पृथिवी' तथा वीरिन्द्रेण गर्भिणी' इस श्रुति वचनानुसार चुलोकव्यापी सौर प्राण है। इन्द्र ने स्वयं ऐतरेयारण्यक में विश्वामित्र को अपना स्वरूप बतलाते हुए 'प्राणो वा अहमस्मि ऋषे, प्राणस्त्वं प्राणः सर्वाणि भूतानि, प्राणो ह्येष य एष तपति, स धत्तेन रूपेण सर्वा विशो विष्टोऽस्मि। इस श्रुति के द्वारा अपने आपको प्राणरूप बतलाया है। तथा इस सूर्य को प्राणरूप बतलाकर सूर्यरूप से अपने आपकी सर्व भूतों में व्याप्ति का निर्देश करते हुए स्वयं की सूर्यरूपता भी सिद्ध की है। यह प्राण 'वाक् वा अनुष्टुप् प्राणो बृहती' इस श्रुत्यनुसार बृहती भी कहलाता है। एवं यही भूतों में प्रविष्ट होकर चराचर का आत्मा व आयु बनता है। जब तक यह आयु प्राण रहता है तभी तक जीवन है। इसी रहस्य का निर्देश 'प्राणो व आयुः प्राणाश्च ह्यमृतम्, यावद्ध्यस्मिन् शरीरे प्राणो वसति तावदायुः' यह कौषीतकि श्रुति कह रही है। यही प्राण सबका आत्मा होने से सबका मित्र ही है; किसी का भी विनाशक नहीं। अतः यह विश्वामित्र कहलाता है इसी की आराधना कर दीर्घायुष्य प्राप्त करने के लिये प्रातः सायं महर्षि सूर्योपस्थान करते थे।

“शतायुर्वै पुंषः” इस वचन के द्वारा जो मनुष्य की सौ वर्ष की आयु बतलाई है उसके रहस्य का सम्बन्ध भी इसी से है। यह ऊपर कहा जा चुका है कि यह सौरप्राणरूप इन्द्र बृहती कहलाता है और बृहती छन्द में ३६ अक्षर होते हैं। उन अक्षरों में से अत्येक अक्षर

विराटरूप है। विराट् शब्द दश का वाचक : इस प्रकार $३६ \times १० = ३६०$ अक्षर होते हैं। यही ३६० दिन हैं जिन्हें कि एक वर्ष बतलाया है। इसी तत्त्व का निरूपण 'अयं वै प्राणो योऽयं पवते, यो वै प्राणः स आयुः, सोऽयमेक इवैवै पवते, सोऽयं पुरुषेऽन्तः प्रविष्टो दशधा विहितः। यह शतपथश्रुति कह रही है।

इनमें से प्रत्येक प्राण को फिर दशगुणा करके फिर दशगुणा करने से वही प्राण ३६००० संख्यावाला बन जाता है, किन्तु वह सहस्रदश से अतिरिक्त नहीं। अतः वह सहस्रगुणा क्रिये जाने पर भी विराट् के दशत्व पर आपत्ति नहीं आती। 'तदेतत्सहस्रं तत् सर्वम्' तानि दश। दशेति सर्वम्। एतावती हि संख्या। दश दशतस्तच्छतम्। दश शतानि तत् सहस्रं तत् सर्वम्। यह ऐतरेयश्रुति शत व सहस्र को भी दशस्वरूप बतला रही है।

यह बृहती प्राण ३६००० प्रकार का है क्योंकि यह इन्द्रप्राण महाव्रतरूप है और महाव्रत में जो निष्केवल्यशास्त्र पढ़ा जाता है, उसमें पठ्यमान छन्दों के अक्षर ३६००० हैं

३ गायत्री ७२ ३ बृहती १०८ ३ उष्णिक् ८४	३ गायत्री ७२ ३ बृहती १०८ ३ उष्णिक् ८४	३ गायत्री ७२ ३ बृहती १०८ ३ उष्णिक् ८४	३६००० आयुर्दायाश ३६००० सौवर्षों के दिन ३६००० महाव्रतकर्म में पढ़े गये निष्केवल्य शास्त्र के अक्षर
२६४	३ गायत्री ७२ ३ बृहती १०८ ३ उष्णिक् ८४	२६४	
४ गायत्री ६६ ३६०	३ गायत्री ७२ ३ बृहती १०८ ३ उष्णिक् ८४	(८०) २११२० १४८८० ३६०००	शरीर में मनःप्राणवाङ्मय आयुर्दायाश द्युलोक में मनःप्राणवाङ्मय संवत्सरभाग यज्ञ में मनःप्राणवाङ्मय निष्केवल्यभाग
	३ बृहती १०८ ३ उष्णिक् ८४		
	७२०		
	१ गायत्री २४		
	७४४		
	(२०) १४८८०		

विश्वामित्र ने तीन बार अन्न शब्द का उच्चारण कर बृहतीसहस्रात्मक निष्केवल्य शास्त्र का शंसन किया था। "अन्नमशीतयः" इस श्रुति के अनुसार अशीति शब्द भी अन्न का वाचक है। और वह अशीति ८० संख्या का भी बोधक है। अतः अन्न शब्द से भी यहां ८० संख्या का बोध होता है और वह ८० संख्या तीन बार कही गई है। अतः उसे त्रिगुणित किया जाता है। इसी अभिप्राय से त्रिगुणित गायत्र्यादि छन्दों में अक्षरों का ८० से गुणा करके २११२० संख्या की उपपत्ति इस परिलेख में बतलाई गई है। इस तरह २११२० अक्षर हो जाते हैं। और शेष १४८८० प्रकारान्तर से होते हैं जिनका भी प्रकार परिलेख में बतला दिया है। दोनों को जोड़ने से ३६००० संख्या पूरी हो जाती है।

अतः उन अक्षरों से प्रमित प्राणों की संख्या भी उतनी ही है। यही ६६००० संख्या वाला इन्द्ररूप बृहती प्राण सूर्य द्वारा हमारे शरीर में आकर हमारा आत्मा बनता है। इन ३६००० अक्षररूप प्राणों में से एक प्राण प्रतिदिन शरीर से निकल कर उसी परज्योति सूर्यरूप अक्षर में मिल जाता है जिससे प्रवृत्त (पृथक्) होकर ये आये थे। वही परज्योति विज्ञानरूप अक्षर विशुद्ध ब्रह्म कहलाता है। इस प्रकार १८० वर्ष में सभी अक्षररूप प्राण शरीर से निकल कर प्रज्ञान के बन्धन से हटकर उसी विशुद्ध परज्योति में मिल जाते हैं। इसी रहस्य का निरूपण निम्न ऐतरेय श्रुति में किया गया है:—

‘अ इति ब्रह्म तत्रागतमहमिति। तद्वा इदं बृहतीसहस्रं सम्पन्नम्। तस्य वा एतस्य बृहतीसहस्रस्य सम्पन्नस्य षट्त्रिंशत्तमक्षराणां सहस्राणि भवन्ति। जीवाक्षरेणैव जीवाहराप्नोति, जीवाह्वा जीवाक्षरम्’ (ऐ० आ० २।३।८)

इस इन्द्ररूप विज्ञानात्मा के शरीर से निकल जाने पर तत्सम्बद्ध प्रज्ञानात्मा (जीव) भी शरीर छोड़ कर चला जाता है। क्योंकि ये दोनों शरीर में साथ ही रहते हैं और साथ ही शरीर से निकलते हैं। इसीलिये कौषीतिक श्रुति ‘अथ खलु प्राण एव प्रज्ञात्मा इदं शरीरं परिगृह्योत्थापयति, यो वै प्राणः सा प्रज्ञा या वा प्रज्ञा स प्राणः, सहस्रोत्तावस्मिन् शरीरे वसतः सहोत्क्रामतः’ इस वचन के द्वारा साथ ही दोनों की शरीर में स्थिति व उत्क्रान्ति बतला रही है। विज्ञान व प्रज्ञान दोनों के उत्क्रान्त हो जाने पर शरीर भी किसी विधारक प्राण के न होने से पृथ्वी पर गिर जाता है, और इस तरह मनुष्य की मृत्यु हो जाती है। इस तरह पुरुष की आयु १०० वर्ष की होती है इसमें कारण यही बृहतीरूप इन्द्र प्राण ही है। ‘यावद्ध्यस्मिन् शरीरे प्राणो वसति तावदायुः’ यह कौषीतिक श्रुति इन्द्ररूप प्राण को ही आयु सिद्ध कर रही है। यह प्राण १०० वर्षों में इस शरीर को छोड़कर अपने उद्गम सूर्य प्राण में मिल जाता है और इसके उत्क्रान्त होने पर इससे सम्बद्ध प्रज्ञानप्राण (जीव) भी उत्क्रान्त हो जाता है अतः मनुष्य इसके बाद जीवित नहीं रह सकता। इसी अभिप्राय से ‘शतायुर्वै पुरुषः’ इत्यादि श्रुतियां पुरुष की १०० वर्ष की आयु बतला रही हैं।

ये रश्मिमय सूर्य प्राण ही जो कि सूर्यपिण्ड के चोतरफ रहते हैं बालखिलप कहलाते हैं। यद्यपि ये सूर्य रश्मियां परस्पर मिश्रित की प्रतीत होती हैं तो भी इनके बीच में थोड़ा अवकाश रहता है, और ये परस्पर में भिन्न भी हैं। रश्मियों का मध्यवर्ती यह अवकाश ही खिल कहलाता है और यह अवकाशरूप खिल बालमात्र ही है अर्थात् बाल के परिमाण का है अतः इन प्राणों को बालखिल्य कहा जाता है। इसलिये शतपथब्राह्मण में इन प्राणों का निरूपण करते हुए लिखा है “प्राण वै बालखिल्याः प्राणोनेवैतदुपदधाति ता यद् बालखिल्या

नाम । यद्वाऽऽवैरयोरसम्भिन्नं भवति खिल इति वै तदाचक्षते बालमात्रादु हेमे प्राणा ऋसम्भि-
न्नास्ति यद् बालमात्रादसम्भिन्नास्माद्वालखिल्यः” इति शतपथ ८।२।११ ॥

६—वेदप्रवर्तकऋष्यधिकारः ।

इस अधिकार में शब्दरूप वेद के प्रवर्तक ऋषियों का निरूपण किया गया है ।
अर्थात् तत्तत्प्राण का प्रत्यक्ष कर उस प्राणरहस्य को मंत्रबद्ध करने वाले ऋषियों का निरूपण
इस अधिकार में किया है । अतः इस अधिकार में प्रतिपादित ऋषियों में ऋषि शब्द का
द्रष्टृत्वलक्षण प्रवृत्तिनिमित्त है । इन वेदप्रवर्तक ऋषियों में कितने ही द्रष्टा ऋषि उसी
प्राण के नाम से प्रसिद्ध हो गये हैं जिस प्राण के रहस्य का उनने साक्षात्कार किया । जैसे
शतपथ ब्राह्मण में चयनयज्ञनिरूपणस्थल में वसिष्ठ, भरद्वाज, जमदग्नि, विश्वामित्र,
विश्वकर्म आदि शब्दों को प्राणवाचक बतलाया है । अतः प्रधानतया ये शब्द विश्वव्याप्त
असल्लक्षण प्राण के बोधक हैं । किन्तु वसिष्ठ, भरद्वाजआदि तत्तत्प्राण द्रष्टा ऋषियों को भी
लक्षणावृत्ति से वशिष्ठादिशब्दों से ही लोक में शास्त्रव्यवहृत में किया गया है, अतः यह
निश्चित है कि यहाँ उन प्राणों में व तद्द्रष्टा ऋषियों में एक ही शब्द का व्यवहार हुआ है,
और वस्तुतः वह शब्द मूल प्राण का वाचक है, किन्तु उस प्राण के उद्भावक द्रष्टा ऋषियों
में भी उसी शब्द का लाक्षणिक व्यवहार हुआ है । ये वशिष्ठादि प्राणनाम उन मन्त्रद्रष्टा
ऋषियों के यशोनाम कहे जाते हैं । ऋषियों के संज्ञाभूत नाम भिन्न थे, किन्तु धीरे धीरे इन
यशोनामों के अधिक प्रचलित हो जाने से वे यादृच्छिक नाम लुप्त हो गये । किसी किसी
ऋषि का यशोनाम के साथ यादृच्छिक नाम भी मिलता है जैसे भरद्वाज का विदधी अथवा
विदधी । इसी प्रकार वाक्जुहू, दक्षिणा व श्रद्धा आदि भी तत्तत्प्राणों के उद्भावक ऋषियों के
यशोनाम ही हैं ।

कहीं कहीं इसके विपरीत उद्भावित प्राणों का नामकरण तत्तत्प्राणोद्भावक ऋषियों के
नाम से हुआ है जैसे कुमार व अप्रतिरथ । कुमार प्राण का साक्षात्कार कुमार नामक ब्राह्मण
बालक ने किया था जिसकी त्रैवृष्ण राजा के चक्र के आघात से मृत्यु हो गई थी और दृश
जानने जिसे पुनरुज्जीवित किया था । उस कुमार से दृष्ट होने के कारण उस मूल प्राण का
भी कुमार नाम से व्यवहार हुआ । इसी तरह इन्द्रपुत्र अप्रतिरथ ने संप्राम में विजय प्रदान
करने वाले इन्द्रप्राण का साक्षात्कार किया, अतः इन्द्रप्राण भी वेदों में अप्रतिरथ नाम से ही
प्रसिद्ध हो गया ।

उपर्युक्त रीति से प्रायः उद्भावित प्राणों में व उद्भावक (साक्षात्कर्ता) ऋषियों में
समान शब्द का व्यवहार वेद में देखा गया है । कहीं कहीं ऐसा नहीं भी होता जैसे अज-

पूरिन नामक ऋषियों से दृष्ट प्राण का अजपूरिन शब्द से व्यवहार नहीं हुआ है, और न उस प्राण के नाम से उन ऋषियों का बोध हुआ है।

कितने ही ऐसा मानते हैं कि वशिष्ठादि ऋषियों में वशिष्ठादि शब्द का प्रयोग केवल वशिष्ठादि प्राणों का उन्होंने साक्षात्कार किया है एतावत् ही नहीं हुआ है, अपितु उनमें वशिष्ठ प्राण की प्रधानतया सत्ता थी अतः तत्प्राण प्रधान्य होने से वे वशिष्ठादि नामसे व्यवहृत हुए हैं।

अथवा 'श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यच्छ्रद्धा स एव सः' इस सिद्धान्त के अनुसार जिस व्यक्ति में वसिष्ठ प्राण के प्रति विशेष श्रद्धा थी वह व्यक्ति वसिष्ठ नाम से व्यवहृत हुआ और जिसकी विश्वामित्र प्राण के प्रति अधिक श्रद्धा थी वह विश्वामित्र नाम से। यही सिद्धान्त अन्य नामों में भी लागू होता है।

ये वेदप्रवर्तक ऋषि प्रधानतया मत्स्य, वसिष्ठ, अगस्त्य, भृगु, अङ्गिरा, अत्रि, कश्यप व कौशिक हैं। इसका अभिप्राय यह नहीं है कि वेदमन्त्रों के निर्माता ये ही ऋषि हैं, अपितु ये आठ वंश हैं। इनने व इनके वंशवालों ने प्राकृतिक प्राणों का साक्षात्कार कर तत्तत्प्राण रहस्यनिरूपक वेद का निर्माण किया। इनके वंशज भी उन्हीं वेदप्रवर्तक ऋषियों के नाम से ही प्रसिद्ध हैं। वसिष्ठादि गोत्र नाम हैं उनके वंशज भी इसी नाम से व्यवहृत होते हैं। अतः वसिष्ठ वंशवालों से निर्मित वसिष्ठसंहिता कहलाती हैं। इसी तरह अन्य संहितायें भी। वेदप्रवर्तक आठ ब्राह्मणों में वेद प्रवर्तक उपर्युक्त आठ ही महर्षि हैं। अतः आठ संहितायें प्रसिद्ध हैं। इस अधिकरण में इन्हीं संहिताओं का तथा उन संहिताओं के निर्माता ऋषियों के नाम का निर्देश है। वे आठ संहितायें—१-वसिष्ठसंहिता, २-अगस्त्यसंहिता, ३-भृगुसंहिता ४-अङ्गिरःसंहिता, ५-अत्रिसंहिता, ६-कश्यपसंहिता, ७-कौशिकसंहिता हैं। मत्स्यमहर्षिका एक ही मन्त्र है उनके वंशजों ने कोई वेद मन्त्र का निर्माण नहीं किया अतः उनकी कोई पृथक् संहिता नहीं।

इनमें भी अङ्गिरः संहिता, अथर्व संहिता, घोरसंहिता, गौतमसंहिता, उत्तथ्यसंहिता, बृहस्पतिसंहिता, गणधरसंहिता भेद से ६ प्रकार की है। इसमें भी घोर संहिता के फिर तीन अवान्तर भेद हैं। घोरसंहिता, कण्वसंहिता व प्रगाथसंहिता।

इन संहिताओं से अतिरिक्त विप्रकीर्ण संहिता और है। जिसमें मन्त्रद्रष्टा ब्रह्मर्षियों, राजर्षियों, स्त्रियों तथा शूद्रों से निर्मित मन्त्रों का समावेश है। यह संहिता, आभाससंहिता। १-राजर्षिसंहिता २-ब्रह्मसंहिता ३-ब्रह्मवादिनी संहिता व ४-उद्भट संहिता ५ भेद से पांच प्रकार की है। आभास संहिता में उन मन्त्रों का समावेश है जिन मन्त्रों के कर्ता का

मालूम नहीं, किन्तु अवकृभूत अर्थों को ही उनका वक्ता मान लिया गया है। उसमें २४ वर्ग हैं जिनमें आठ वर्ग वाला देवतव्यपदेश है क्योंकि उन मन्त्रों में वक्तृत्वेन कल्पित अर्थ देवतारूप हैं। दश प्रकार वाला वर्ग ऋषिव्यपदेश है, और ६ वर्गवाला तिर्यग्व्यपदेश है क्योंकि इनमें वक्तृत्वेन कल्पित अर्थ ऋषिवर्ग व तिर्यग्वर्ग के हैं।

राजर्षिसंहिता में राजर्षियों द्वारा दृष्ट मन्त्रों का संग्रह है। इसमें पांच वर्ग हैं—
१-काशिराजवंश, २-भारतवंश, ३-वर्षागिरिवंश, ४-मान्धात्रादिगण व ५-सुमित्रादिगण।

अब्राह्मसंहिता में शूद्रों द्वारा दृष्ट मन्त्रों का संग्रह है। ब्रह्मवादिनी संहिता में उन मन्त्रों का संग्रह है जिनका निर्माण ब्रह्मवादिनी स्त्रियों ने किया है ये ब्रह्मवादिनी स्त्रियाँ ३० हैं।

उद्भटसंहिता में उन संहिताओं से अतिरिक्त ब्राह्मणग्रन्थों व कल्पग्रन्थों में उपलब्धमान मन्त्रों का संग्रह है। इस उद्भटसंहिता में निरूपित मन्त्रों का ऋषि “अनुकृष्टस्तु यः कश्चित्कलोऽथ ब्राह्मणोऽपि वा। मन्त्रः पद्योऽथ गद्यो वा वामदेव्य निबोधत। शांखायन ना० १५।१५ इस शांखायनोक्ति के अनुसार वामदेव माना गया है।

ये उपर्युक्त वेदमन्त्रद्रष्टा ऋषि चार भेदों में विभक्त हैं। १-शतर्ची, २-माध्यम, ३-महासूक्त व ४-क्षुद्रसूक्त। १०० ऋचाओं के निर्माता शतर्ची हैं, और माध्यम उससे न्यून संख्याक मन्त्रों के निर्माता, एवं महासूक्त उससे भी न्यून के निर्माता एवं क्षुद्रसूक्त, उससे भी कम ऋचाओं के निर्माता हैं।

ऋग्वेद में प्रथम मण्डल के मन्त्रप्रणेता शतर्ची हैं। दूसरे मण्डल से त्रयोदशम मण्डल तक के निर्माता माध्यम हैं। दशम मण्डल में नासदासीयसूक्त से पूर्व के निर्माता महासूक्त एवं नासदासीयसूक्त से लेकर उत्तर सूक्तों के निर्माता क्षुद्रसूक्त कहलाते हैं।

७-आयुर्दायचिन्ताधिकार।

पूर्व अधिकार में वेदप्रवर्तक ऋषियों का निरूपण किया गया है और वेदप्रवर्तक ऋषि मनुष्य हैं। अतः प्रसङ्गवशात् मनुष्य की आयु कितनी है इसका इस अधिकार में निरूपण किया जाता है।

मनुष्य की आयु साधारणतया १०० वर्ष की मानी गई है “शतायुर्वै पुरुषः, पश्येम शरदः शतम्, जीवेम शरदः शतम्”

शतं जीव शरदो वर्धमानः शतं हेमन्तात् शतमु धसन्तान्।
शतमिन्द्राग्नी सविता बृहस्पतिः शतायुषा हविषेम पुनर्दुः ॥

इत्यादि श्रुतिवचन तथा आशीर्वादवचन 'मनुष्य की आयु १०० वर्ष की होती है' इसी बात को सिद्ध कर रहे हैं।

कितने ही 'अपि हि शताद् भूयांसि वर्षेभ्यो जीवति' इस श्रुति को प्रमाणरूप से उपन्यास करते हुए हजारों वर्ष मनुष्य की आयु सिद्ध करने का प्रयास करते हैं, किन्तु उनका यह प्रयास अविचारपूर्ण है, क्योंकि ऐसा मानने में उपर्युक्त श्रुतिवचनों का एवं लौकिक अनुभव का विरोध होता है। और 'शताद् भूयांसि वर्षेभ्यो जीवति' यह श्रुति भी मनुष्य सौ वर्ष से अधिक जी सकता है इसी बात को बतला रही है न कि मनुष्य की आयु १००० वर्ष की होती है इस बात को सिद्ध कर रही है। इसीलिये ऐतरेय श्रुति में 'स ह षोडशं वर्ष-शतमजीवत्' इस वचन के द्वारा ११६ वर्ष अर्थात् १०० से कुछ अधिक वर्ष का जीवनकाल ही महीदास का बतलाया गया है न कि १००० वर्ष का। लौकिक अनुभव भी इसी बात की पुष्टि कर रहा है। इसके अतिरिक्त—“संवत्सरशतं नृणां परमायुर्निरूपितम्” भागवत स्कन्ध ३ अ० १११ श्लोक १२) “कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिज्ञासिषेच्छत समाः, (ईशोपनिषद्) इत्यादि श्रुतिस्मृतियां भी मनुष्य की शतायु ही सिद्ध कर रही हैं।

'शतं जीव शरदो वर्द्धमानः, इत्यादि श्रुतियों में शत को असंख्यातवाची मानकर मनुष्य की १००० वर्ष की आयु सिद्ध करने का प्रयास भी नितान्त अविचारपूर्ण है, क्योंकि शत का असंख्यात अर्थ प्रमाणविरुद्ध है एवं शब्दशक्तिविरुद्ध भी है। मनुष्य की आयु किसी भी दशा में एक हजार वर्ष की नहीं होती। इसीलिये तापश्चितसत्रब्राह्मण में 'उप तं यज्ञक्रतुं जानीत यः सहस्रसंवत्सरस्य प्रतिमा १ को द्वि तस्मै मनुष्यो यः सहस्रसंवत्सरेण समाप्नुयात्। इस वचन के द्वारा सहस्रसंवत्सरसाध्य यज्ञ की समाप्ति मनुष्य नहीं कर सकता यह बतलाया है।

कुछ व्यक्ति ऐसा मानते हैं कि 'शतायुर्वै पुरुषः' यह श्रुति मनुष्य की १०० वर्ष की आयु बतला रही है, किन्तु यह कलियुगमें मनुष्यों की आयु है। कृतादियुगों में मनुष्य की आयु इससे बहुत अधिक होती थी। क्योंकि युगभेद से मनुष्यों की आयु में न्यूनाधिकता होती रहती है। इसीलिये भगवान् मनु ने कृतादियुगभेद से मनुष्यों की आयु भिन्न बतलाई है।^१ तथा मनुष्य की सौ वर्ष की आयु कलियुग में ही सिद्ध की है। कृतादियुगों में मनुष्य की

१—अरोगाः सर्वसिद्धार्थाश्चतुर्वर्षशतायुषः ॥

कृते वेतादिषु ह्येषामायुर्हसति पादशः ॥

वेदोक्तमायुर्मर्त्यानामाशिषश्चैव कर्मणाम् ॥

फल त्वनुयुगं लोके प्रभावश्च शरीरिणाम् ॥

आयु ४०० वर्ष की बतलाई है। और भले ही साधारण मनुष्यों की आयु १०० वर्ष की ही क्यों न हो किन्तु मनुष्य ऋषियों की आयु हजारों वर्ष की हो सकती है। किन्तु उनका यह कथन भी प्रमाण की कसौटी पर कसने से अप्रामाणिक ही ठहरता है, क्योंकि अन्यत्र श्रुतियों, स्मृतियों व लोक में कहीं भी ४०० वर्ष की आयु मनुष्य की उपलब्ध नहीं होती। अतः अन्य श्रुति स्मृतियों के विरुद्ध होने के कारण मनु वचन को युगधर्मप्रशंसापरक मानना चाहिये या इसका दूसरा अभिप्राय मानना चाहिये। अथवा योगमहिमा से योगियों की ४०० वर्ष की आयु मानी भी जा सकती है किन्तु १००० वर्ष की आयु तो मनुष्य की किसी भी तरह किसी भी प्रमाण से सिद्ध नहीं हो सकती। इस विषय में भगवान् जैमिनि व भाष्यकार शाबर का मत भी नीचे उद्धृत किया जात है।

वेदप्रतिपादित सहस्रसंवत्सरसाध्यसत्र की समाप्ति मनुष्य द्वारा अशक्य होने से पूर्व मीमांसा में भगवान् जैमिनि व भगवान् भाष्यकार शाबरस्वामी ने उस सत्र में देवगन्धर्वादियों का अधिकार बतलाया है—और इस विषय में श्रुति का भी प्रमाणनया उपन्यास किया है। इस तरह समाधान करने के बाद वास्तुतः यज्ञादिविधायक शास्त्र मनुष्यों के लिये ही प्रवृत्त हुआ है अतः उसमें मनुष्य का ही अधिकार होना चाहिये, इस तरह सहस्रसंवत्सरसाध्यसत्र में भी मनुष्यों का ही अधिकार बतलाया है। किन्तु ऐसा मानने पर यह आपत्ति आती है कि मनुष्यों की इतनी दीर्घ आयु होती नहीं जैसा कि ऊपर सिद्ध किया जा चुका है। आयुर्वेद में प्रतिपादित रसायनादिप्रयोग भी अग्नि के बढ़ाने में वलीपलिततादि के नाश करने में एवं सुन्दरवर्ण प्रसन्नता आदि के सम्पादन करने में ही समर्थ है न कि आयुर्वर्द्धन में। यदि उनसे आयु की वृद्धि होती तो 'शतायुर्वै पुरुषः' इत्यादि श्रुति पुरुष की आयु १०० वर्ष की न बतलाती। इसीलिये च्यवनादि के उपाख्यान में इतना ही वर्णन मिलता है कि वे रसायन सेवन से वृद्ध से युवा बन गये। अर्थात् उनके शरीर में वृद्धावस्था के धर्म वलीपालित्यादि नष्ट हो गये। उनकी अवस्था बढ़ गई ऐसा वर्णन नहीं मिलता। यदि कहीं रसायनादिसेवन से किसी पुरुष की आयुवृद्धि होती तो उस विशेषदर्शन से अन्यत्र भी 'रसायनादि आयु वृद्धि के कारण हैं' इसका अनुमान कर लिया जाता, परन्तु ऐसा कहीं देखा नहीं गया है। और फिर रसायनादि से आयु की वृद्धि मानी भी जाय तो थोड़ी बहुत मान सकते हैं। हजारों वर्ष की आयु तो रसायनादि से किसी प्रकार बढ़ नहीं सकती। इसीलिए "शतान्यायुः यस्य सः" ऐसा विग्रह मान कर सैकड़ों वर्ष जिसकी आयु होती है उसे शतायु

२—सहस्रसंवत्सरं तदायुषामसम्भवान्मनुष्येषु। ६ अ०

३—"प्रजःपति वै प्रजाः सृजमानं पाप्मा मृत्युरभिजघान। स तपोऽतप्यत सहस्रसंवत्सरान् पाप्मानं विजिह्वसन्"। इति।

कहते हैं इस प्रकार शतायु का अर्थ मानकर भी “शतायुर्वै पुरुषः” इस श्रुति से मनुष्य की हजारों वर्ष की आयु नहीं मान सकते क्योंकि वैयाकरण द्विवचनान्त बहुवचनान्तों का समास ही नहीं स्वीकार करते हैं। अतः किसी भी प्रकार मनुष्य की सहस्र वर्ष की आयु सिद्ध न होने से सहस्रसंवत्सरसाध्यसत्रादि में मनुष्य का अधिकार किस तरह हो सकता है यह शंका बनी रहती है।

इसका उत्तर मतभेद से जैमिनि ने दिया है। मनुष्य की सहस्रवर्ष की आयु न होने पर भी एक व्यक्ति द्वारा प्रारम्भ किये गये सहस्रसंवत्सरसाध्यसत्रादि की पूर्ति वही व्यक्ति नहीं करता, किन्तु उसके उत्तराधिकारी तद्वंशीय पुत्रादि करते हैं। अतः कुल की अपेक्षा से सहस्रसंवत्सर सत्र का विधान है न कि एक व्यक्ति की अपेक्षा से। ऐसा काष्णजिनि आचार्य मानते हैं।

सहस्रसंवत्सरसाध्यसत्र के सौ वर्ष के आयु वाले मनुष्य द्वारा साध्य न होने से मनुष्य के लिये उसका विधान करना अनुचित है अतः यहां पर संवत्सरशब्द को सौराब्दपरक न मानकर लक्षणावृत्ति से चन्द्राब्द, नाक्षत्राब्द व पार्थिवाब्द में से अन्यतमपरक स्वीकार कर लेना चाहिये। ऐसा लावुकायन आचार्य का मत है।

उनका तात्पर्य यह है कि संवत्सर का प्रयोग सौर संवत्सर (३६०) दिन की तरह सावनाब्द, चान्द्राब्द (३०) नाक्षत्राब्द (२८ दिन) व पार्थिवाब्द (दिन रात) तथा दिन में भी होता है। जैसे ‘यो वै मासः स संवत्सरः’ इस श्रुति में मास को संवत्सर बतलाया गया है। ‘द्वादश वै रात्रयः संवत्सरस्य प्रतिमा’ इस श्रुति में द्वादशाह के लिये संवत्सर शब्द का प्रयोग हुआ है, और ‘आदित्यो वा सर्व ऋतवः, प्र यदेवोदेत्यथ वसन्तो, यदा सगवोऽथ प्रीष्मो, यदा माध्यन्दिनोऽथ वर्षा, यदाऽपराह्णोऽथ शरत्, यदाऽस्तमेत्यथ हेमन्तशिशिरौ’ इस श्रुति में दिन में ही कालभेद से ६ ऋतुओं की स्थिति बतलाकर दिन को ही षड्रतुमय संवत्सर सिद्ध किया है। इस तरह संवत्सरशब्द अनेकार्थक व अनियतार्थक है। इसके विपरीत सहस्र आदि शब्द एकार्थक व नियतार्थक हैं। सहस्रसंवत्सरसाध्यसत्र में दोनों शब्दों के वाच्य अर्थ की अनुपपत्ति होने से एक को लाक्षणिक (अन्यार्थक) मानना पड़ेगा। वहां नियतार्थ सहस्रादि शब्दों को लाक्षणिक मानने की अपेक्षा अनियतार्थक अतएव विचाली संवत्सरशब्द को ही लाक्षणिक मानना उचित है। अतः संवत्सरशब्द को यहां सौरसंवत्सरपरक न मान कर चान्द्रसंवत्सरपरक अथवा पार्थिवसंवत्सरपरक अथवा नाक्षत्रसंवत्सरपरक मान कर सहस्रसंवत्सरसाध्यसत्र की मनुष्य की द्वारा निष्पत्ति मान लेनी चाहिये, ऐसा लावुकायन आचार्य का अभिप्राय है।

किन्तु उपर्युक्त रीति से संवत्सर शब्द को वक्षणावृत्ति से अन्यार्थक मानने पर भी चान्द्रादि सवत्सरो में से किस अर्थ का बोधक माना जाय यह संशय बना रहता है। प्रकरण द्वारा भी इसका निर्णय नहीं हो सकता, क्योंकि यहां एक ही अर्थ प्रकरणसिद्ध नहीं है, किन्तु मास, द्वादशाह व एकाह सभी अर्थ प्राकरणिक हैं जैसा कि ऊपर प्रदर्शित किया जा चुका है। इस शंका का समाधान करते हुए जैमिनि ने कहा है कि संवत्सर शब्द को यहां दिन अर्थात् पार्थिव संवत्सर का बोधक मानना चाहिये, क्योंकि वह प्राकरणिक भी है और इस सत्र में क्रियमाण त्रिवृत्, पञ्चदश आदि स्तोमों में त्रिवृत् आदि शब्द दिन के ही बोधक हैं, तथा दिनपरक मानने से ही यह सत्र मनुष्यों द्वारा आसानी से किय भी जा सकता है। अतः उनसे अन्त में 'अहानि वाऽभिसंख्यत्वात्' इस सूत्र के द्वारा संवत्सर शब्द को दिनपरक अर्थात् पार्थिव संवत्सरपरक ही स्वीकार किया है। और इस तरह सहस्रवर्षमाभ्यसत्र में शतायु पुरुषों का अधिकार बन जाता है।

इससे यह स्पष्ट सिद्ध हो जाता है कि मनुष्यों की आयु १०० वर्ष नहीं हो सकती अन्यथा जैमिनिकृत उपर्युक्त शंका समाधान व्यर्थ होते। अतः जहां पर वसिष्ठादि ऋषियों के लिये हजारों वर्ष तपश्चर्या का वर्णन मिलता है वहां संवत्सर शब्द को दिन का बोधक ही मानना चाहिये। ऐसे स्थलों में संवत्सर शब्द को दिनपरक मानने से 'षष्टिवर्षसहस्राणि चत्वार परमं तपः' इत्यादि वाक्यों में ८॥ वर्ष का तपस्याकाल सिद्ध होता है क्योंकि 'षष्टिवर्षसहस्राणि' शब्द बहुवचनान्त है और बहुवचनान्त में सर्वप्रथम त्रित्व (तीन) संख्या आती है, अतः प्रथम प्राप्त होने से उसे ही स्वीकार कर लिया जाता है। इस तरह षष्टिवर्षसहस्र शब्द का अर्थ ३०६० दिन सिद्ध होता है और ३०६० दिन में ३६० का भाग देने से ठीक साढ़े + आठ वर्ष (८ वर्ष ६ मास) तपस्याकाल सिद्ध हो जाता है। इसी तरह "दशवर्षसहस्राणि दशवर्ष शतानि च" इस रामायणवाक्य में उपर्युक्त रीति से सवत्सर शब्द को अहःपरक मानने से राम-राज्यकाल ३० वर्ष ६ मास २० दिन सिद्ध होता है, क्योंकि कुल मिलाकर ११००० वर्ष राज्य-भोगकाल रामायण में रामका बतलाया गया है और वहां वर्ष शब्दके दिनका वाचक होने से

$$+ ३६०) ३०६० (८ वर्ष$$

$$२८८०$$

$$३०) १८० (६ मास$$

$$१८०$$

$$\times$$

११००० दिन राज्यकाल सिद्ध होता है, और = ११००० दिन के ३० वर्ष ६ मास २० दिन होते हैं किन्तु षष्टिवर्षसहस्राणि जातस्य मम कौशिक' इस रामायणवाक्य में वर्ष शब्द अहोरात्र का वाचक है और अहोरात्र पार्थिव संवत्सर है अतः इसे में भी वर्षशब्द का प्रयोग बन ही सकता है। यहां षष्टि शब्द पृथक् है और वर्षसहस्र शब्द पृथक् है और षष्टि शब्द वर्ष-सहस्रशब्द का विशेषण है। वर्षसहस्र का अर्थ १ हजार वर्ष है और षष्टि (६०) को उसका विशेषण मानकर १००० से साठ को गुणा करने पर ६०००० वर्ष का काल सिद्ध होता है। वर्ष शब्द यहां अहोरात्र का वाचक है। अतः विश्वामित्र जब रामचन्द्र को यज्ञरत्नार्थ ले गये थे उस समय कुल मिलाकर ६०००० हजार अहोरात्र दशरथ की आयु सिद्ध होती है। इनमें तीस हजार दिन और तीस हजार रात हैं। अतः कुल ३०००० दिन ही दशरथ की आयु सिद्ध होती है, और ३०००० दिन के केवल ८३ वर्ष होते हैं इस तरह उस समय दशरथ की आयु ८३ वर्ष ४ मास की थी, यह उपर्युक्त रामायणवाक्य का अर्थ है। पार्थिव संवत्सर दिन रात का होता है क्योंकि पृथ्वी एक दिन रात में ही सम्पूर्ण नक्षत्रचक्र का भोग कर लेती है और सम्पूर्ण नक्षत्र चक्र का भोग ही संवत्सर शब्द का अर्थ है। इसीलिये वृहस्पतिसंवत्सर, सूर्यसंवत्सर व पार्थिवसंवत्सर आदि परस्पर में विभिन्न परिमाण के हैं, क्योंकि उनका सम्पूर्ण नक्षत्रचक्र भोगकाल परस्पर में विभिन्न है। जैसे सूर्य उसी नक्षत्रचक्र का भोग ३६० दिनों में करता है, चन्द्रमा २८ दिनों में और पृथिवी दिन रात में। इस तरह पार्थिव संवत्सर दिन रात का है, परन्तु कहीं दिन रात को मिलाकर अर्थात् एक मानकर उनका निर्देश किया गया है—“जसे षष्टिवर्षसहस्राणि चत्वार परमं तपः” इस वाक्य में। और कहीं पर उनको पृथक् पृथक् मानकर निर्देश किया जाता है—जैसे षष्टिवर्षसहस्राणि जातस्य मम कौशिक' इस वचन में। अतः यहां पर वर्षपरिगणन करते समय हमें उनको आधा करना पड़ता है, क्योंकि वह संख्या दिन रात दोनों को मिला कर होती है, और पार्थिव संवत्सर चूंकि दिन रात का एक होता है अतः उस संख्या का आधा करना आवश्यक है।

$ \begin{array}{r} = ३६०) ११००० (३० \text{ वर्ष} \\ \underline{१०८०} \\ ३०) २०० (६ \text{ मास} \\ \underline{१८०} \\ २० \text{ दिन} \end{array} $	$ \begin{array}{r} ३६०) ३०००० (८३ \text{ वर्ष} \\ \underline{२८८०} \\ १२०० \\ \underline{१०८०} \\ ३०) १२० (४ \text{ मास} \\ \underline{१२०} \\ \times \end{array} $
---	---

इस तरह वर्ष शब्द अनेकार्थक है। पौराणिकों ने भी उसका भिन्न २ अर्थों में प्रयोग किया है अतः पुराणों का अर्थ करते समय उसका ठीक विचार कर जहाँ जो संगत हो उसी अर्थ का बोधक वर्षादि शब्दों को मानना चाहिये। इस तरह मनुष्य महर्षियों का जहाँ हजारों वर्ष का तपस्याकाल बतलाया गया है उस जगह पार्थिव संवत्सरका प्रहण करना चाहिये। और यदि सौरसंवत्सर मानकर ही इन वचनों का समन्वय करना अभीष्ट हो तो असंलक्षण नित्य प्राण ऋषियों का प्रहण करना चाहिये न कि तत्प्राणद्रष्टा मनुष्य ऋषियों का। यही निष्कर्ष आयुर्दायचिन्ताधिकार में बतलाया गया है।

८—व्यक्तिबहुत्वाधिकार।

पूर्व अधिकरण में मनुष्यविध ऋषियों की आयु १०० वर्ष की है यह निर्णय कर दिया गया है। किन्तु ऐसा मानने पर तीन या चार पीढ़ियों के व्यवधान बाने दिलीप और राम के काल में वसिष्ठ के अस्तित्व को बतलाने वाले पुराणादि शास्त्रों का विरोध होता है, क्योंकि १०० वर्ष की आयु वाला वसिष्ठ व्यक्ति इतने समय तक कैसे जीवित रह सकता है, इसी शंका का समाधान इस अधिकरण में किया गया है साथ ही इस अधिकार में गोत्र शब्द के अर्थों का तथा विभिन्न मतों का प्रदर्शन करते हुये 'एको गोत्रे' इस पाणिनीय सूत्र के अर्थ का भी विचार किया गया है। वसिष्ठ भारद्वाज आदि शब्द एक व्यक्ति के बोधक नहीं किन्तु तद्गोत्रीय नाम, व्यक्तियों के बोधक हैं इसका भी निर्णय यहां किया गया है।

तत्तत् असत् रूप वसिष्ठादि प्राणों के द्रष्टा ऋषियों ने जिस प्राण का सत्तात्कार किया और उसकी अपनी आत्मा में आराधना द्वारा प्रसिष्ठ की उस प्राण का पातक, उपपातक, महापातकादिसंज्ञक पातकों से तथा वंश के न चलने से पतन हो जाता है, किन्तु इन दोनों कारणों के न होने पर उसका पुत्रपौत्रादिकों में सन्तनन होता रहता है। मूलभूत प्राण का यह पुत्रपौत्रादिकों में सन्तनन ही सन्तान व अपत्य शब्द से व्यवहृत है। वह अपत्य दो प्रकार का है अव्यवहित (अन्तर) तथा व्यवहित (अन्तर्हित)। पुत्र मूलपुरुषका अनन्तरापत्य होता है, और आगे के पौत्रादि सब मूलपुरुष के अन्तर्हितापत्य होते हैं। उन अन्तर्हितापत्यों में ही गोत्रशब्द का प्रयोग होता है पिता व पुत्र में नहीं। क्योंकि—“त्रिः सन्तनोति पितरं पुत्रं पौत्रम्” इस श्रुति द्वारा तथा “अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम्” इस व्याकरणस्मृति द्वारा पिता व पुत्रको छोड़ कर पौत्रादि में ही गोत्रशब्द का व्यवहार बतलाया गया है। किन्तु इसका यह अभिप्राय नहीं समझना चाहिये कि पिता व पुत्र गोत्रबन्धिभूत हैं, वे भी गोत्रान्तर्गत हैं, किन्तु गोत्रप्रत्यय का प्रयोग उनमें नहीं होता। उपर्युक्त श्रुति व स्मृति द्वारा तृतीय व्यक्ति से लेकर अग्रिम सभी व्यक्तियों में समान रूप से गोत्रापत्यता के होने से गोत्रापत्यता की विषक्षा करने

पर एक ही अपत्यार्थक प्रत्यय होता है, दो व इससे अधिक नहीं क्योंकि व्यक्तियों का भेद होने पर भी सभी व्यक्तियों में गोत्रापत्यता समान है और सभी वसिष्ठ के समानरूप से अपत्य हैं। अतः इस अर्थ को बतलाने के लिए जब सभी में एक अपत्य प्रत्यय से काम चल सकता है तब उनमें से किसी भी अपत्य के लिये चाहे वह चौथा हो बीसवां हो, एक से अतिरिक्त प्रत्यय करने की आवश्यकता क्या है। इसी अभिप्राय से पाणिनि ने 'एको गोत्रे' सूत्र कहा है। अर्थात् गर्ग का अपत्य चाहे तीसरा चौथा बीसवां या १०० वां क्यों न हो सभी में एक ही अपत्य प्रत्यय प्रयोग होता है, और सब गार्ग्य ही कहलाते हैं।

कोई ऐसा कहते हैं कि वसिष्ठप्राणसम्पन्न व्यक्ति के पुत्रपौत्रादि सभी में वसिष्ठत्व, वसिष्ठापत्यत्व व वसिष्ठजनकत्व यह तीनों प्रकार का व्यवहार होता है क्योंकि 'आत्मा वै जायते पुत्रः' यह श्रुति स्वयं की ही पुत्ररूप से उत्पत्ति बतला रही है। इस तरह वसिष्ठ के सभी अपत्य वसिष्ठरूप भी हैं अतः वसिष्ठ कहला सकते हैं और वे मूल वसिष्ठ की सन्तान हैं अतः वसिष्ठापत्य भी कहलाते हैं तथा वे उत्तर उत्तर वसिष्ठ को उत्पन्न करते हैं अतः वसिष्ठजनक भी हैं।

इनमें मूल पुरुष प्रथम वसिष्ठ, वसिष्ठ ही कहलाता है क्योंकि वह किसी का अपत्य नहीं शेष सभी में वसिष्ठ व वसिष्ठापत्य दोनों व्यवहार होते हैं। क्योंकि उन सब में वसिष्ठप्राण अनुस्यूत हैं, अतः उनमें वसिष्ठव्यवहार होता है और वसिष्ठप्राण से अनुस्यूत प्रथम वसिष्ठ के अपत्य वे हैं अतः वसिष्ठ व्यवहार भी उनमें होता है। किन्तु गोत्र के बहु-व्यक्तिविषयक होने से जहाँ बहुवचन द्वारा गोत्र अर्थ की अभिव्यक्ति होजाती है वहाँ गोत्रार्थक अपत्य प्रत्यय की आवश्यकता न होने से वह नहीं दिया जाता और शेष में गोत्रार्थ की अभिव्यक्ति के लिए गोत्रार्थक प्रत्यय करना पड़ता है। इसी अभिप्राय से भगवान् पाणिनि ने कहा है 'एको गोत्रे' अर्थात् एकत्वविशिष्ट में अपत्य प्रत्यय का प्रयोग होता है बहुत्वविशिष्ट में नहीं। यहाँ एक शब्द द्वित्व का भी बोधक है अतः द्वित्वविशिष्ट में भी अपत्य प्रत्यय होता है। किन्तु यह नियम व्यवहार द्वारा व्यवस्थित है, अतः अत्रि, भृगु आदि में बहुत्वविशिष्ट में अपत्य प्रत्यय नहीं होता और एकत्वद्वित्वादिविशिष्ट में होता है। कुलीतकादि शब्दों में बहुत्व विशिष्ट में अपत्यप्रत्यय होता भी है और नहीं भी। और गोपवनादि शब्दों में बहुत्वविशिष्ट में भी अपत्य प्रत्ययका प्रयोग होता ही है। किस जगह बहुत्व विवक्षा में अपत्य प्रत्यय का प्रयोग नहीं होता, कहां विकल्प से होता है, और कहां नित्य होता है इसका निर्णय अभियुक्त-प्रमाणानुसार करना चाहिये।

कितने ही प्रकारान्तर से "एको गोत्रे" की व्याख्या करते हैं। उनका कथन है कि वसिष्ठ का चौथा गोत्रापत्य जो कि वसिष्ठ कहलाता है उसके अपत्य पाँचवें वसिष्ठ में फिर

अनन्तरापत्यार्थक प्रत्यय हो जाना चाहिये और उसके लिए वासिष्ठि शब्द का प्रयोग होना चाहिये। क्योंकि गोत्रार्थ में चाहे एक ही प्रत्यय हो किन्तु गोत्रप्रत्ययान्त वशिष्ठ शब्द से अनन्तरापत्यार्थ में प्रत्यय होने में क्या बाधा है। क्योंकि पाँचवाँ चतुर्थ का अनन्तरापत्य ही है। अतः इस दोष का परिहार करने के लिए “एको गोत्रे” सूत्र पाणिनि ने बनाया है। इसका यह अर्थ है कि गोत्रापत्य में अपत्यत्व की विवक्षा में एक अर्थात् मूलभूत प्रथम पुरुष से ही अपत्यार्थक प्रत्यय होता है और शेष द्वितीयादि से नहीं और मूल पुरुष की अपेक्षा से पाँचवाँ गोत्र ही है अनन्तरापत्य नहीं, अतः अनन्तरापत्य में उससे प्रत्यय नहीं हो सकता। अतः चतुर्थ, पञ्चम, विश, और पञ्चविश आदि सभी के लिये वासिष्ठि का ही प्रयोग होता है न कि वासिष्ठि शब्द का।

दूसरे ऐसा कहते हैं कि ‘एको गोत्रे’ सूत्र तीन प्रकार से प्रत्यय का नियम करता है। गोत्रप्रत्ययान्त से दूसरा गोत्रप्रत्यय नहीं होता। गोत्रप्रत्ययान्त से अनन्तरापत्य प्रत्यय नहीं होता, एवं अनन्तरापत्यप्रत्ययान्त से दूसरा अनन्तरापत्यप्रत्यय नहीं होता किन्तु अनन्तरापत्यप्रत्ययान्त से गोत्रापत्यार्थ में प्रत्यय हो सकता है। जैसे रहुगण के पुत्र मइर्षि का नाम गौतम था। वे मन्त्रकर्ता ऋषि थे उनके पुत्र का नाम मोघा है और वे गौतम हैं। उनके गोत्र में कोई साठवाँ गोत्रापत्य उपवेश नामक हुआ है। उपवेश का अनन्तरापत्य अरुण गौतम है और अरुण का अनन्तरापत्य व उपवेश का गोत्रापत्य उद्दालक आरुणि है उनके लिये औपवेश्य का प्रयोग हुआ है यहाँ अनन्तरापत्य प्रत्ययान्त औपवेश्य से गोत्रापत्यप्रत्यय यञ् किया गया है। इसी तरह उद्दालक के पुत्र श्वेतकेतु के लिए आरुण्य शब्द का प्रयोग हुआ है। यहाँ भी अरुण शब्द से अनन्तरापत्यप्रत्यय करके आरुणि बनाया गया है और उस अनन्तरापत्यप्रत्ययान्त आरुणि शब्द से गोत्रापत्यार्थ में प्रत्यय करके आरुण्य शब्द का प्रयोग श्वेतकेतु के लिये हुआ है। अतः यह सिद्ध होजाता है कि अनन्तरापत्यप्रत्ययान्त शब्द से गोत्रप्रत्यय होता है।

असर्वलिङ्गा बह्वर्था सकृदाख्यातनिर्ग्रहा ।

आकृतिप्रहणं जातिगोत्रं च चरणानि च ॥

इस वचन के अनुसार आकृतिमूलक, गोत्रमूलक, चरणमूलक तथा असर्वलिङ्गत्व-विशिष्ट सकृदाख्यातनिर्ग्रहत्वमूलक जातिव्यवहार लोक में देखा जाता है। वहाँ मूल पुरुष से आरब्ध व्यक्तिपरम्परा में गोत्र शब्द का व्यवहार है और वसिष्ठदि शब्द जाति में ही रुद्ध हैं न कि व्यक्ति में। व्यक्ति में इनका प्रयोग उसी तरह लाक्षणिक है जैसे कि जाति में रुद्ध गवादि शब्दों का “गामानय” इत्यादि स्थलों में जाति का आनयन न बनने से गोव्यक्ति में प्रयोग

है । अन्तर इतना ही है कि आकृतिग्राह्य लौकिक जातिबोधक गवादि शब्दों का प्रयोग जैसे मूल व्यक्ति में होता है वैसे ही उसके अपत्य संतान में भी । वहां सजान का बोध करने के लिये अपत्यबोधक किसी भी प्रत्यय का प्रयोग नहीं होता । किन्तु इन शास्त्रीय जातिबोधक वसिष्ठादि शब्दों से अपत्यादि का बोध करने के लिये अपत्यबोधकप्रत्ययान्त का भी प्रयोग होता है और केवल वसिष्ठादि शब्दों का भी । कारण इसका यही है कि गो शब्द का प्रवृत्तिनिमित्त गोप्राण है वह उत्पत्तिशिष्ट है । अर्थात् गोव्यक्ति की उत्पत्ति के साथ ही उसमें आजाता है अतः उसकी कोई मूल प्रकृति नहीं है जिससे वह अन्य उत्तर व्यक्तियों में आता हो और जिससे अपत्यप्रत्यय किया जाय । और वसिष्ठ शब्द का प्रवृत्ति निमित्त वसिष्ठ प्राण उत्पत्ति के बाद आता है । अतः जिस मूल पुरुष से वह गुण उत्पत्ति के बाद आता है वह मूल पुरुष प्रकृति है उसी से उस गुण की संक्रान्ति अन्य उत्तर व्यक्तियों में होती है । अतः प्रकृति होने से उस शब्द से अपत्यप्रत्यय बन सकता है ।

इस प्रकार गोत्रबोधक वसिष्ठादि शब्दों से अनन्त वसिष्ठों का बोध होता है न कि किसी एक व्यक्ति का । क्योंकि वसिष्ठादि शब्द किसी एक व्यक्ति के बोधक नहीं है, अपि तु गोत्र के बोधक हैं, अतः उनसे वसिष्ठ गोत्र में उत्पन्न होने वाले सभी व्यक्तियों का बोध होना स्वाभाविक है । इसलिये वसिष्ठ आदि शब्दों के गोत्र नाम होने से भिन्न भिन्न काल में वर्तमान भिन्न भिन्न व्यक्तियों को गोत्र नाम की अपेक्षा से वसिष्ठ ही पुराणों व काव्यों में कह दिया है । अतः वहां उन भिन्न भिन्न कालों में एक ही वसिष्ठ व्यक्ति की सत्ता का सन्देह न करना चाहिये । अर्थात् दिलोप के समय भी वसिष्ठ का होना पुराणों व काव्यों में सिद्ध होता है, तथा भगवान् रामचन्द्र के समय में भी । किन्तु उन दोनों के समय में वसिष्ठ व्यक्ति एक नहीं था । अपि तु वे भिन्न भिन्न व्यक्ति थे । फिर भी उन दोनों का गोत्रनाम वसिष्ठ होने से सामान्यतया वसिष्ठ नाम से ही उनको व्यवहृत कर दिया गया है । यह रहस्य ही इस अधिकार में बतलाया गया है ।

गोत्रप्रवर्तकाधिकार ।

सृष्टिप्रवर्तक व वेदप्रवर्तक ऋषियों का निरूपण पहिले प्रकरणों में किया जा चुका है । अब इसे अधिकार में गोत्रप्रवर्तक ऋषियों का निरूपण किया गया है । इस में भी सर्वप्रथम गोत्र क्या वस्तु है इसी का विचार है ।

गोत्रपरिभाषा ।

गोत्रशब्द के अर्थ में भिन्न भिन्न आचार्यों के भिन्न भिन्न मत हैं । क्रमशः यहां उन का दिग्दर्शन किया जाता है ।

विज्ञानेश्वर आदि आचार्य गोत्र को वंशपरम्पराप्रसिद्ध मानते हैं। 'प्रवर ऋषियों से सम्बद्ध ऋषि हो गोत्र कहलाते हैं' यह सत्याषाढ आदि आचार्य स्वीकार करते हैं। 'भृगु, अङ्गिरा, अत्रि, कश्यप, वसिष्ठ, विश्वामित्र, अगस्त्य ये सातों ऋषि अपने अगस्त्यों के अर्थात् अपने से उत्पन्न होने वाले भावी जगत् के गोत्र हैं' कितने ही ऐसा मानते हैं। इस मत में केवल सात ही गोत्र ही सिद्ध होते हैं इससे अधिक नहीं। कितने ही अभियुक्त ऐसा मानते हैं कि उपर्युक्त सातों गोत्र नहीं हैं, किन्तु उनकी सन्तान गोत्र है। इस मत में असंख्य गोत्र सिद्ध होते हैं। क्योंकि सातों ऋषियों की सन्तान अनन्त हैं। इस मत में भी दो अवान्तर भेद हैं—जैसे कितने ही यह स्वीकार करते हैं कि सप्तर्षियों के अपर्यय सातों ऋषियों के तथा अपने से अनन्तर भावी सन्तान दोनों के गोत्र हैं। और कुछ का ऐसा मत है कि सप्तर्षियों की सन्तान अनन्तर भावी सन्तान के प्रति ही गोत्र है न कि स्वपूर्वभावी सप्तर्षियों के प्रति।

इसी तरह जमदग्नि, गोतम, भरद्वाज, अत्रि, कश्यप, वासिष्ठ, विश्वामित्र, अगस्त्य ये आठ ऋषि अपनी सन्तानों के गोत्र हैं ऐसा कितने ही मानते हैं। और बोधायनादि आचार्य इससे विपरीत इन आठों ऋषियों की सन्तान ही गोत्र कहलाती है ऐसा स्वीकार करते हैं। किन्तु बोधायन के मत में केवल भृगु और केवल अङ्गिरा के सप्तर्षियों की सन्तान न होने से केवल भार्गव व केवल अङ्गिरस गोत्र गणना में नहीं आते अपितु प्रवरों की गणना में आते हैं, और इसी लिये इनके गोत्र न होने से—

एक एव ऋषिर्वावत् प्रवरेष्वनुवर्तते ।
तावत् समानगोत्रत्वमृते भृग्वङ्गिरोगणात् ॥

इस बोधायनवचन में गोत्रशब्द को प्रवरपरक स्वीकार करना पड़ता है, क्योंकि गोत्रपरक मानने पर उपर्युक्त रीति से केवल भृगु व केवल अङ्गिरा के गोत्र न होने से 'अृते भृग्वङ्गिरोगणात्' इस वचन के द्वारा उनके गोत्रत्व का निषेध करना व्यर्थ हो जायगा। अतः वहां गोत्र का प्रवर अर्थ ही स्वीकार करना चाहिये। और वहां प्रकरण भी प्रवर का ही है न कि गोत्र का। अतः उस बोधायन वाक्य का यह अर्थ है कि भृगु और अङ्गिरा को छोड़ कर समान प्रवरों में ही विवाह नहीं होता। और 'प्रवरान् व्याख्यास्यामः। तैर्गोत्राणि' इस सत्याषाढ के मत के अनुसार केवल भृगु और केवल अङ्गिरा भी गोत्र कहलाते हैं क्योंकि प्रवरर्षिसम्बद्ध ऋषि ही गोत्र कहलाते हैं और उनका भी प्रवरऋषियों से सम्बन्ध है। इस तरह गोत्र की व्याख्या में नाना मत हैं।

वातुतः व्यवहित अर्थात् मूलपुरुष ने तृतीयादि अपत्यों में सन्निविष्ट मूलभूत ऋषि का अंश ही गोत्र कहलाता है जैसे पितृदेहस्थ सोमभागमय सहपिण्डों की उसकी सन्तानों में

अनुवृत्ति होती रहती है उसी प्रकार भृगु, अङ्गिरा, अत्रि आदि ऋषिप्रमाणों की भी उत्तरोत्तरणी सन्तान में अनुवृत्ति होती रहती है। सन्तानों में अनुवर्तमान ऋषि अंश ही गोत्र कहलाता है।

इस तरह भृगु, अङ्गिरा, अत्रि, वासिष्ठ, आगस्त्य, काश्यप व विश्वामित्र ये सात ही मूलगोत्र पहिले थे। इन्हीं सातों गोत्रों के अन्तर्गत जगत् के सभी ब्राह्मण हैं।

इनमें भार्गव गोत्र जामदग्न्य (भार्गव) व केवल भार्गव भेद से २ शाखा वाला है। और अङ्गिरस गोत्र गौतम, भारद्वाज व केवल भेद से ३ शाखा वाला है। इस तरह जामदग्न्य, भार्गव गौतम, भारद्वाज, अङ्गिरस व आत्रेय, वासिष्ठ, आगस्त्य काश्यप और वैश्वामित्र ये दश गोत्र होते हैं।

इनमें क्रमसे जामदग्न्य के २ भेद, भार्गव के ५, गौतम के ७, भारद्वाज के ४, अङ्गिरस के ६, आत्रेय के ४, वासिष्ठ के ४, आगस्त्य के ४, काश्यप के ३ और वैश्वामित्र के १० भेद होने से कुल ४६ गोत्र हैं ऐसा बौधायन आचार्य का मत है।

कितने ही ८३ गोत्र मानते हैं उनके मत में जामदग्न्य के २, भार्गव के १०, गौतम के १०, भारद्वाज के ४, अङ्गिरस के ८, आत्रेय के ७, वासिष्ठ के ५, आगस्त्य के १०, काश्यप के ५, वैश्वामित्र के ११ भेद हैं।

आपस्तम्ब ने १०० से भी अधिक गोत्र बतलाये हैं। अवान्तर भेदों को लेकर ये गोत्र बहुत अधिक हो जाते हैं। इसी लिये देशभेद से आजकल गोत्रसंख्या भिन्न भिन्न दिखाई देती है।

उपर्युक्त ४६ व ८३ भेद शुद्ध अर्थात् एक गोत्रीय वंश के हैं। द्विगोत्रीय वंश जिसे द्वयामुष्यायण कहा जाता है इससे विभिन्न है, उस द्वयामुष्यायण के पहिले दो भेद हैं, पूर्वसिद्ध व समयसाध्य। पूर्वसिद्ध शौनक, देवरात, वामरथ्य, धनञ्जय, जातुकर्ण्य, नात्यायन, कापिल लौगाक्षि, संकृति व शौङ्गशैशिरि भेद से १० प्रकार का है। इनमें द्विगोत्रता यही है कि पहिले ये भिन्न गोत्र हैं पैदा हुए हैं या दत्तक पुत्र बने हैं और उसके बाद वे दूसरे गोत्र में दत्तक स्वरूप से या अन्य प्रकार से प्रविष्ट हो गये हैं। विवाहप्रकरण में सगोत्रों को परस्पर विवाह का निषेध होने से इन द्विगोत्रीय वंशों में उभय गोत्र को छोड़ कर ही विवाह करना पड़ता है।

इन उपर्युक्त द्विगोत्रीय १० गोत्रों में प्रारम्भ के ७ लोक में अधिक प्रसिद्ध नहीं हैं; किन्तु अन्त के तीन ३ लोक में बहुत प्रचार है। इन सब की द्विगोत्रता स्मृतियों व पुराणादि शास्त्रों

में वर्णित है। इसके विपरीत जिनकी द्विगोत्रता का शास्त्रों में विशेष तौर से (नामनिर्देश से) उल्लेख नहीं है वे पुत्रिकापुत्र, कृत्रिम, दत्तक, स्वयंदत्त, क्षेत्रज आदि भी द्विगोत्र हैं। ये ही समयसाध्य द्वयामुष्यायण (द्विगोत्र) कहलाते हैं। इनकी द्विगोत्रता श्राद्ध व विवाहादि भेद से व्यवस्थित है। श्राद्धादि में इनमें से वे ही द्विगोत्र कहलाते हैं जिनका जातकर्मादि संस्कार पिता (जनक) के द्वारा किया गया हो। और केवल उपनयन संस्कार प्रतिप्रहीता के द्वारा किया गया हो अथवा उपनयन भी पिता के द्वारा किया हो। और जिनके जातकर्मादि संस्कार प्रतिप्रहीता (गोद लेने वाले) के द्वारा ही सम्पन्न हुआ हो वे प्रतिप्रहीता के गोत्र के हो कहलाते हैं, पितृगोत्र उनका नहीं माना जाता। यह व्यवस्था इनकी श्राद्धादि कार्यों में मानी जाती है। और विवाह में चाहे जातकर्मादि संस्कार पिता के द्वारा सम्पन्न किये गये हों चाहे प्रतिप्रहीता के द्वारा, ये द्विगोत्र ही माने जाते हैं। और दोनों गोत्रों को छोड़ कर ही विवाह करना पड़ता है। उपर्युक्त सभी गोत्र ब्राह्मणों के हैं। ब्राह्मणों के गोत्र प्रायः नियत ही है। क्षत्रियों का सभी का मानव गोत्र है। वैश्यों का भालन्दन व शुद्रों काश्यप गोत्र है। जिनके गोत्र का पता नहीं वे सब जामदग्न्यगोत्रीय होते हैं ऐसा शास्त्र का निर्णय है।

प्रवर ।

एक गोत्र में अचान्तर भेद के सम्पादक अत एव गोत्रव्यावर्तक ऋषि प्रवर कहलाते हैं। एक एक गोत्र में पांच, तीन, दो या एक प्रवर होते हैं। उपर्युक्त गोत्रों में पांच प्रवरवाले गोत्र ६ तीन प्रवर वाले ६ और दो प्रवर वाले ६ गोत्र हैं। उनमें ५ प्रवर वाले कौन से गोत्र हैं तथा तीन प्रवर वाले व दो प्रवरवाले गोत्र कौन से हैं इसका निर्णय मूल पुस्तक से करना चाहिये।

इसके बाद धनञ्जय-धर्मप्रदीप के अनुसार किस गोत्र में कौन कौन से व कितने प्रवर हैं उसका उल्लेख किया है।

आगे बतलाया है कि यह उपर्युक्त मतभेद दक्षिणात्यों के ग्रन्थों के अनुसार बतला दिया है। वस्तुतः इन मतभेदों का धर्मशास्त्र में कोई उपयोग नहीं है। क्योंकि मतभेद के कारण धर्म में विरोध मालूम देता है और विरोधी धर्म धर्म नहीं होता किन्तु अविरोधी धर्म ही धर्म होता है जैसा कि भगवान् ने कहा है—

धर्मं यो बाधते धर्मो न धर्मः परिकीर्तितः ।

अविरोधीति यो धर्मः स धर्मः सद्भिर्बुध्यते ॥

अन्त में वर्तमान समय में ब्राह्मणसमाज में उपलब्ध २८ गोत्रों का व उनके प्रवरों का पृथक् उल्लेख किया है तथा उनकी शोखाया तथा ग्रन्थों का भी निर्देश किया है। गोत्र व प्रवर का यही धर्मशास्त्रानुसारी रहस्य इस अधिकार में बतलाया है।

उपर्युक्त रीति से 'यज्ञमधुसूदनान्तर्गत इस आधिदैविकाध्याय' ग्रन्थ में यज्ञोपयोगी देवताओं, पितरों व ऋषियों का निरूपण किया गया है। उन तत्त्वों का ग्रन्थके अनुसार सामान्य दिग्दर्शन कराने का प्रयत्न इस भूमिका में किया है। सामान्य निरूपण करते हुए भी कहीं कहीं बिस्तार व अनुवाद सा हो गया है, किंतु यह सब प्रयास विषय की स्पष्टता के लिये किया गया है। अतः क्षम्य है। विषय की गहनता तथा मेरा अनभिज्ञता के कारण जो त्रुटियाँ इस भूमिकालेखन में रह गयी हैं उनके लिए पाठक मुझे क्षमा करेंगे तथा उन्हें बतलाने की कृपा करेंगे जिससे उनका संशोधन किया जा सके ॥

जय-र }
१५-१०-५० }

स्वामी सुरजनदास एम्. ए.
साहित्य, व्याकरण, वेदान्त, सांख्ययोगाचार्य।

॥ श्रीः ॥

आधिदैविकाध्यायः

यज्ञेश्वर प्रसादाय श्रीयज्ञमधुसूदने ॥
यज्ञाधिदैवताध्यायं प्रवक्ति मधुसूदनः ॥ १ ॥

ग्रन्थप्रयोजनम् ।

वेदितव्यं दैवतं हि मन्त्रे मन्त्रे प्रयत्नतः ॥
दैवतज्ञो हि मन्त्राणां तदर्थमधि गच्छति ॥ २ ॥
तद्विदां तदभिप्रायानृषीणामन्त्र दृष्टिषु ॥
विज्ञापयति विज्ञानं कर्माणि विविधानि च ॥ ३ ॥
न हि कश्चिदविज्ञाय यथा तथ्येन दैवतम् ॥
लौकिकानां वैदिकानां कर्माणि फलमश्नुते ॥ ४ ॥
तत्र तत्र यथावच्च मन्त्रान् कर्मसु योजयेत् ॥
देवतायाः पश्चिन्नात् तद्धि कर्म समृद्धयते ॥ ५ ॥

इत्यावश्यकत्वं देवताविज्ञानस्य भगवान् शौनकः प्राह ॥

✽ अथ देवताधिकारः ✽

तत्र देवता शब्दस्य पञ्चतयी प्रवृत्तिर्दृश्यते—ज्योतिष्मती—रोचनावती—विप्रह्वती—
मान्त्रवर्णिकी—भूदेवताचेति । सन्ति सर्वे जगदुपादानद्रव्यभूता निरीन्द्रिया ज्योतिष्मन्तो शुभमण्डल-
स्थाना—धर्मा अग्निसोमेन्द्रसूर्यादयः । तत्रायं देवताशब्दो निरपेक्षं प्रवर्तते, चित्रं देवानामुदगा-

दनीकमित्यादितन्त्रश्रुतिभ्यः, “आदित्यं वा अस्तं यन्तं सर्वदेवा अनुयन्ती”त्यादि ब्राह्मणश्रुतिभ्यश्च तथावगतेः । (११ कां० ६ । २) ॥ सैषा प्रथमाप्रवृत्तिः ॥ १ ॥

अथ या एतारोचना दिविरोचन्ते तास्वपि कासुचिद्देवशब्दः प्रवर्तते ।

तथाहि—चत्वार एकमभिवर्त्मदेवाः प्रोष्ठपदास इति यान् वदन्ति—

“इत्येवं प्रोष्ठपदतारकाश्चतस्रोऽपि देवाः । अष्टौ देवा वसवः—

सोम्यासश्चतस्रो देवीरजराः श्रविष्ठाः । यज्ञं नः पान्तु वसवः

पुरस्ताद्दक्षिणतोऽभियन्तु श्रविष्ठाः”—इत्यत्र दक्षिणानां चतसृणां धनिष्ठा नक्षत्रत्वं पूर्वदिक्स्थानां त्वष्टानां तारकाणां वसुदेवतात्वमिच्छन्ति ॥ एवं कृत्तिकास्वपि सप्ततारकासु यदिद-
मासां विचक्षणं सोऽग्निः कुमारः कार्तिकेयः ।

“यस्य भान्ति रश्मयो यस्य केतवो यस्येमा विश्वाभुवनानि सर्वा ।

सकृत्तिकाभिरभिसंवसानो अग्निर्नो देवः दधातु”—इति मन्त्रवर्णात् ॥ फल्गुनीनां तु तारकाणां चतसृणां नक्षत्रत्वमाहुः । तासामेव तु चतसृणां देवत्वमपि । तत्र स्थूलसूक्ष्मक्रमेणार्थ-
मभगमित्र वरुणत्वमिच्छन्ति ।

“गवांपति फल्गुनीना समित्व तदर्प्यमन् वरुणमित्रचारु । अर्घ्यमारा

जाऽजरस्तुविष्मान् फल्गुनीनामृषिभोरोरवीति । श्रेष्ठो देवानां भगवो

भगासि तत्त्वाविदुः फल्गुनीतस्यवित्तात् । भगोदाता भगइत् प्रदाता

भगोदेवीः फल्गुनी राविवेश” — इति मन्त्रवर्णात् ॥ एवमभिजितो ब्रह्मत्वं मृगव्याघस्य इन्द्रत्वमित्येवमादयोऽन्येपि तारका रूपा देवाः सम्भाव्यन्ते । ते च नक्षत्रविद्याया मस्माभिरालेख्यतः सुविशदं प्रदर्शिता इतिदिक् ॥ सैषा द्वितीया प्रवृत्तिः ॥ २ ॥

अथ सन्ति विप्रहवन्तश्चेतनाः प्राणिविशेषा अष्टविकल्पा अष्टाविंशतिवीर्याः सत्त्वविशाल सर्गाः तत्राप्ययं देवताशब्दो निरपेक्षं प्रवर्तते । तत्र चत्वार ऊर्ध्वाः सौरप्राणा महाप्राणा ब्रह्मप्राणा पत्यैन्द्रदेवाख्याः । अथाधस्तना चत्वारः सौम्यप्राणा अल्पप्राणाः गान्धर्वयक्षरक्षःपिशाचाख्याः । तत्रोर्ध्वाश्चत्वारो दिव्या शुभमण्डल प्राणित्वात् । अधस्तना स्तनन्तरिक्षचरा नाष्ट्राख्याः । रक्षोघनैरग्न्या-
दिभिस्ते विनश्यन्ति । सर्वेषामेकादशेन्द्रियाण्यष्टसिद्धयो नवतुष्टयश्चेति नैसर्गिकाणि वीर्याणि । जन्ममरणादि सुखदुःखभोगवन्तोऽप्यभूमिष्ठपादा अपञ्चीकृत पञ्चभूतोत्थ विप्रहास्ते सम्भाव्यन्ते ।
लक्षं च विष्णुपुराणे—

सप्तद्वीपानिपाताल बीथीश्चसुमहामुने ।

सप्तलोका येन्तरस्था ब्रह्माण्डस्यास्य सर्वशः ॥ १ ॥

स्थूलसूक्ष्मैस्तथा सूक्ष्म सूक्ष्मैस्तथा ।

स्थूलैः स्थूलतरैश्चैतत् सर्वप्राणिभिरावृतम् ॥ २ ॥

अगुलस्याष्टभागोऽपि न सोऽस्ति मुनि सत्तम ।

न सन्ति प्राणिनो यत्र कर्मबन्धनिबन्धनाः ॥ ३ ॥

सर्वे चैते वशं यान्ति यमस्य भगवान् किल ।

आयुषोन्ते ततो यान्ति यातनास्तत्प्रचोदिताः ॥ ४ ॥

यातनाभ्यः परिभ्रष्टा देवाद्यास्वथ योनिषु ।

जन्तवः परिवर्तन्ते शास्त्राणामेष निर्णयः ॥ ५ ॥ इति—

न एते भूतविद्यायां विस्तरेण निरूपिताः ॥ सैषा तृतीया प्रवृत्तिः ॥ ३ ॥

अथ यदुद्देशेन किञ्चित् क्रियते तत्र कर्मणि सा देवता, यदुद्देशेन किञ्चिदुच्यते तत्र वाक्ये सा देवता । मन्त्राश्चद्रष्टीणा वाक्यानि भवन्ति । तस्मादेषु मन्त्रेषु यद् यत्सम्बन्धे स्तुतिनिन्दा-
दयः षट्त्रिंशद् भावाः प्रतिपाद्यन्ते तेते-र्थास्तत्र तत्र देवतापदेनाभिधीयन्ते इति परिभाषा । स
चार्थः प्राथमिकी देवताया द्वितीयकीवा तार्तीयकीवा, पाञ्चामिकीवा, अक्षाश्वमण्डूकादिरदेवतैव
वा यत्किञ्चिदेव वास्यात् सर्वस्यापि तस्य तस्यार्थस्य तत्र तत्र मन्त्रे पारिभाषिकं मान्त्रवर्णिकं देवता
त्वमुपपद्यते वाक्यसापेक्षम् । तद्वाक्य सम्बन्धेनैव तस्य देवता त्वात् । पितापुत्रगुरुशिष्यादिवदस्य
देवताशब्दस्य सत्तिरूपकत्वात् ॥ सेय चतुर्थी प्रवृत्तिः ॥

ज्योतिर्वचनारोचनावचनाश्च गुणशब्दाः । विग्रहवद्वचना जातिशब्दाः । मन्त्रवर्णिकास्तु
सम्बन्धिशब्दाः ॥ इत्येतेषां भेदः ॥

अथेह येवर्णोत्तमा ब्राह्मणाः—ते बहुधा विशिष्यन्तं जातिब्राह्मणा, तस्यो ब्राह्मणाः
विद्याब्राह्मणश्चेति । ये ब्राह्मणाः-शुश्रुवांशोऽनूचानास्ते विद्याब्राह्मणाः । तेऽप्यनेकधा विकल्प्यन्ते—
विप्राः ऋषयो देवा ब्रह्माणश्चेति । उत्तरोत्तरश्रेष्ठो ते भवन्ति । तत्राधीत विद्या विप्राः ॥ अथ ये
ब्राह्मणाः कूर्मार्धान्या आनोलुपा अगृह्यमाणकारणाः किञ्चिदन्तरेण कस्याश्चिद्विधया पारङ्गतास्तत्र
भवन्तो विदित वेदितव्या अभिगतयाथातथ्याः सत्यानुध्यान शीला स्त ऋषयः । उक्तं च—

आविर्भूत प्रकाशानामनुपप्लुत चेतसाम् ॥
 अतीतानामतज्ञानं प्रत्यक्षान्न विशिष्यते ॥ १ ॥
 अतीन्द्रियानसंवेद्यान् पश्यन्त्यर्षेण चक्षुषा ॥
 ये भावान् वचनं तेषां नानुमानेन वाध्यते ॥ २ ॥

श्रूयते च—“योवैज्ञातोऽनूचानः स ऋषिरिति”—(शतप०)

“एषवै ब्राह्मणऋषिरर्षयो यः शुश्रुवान्”—इति । (तै० सं० ६ । ६) ।

स्मर्यते च—“यः स्तोमानददर्शस ऋषिरिति । ऋषयोमन्त्रद्रष्टार इति ।

साक्षात् कृत धर्माण ऋषयो बभूवुरिति अथैत एव ऋषय सर्वानुपप्लुत लक्षण यत्र
 सर्व यज्ञाहितसंस्काराभवन्ति ते देवाः ।,

तथा च तैत्तिरीयके श्रूयते—

“यथा वै मनुष्या एवं देवा अग्ने आसन् ते यजन्त । ततो वै तेऽवर्ति पाप्मानं मृत्यु
 मपहत्य देवी संसदमागच्छन्”—इति ॥

तेषामियमुक्तिर्भवति—“सत्रम्यऋद्धिरस्यगन्म ज्योतिरमृता अभूम ।

दिवं पृथिव्या अध्यारुहामाविदामदेवान् स्वर्ज्योतिः”—इति ॥

तेषामपि योऽतिशयभागज्येष्ठ सर्वश्रेष्ठ्य मश्नुते स ब्रह्मा । तथा च श्रूयते—

“ब्रह्मादेवानां, पदवीकवीना, मृषिर्विप्राणां महिषोमृगाणाम् । श्येनोऽगृध्राणां,
 स्वधितिर्वनानां, सोमः पवित्रमभ्येतिरेभन्”—इति । यथा हि ज्योतिष्मतां देवानां

मेको ब्रह्मा भवति, तथैवामीषां भूदेवानामप्येको ब्रह्मा भवतीत्यत्र विस्तरः ॥

तत्रैतेषु भूदेवेषु देवता शब्दस्य वृत्तिः पञ्चमी ॥

तत्र प्रथमायां द्वितीययां तृतीययां च पौराणिकानां व्यवहारसाङ्कर्याद्ब्रह्मो विप्रतिपद्यन्ते
 तान् प्रति ब्रूमः ॥

यथा पृथिव्यां द्विविधाः पदार्था दृश्यन्ते—अचेतनाश्चेतनाश्च । तद्वदेव प्रकृतेः सर्वानाम्भ्या
 दन्तरिक्षे च दिवि चैते द्विविधा उपपद्यन्ते—अचेतनाश्चेतनाश्च । उक्तं च भगवता आस्केन—
 अपिब्रोभयविधाः स्युरिति । पुरुष वेदाश्च पुरुषविधाश्च । यथाचैते पाथिर्वाः पुरुषाः प्राणरथिमया
 स्तथैव तेजसास्ते पुरुषा अपिनिर्विशेष तन्मयाः स भावयन्ते त एव देवा इत्युच्यन्ते । तेऽन्यत्र
 विस्तरेण व्युत्पादिताः । अथेहा चेतनादेवता व्युत्पादयितुव्याः । तत्रैते दिव्यादेवदेवाः कचित्पुनर-

देवाश्चेह सूक्ते मन्त्रे कर्मणि चोपनीयमाना देवता इत्युच्यन्ते । इत्युक्तं प्राक् । तत्र कस्मिन् मन्त्रे कादेवता इत्याकांक्षायां प्रतिपत्तिमाहुराचार्याः—

प्रत्यक्षं देवता नाम यस्मिन्मन्त्रेऽभिधीयते ।
तामेवदेवतां विद्यान्मन्त्रे लक्षणं सम्पदा ॥ १ ॥
देवतानामधेयानि मन्त्रेषु विविधानिहि ॥
सूक्तमाज्ज्यथ ऋग्भाजि तथानैपातकानि च ॥ २ ॥
मन्त्रेन्यदैवतेऽन्यानि गद्यन्तेऽत्रकानि चित् ।
सालोक्यात् साहचर्याद्वा तानिनैयाति कानितु ॥ ३ ॥
अनादिष्टादेवताचेत् कल्प्याप्रकरणादितः ॥
यज्ञस्य वा तदङ्गस्य यासां मन्त्रेऽपि देवता ॥ ४ ॥
यज्ञादन्यत्र मन्त्राणां देवता स्यात् प्रजापतिः ॥
अथ वा तादृशो मन्त्रो न्मराशंसो भविष्यति ॥ ५ ॥
स कामदेवतो वास्यात् स प्रायो देवतोऽथवा ॥
स याज्ञदैवतो मन्त्र इत्येव विविधा स्थितिः ॥ ६ ॥

तत्र कियत्यस्ता देवता इत्यत्राह भगवान् यास्कः—“तिस्र एव देवता भवन्ति । अग्निर्भूस्थानो, वायुर्वेन्द्रो वान्तरिक्षस्थानः, सूर्यो ब्रुस्थान इति । तासां महाभाग्यादेकैकस्या अपि बहूनि नामधेयानि भवन्ति । अपि वा कर्मे पृथक्त्वात् । महाभाग्यादेवताया एक आत्मा बहुधा स्तूयते । एकस्यात्मनोऽन्ये देवाः प्रत्यङ्गानि भवन्ति । अपि च सत्त्वानां प्रकृति भूमिभि ऋषयः स्तुवन्ति । प्रकृति सार्व नाम्न्याच्चे इतरेत्तरजन्मानो भवन्ति । इतरेत्तर प्रकृतयः । कर्मजन्मानः, आत्मजन्मानः, आत्मैवेषां रथो भवति, आत्माऽश्वाः, आत्मायुधम्, आत्मेषवः, आत्मा सर्वं देवस्येति । भगवान् शौनकोप्याह—

जङ्गमस्य स्थावरस्य भवद्भूत भविष्यतः ।
मर्त्यस्य सूर्यमेवैकं प्रभवं प्रत्ययं विदुः ॥ १ ॥
अमरश्च मरश्चैव योनिरेषा प्रजापतिः ।
स यज्ञः स त्रयोवेदाः सा काष्ठा सापरागतिः ॥ २ ॥

कृत्वैष हि त्रिधात्मान मेषु लोकेषु तिष्ठति ।
 देवान् यथापथं सर्वान् निवेश्य स्वेषु रश्मिषु ॥ ३ ॥
 अग्निः पृथिव्यामिन्द्रस्तु वायुर्वाप्यन्तरिक्षके ।
 सूर्यो दिवोति विज्ञेया स्तिस्र एवेह देवताः ॥ ४ ॥
 द्रविणोदा, जातवेदा, वैश्वानर इति त्रयः ।
 पवमानः पावकश्च शुचिश्चेति त्रिलोकगाः ॥ ५ ॥
 अग्निभिः केश्ययं त्वग्निः विद्युद्भिश्चैप मध्यमः ।
 असौ तु रश्मिभिः केशी तेनैनानाह केशिनः ॥ ६ ॥
 एतासामेव माहात्म्या त्रामान्यत्वं विधीयते ।
 तत्तस्थान विभागेन तत्र तत्रेह दृश्यते ॥ ७ ॥
 तासामियं विभूतिर्हि नामानि यदनेकशः ।
 आहुस्तासां तु मन्त्रेषु कवयोऽन्योन्य योनिताम् ॥ ८ ॥
 यथास्थानं प्रदिष्टानामान्यत्वेन देवताः ।
 तद् भक्ता स्तत्प्रधानाश्च केचिदेनं वदन्तिताः ॥ ९ ॥
 पृथक् पुरस्ताद् येतुक्ता लोकाधिपतयस्त्रयः ।
 तेषामात्मैव तत्सर्वं यद् यद् भक्त्या प्रकीर्त्यते ॥ १० ॥
 अग्नि भक्तिस्तु तान् सर्वा नग्रावेव समापयेत् ।
 यदिन्द्र भक्ति तच्चेन्द्रे सूर्ये सूर्यानुगं चयत् ॥ ११ ॥

तासां भक्ति साहचर्यं व्याख्यास्यामः ॥

अग्नि भक्तीनि तावत् अयंलोकः । प्रातः सवनम् । वसन्त ऋतुः । गायत्री छन्दः । त्रिवृत् स्तोमः । रथन्तरं साम । प्रथमे स्थाने समाम्नाता देवगणा, गणदेवताश्च । स्त्रीदेवताश्च इविषां वह्नं च देवतानामावाहनं च । यच्चकिञ्चिद्दार्ष्टिं विषयिकं तत्सर्वमग्नेः कर्म । इन्द्रः, सोमो, वरुणः पर्जन्यः, ऋतवः, मरुतः, इत्येतेभ्यः संस्तविका देवाः । आग्न्या वैष्णव माम्ना पौष्णं च हविरिति ॥

अथेन्द्र भक्तीनि । मध्यमलोकः । माध्यन्दिनं सवनम् ग्रीष्मऋतुः । त्रिष्टुप्छन्दः । पञ्चदश स्तोमः । बृहत्साम । मध्यमस्थाने समाम्नाता देवगणश्च गणदेवताश्च । स्त्रीदेवताश्च, रसानुप्रदानं,

वृत्रवधश्च । या च कचिद्वल कृति स्तत्सर्वमिन्द्रकर्म । अग्निः, सोमो, वरुणः, पृषा, बृहस्पति, ब्रह्मणस्पतिः, पर्वतः, कुक्षो, विष्णुः, वायुः—इत्येतेऽस्य संस्तविकादेवाः ॥ मित्रावरुणौ, मित्रापूषणौ, मित्रारुद्रौ, सोमपूषणौ, सोमरुद्रौ, अग्निषोमौ, अग्निपूषणौ, वायुपूषणौ, वातपर्जन्यौ—इत्येतेमिथः संस्तुता इन्द्रस्तुतिषु निपाताः ॥

अथादीत्यभक्तीनि । असौलोकः । तृतीयं सवनम् । वर्षाऋतुः । जगतीच्छन्दः । सप्तदशस्तोमः । वैरूपं साम । उत्तमे स्थाने समाभ्नाता देवगणाश्च गणदेवताश्च । स्त्रीदेवाश्च । रसादान, रश्मिभिश्च रसाधारणं यच्च किञ्चित्प्रवह्निं तत् सर्वमादित्य कर्म । चन्द्रमण, वायुना, संवत्सरेण च संस्तवः । सौर्य्य वैश्वानरहविरिति ॥

पतेष्वेव स्थाने व्यूहेषु ऋतुच्छन्दः स्तोमपृष्ठानां भक्त्येषामनुकल्पते तद्यथा—शरदऋतुः । अनुष्टुप्छन्दः । एकविंशस्तोमः । शाकरं साम—इत्यन्तरिक्षा यतनानि । शिशिरऋतुः । अतिच्छन्दाच्छन्दः । त्रयस्त्रिंशस्तोमः । रैवतं साम । इतिद्यु भक्तीनि ॥

अथ प्रथमे स्थाने समाभ्नाता देवगणा यथा ! द्रविणोदा जातवेदा वैश्वानरः । इत्यग्निदेवताः ॥ १ ॥ समिधातनूनपात । नाराशंसः इलः, वह्निः, उषासानका । दैव्याहोतारा । भारतीला सवत्या इति तिस्रो देव्यः । त्वष्टा । वनस्पतिः । स्वाहाकृतयः—इत्याग्नीदेवताः समिदादयः । अत्र तनूनपान्नरांशयोर्विकल्पोदृश्यते—वसिष्ठः, मात्रेयं, वाङ्मयं गात्समदमिति नाराशंसवन्ति मैधातिथं, दैर्घतमन्तं, प्रैषिकमित्युभयवन्ति ॥ अगस्त्यं, जामदग्न्यं, वैश्वामित्रं काश्यपाशितोयमिति तनून पात्वन्ति सूक्तानि ॥ २ ॥ अश्वः । रथः । दुन्दुभिः । इषुधिः । हस्तघ्नः । अभिषवः । धनुः । उषा । इषु । अश्वजो इति युद्धोपकरणानि ॥ ३ ॥ अक्षाः । मण्डूकाः । शकुनिः । प्रावाणः । नाराशंसः । वृषभः । द्रुपणः । उलूखलम् । पितु इति प्रकीर्ण देवताः ॥ ४ ॥ उलूखलमुसले । हविर्धाने । द्यावा पृथिवी । विपाटल्लुतुद्री । आर्त्ती । शुनासीरौ । देवीजोष्ट्री । देवीऊर्जाहुति । इत्येता द्वन्द्वदेवताः ॥ ५ ॥ नद्यः, आपः ओषधयः, रात्रिः । अरण्यानि । अघा । श्रद्धा । पृथिवी । इला । अग्रायी । इति स्त्रीदेवताः ॥ ६ ॥ सर्वाश्चैता प्रथमस्थाना देवता अरवे ॥

तस्य तस्याग्निरष्टावसवाऽवान्तर देवा भवन्ति । ते यथा—अग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षं च, आदित्यश्च, द्यौश्च, चन्द्रमाश्च, नक्षत्राणि चेति वैश्वदेवस्य निविद्युच्यते । अग्निः, वायुः, आपः सोमः धरः, ध्रुवः, प्रत्यूषः, प्रभास इत्यष्टौ वसव इति पौराणिकाः ॥ १ ॥

अग्निश्च^१ जातवेदाश्च^२ सहोजा^३ अजिरः प्रभुः ।
 वैश्वानरो^४ नय्यापाश्च^५ पंक्तिराधाश्च सप्तमः ।
 विसर्प्येवाष्टमोऽग्नीना येतेष्टौ वसवः क्षितौ ॥

अथमध्यमेस्थाने समागता देवगणा यथा—वायुः । इन्द्रः । वरुणः । पर्जन्यः । यमः ।
 मित्रः । अपान पात् । कः । सरस्वान् । वृहस्पतिः । ब्रह्मणस्पतिः । क्षेत्रज्ञ पतिः । वास्तोष्मतिः ॥
 वाचस्पतिः । विश्वकर्मा । तदर्यः । मन्युः । दधिक्षाः । सविता । त्वष्टा । वातः । अग्निः । इत्येते
 सूक्तभाजो हविर्भाजश्च देवास्तयोविशति ॥ २३ ॥

वेनः असुनीतिः । ऋतः । इन्दुः । इत्येते चत्वारो देवा अहविर्भाजः ॥ ४ ॥ प्रजापतिः ।
 अग्निः । अहिर्बुध्न्यः । सुपर्णः । पुरूरवाः । श्वेनः । सोमः । चन्द्रमाः । मृत्युः । विश्वानरः । धाता ।
 विधाता इत्येते द्वादशदेवाः ॥ १२ ॥

मरुतः । रुद्राः । ऋभवः । अङ्गिरसः । पितरः । अथर्वाणः । भृगवः । अपसाः । इति गण
 देवता अष्टौ ॥ ८ ॥ अर्दतिः । सरसा । सरस्वती । वाक् । अनुमतिः । राका । सिनीवाली । कुहूः
 यमी । उर्वशी । पृथ्वी । इन्द्राणी । गौरी । गौः । घेतुः । अह्न्या । पथ्या । स्वस्तिः । उषाः । इलाः ।
 रोदसी । इत्येताः स्त्रीदेवताः विशतिः । २० । सवाश्चैता मध्यमस्थाना देवता वायुरेव । इन्द्र एव ॥

तस्यै तस्येन्द्रस्यैकादशरुद्रा अवान्तरदेवा भवन्ति । ते यथा । आत्मैकादशादशप्रसङ्गाः— इति
 वैश्वदेव निविद्युच्यते । वीरभद्रः । शम्भुः । गिरीशः । अजएकपात् । अहिर्बुध्न्यः । पिनाकी । अपराजितः ।
 भुवनेश्वरः । कालो । स्थाणुः । गर्भः । इत्येकादशान्ये रुद्राः । हरः । बहुरूपः । उषश्चकः । अजपात् ।
 अहिर्बुध्न्यः । जयन्तः । अपराजितः । सुरेश्वरः । कपाली । रैवतः । विरूपाक्षः । इत्येकादश रुद्राः— इति
 पौरतण्डिकाः ॥ २ ॥

अथ वायोरेकादश—

प्रभ्राजमाना^१ व्यवदाता^२ याश्च वासुकि^३ वैद्युताः^४
 रजताः^५ परुषाः^६ श्यामाः^७ कपिला^८ अतिलोहिताः^९
 वर्ध्वा^{१०} अवपतनश्च^{११} वैद्युत इत्येका दश ॥

(तित्तिरीयारण्यके)

अथोत्तमेस्थाने समाम्नाता देवगणा यथा सूर्यः । नासत्यदस्त्रावश्विनौ त्वष्टा, सविता, भगः, पूषा, विष्णुः, विश्वानरः, वरुणः, केशी, वृषाकपिः, यमः, अज एकपात्, पृथ्वी, समुद्रः, दध्यङ्, अथर्वा, मनुः—इति सूक्तादि भाजो देवाः ॥ १८ ॥ आदित्याः, सप्तऋषयः देवाः, विश्वे- देवाः साध्या, वसवः, वाजिनः देवपत्न्यः । इति गण देवता ॥ ८ ॥ उषाः । सूर्या । सैव सावित्री सज्ञाच, वृषाकपायो । सरण्युः । इति स्त्री देवताः ॥ ४ ॥ सर्वाश्चैता उत्तमस्थाना देवताः सूर्य एव ॥

तस्यै तस्य सूर्यस्य द्वादशादित्या अवान्तरदेवाः भवन्ति । ते च द्वादशमासाभिमानिनोऽग्नय इति निविद्युच्यते । इन्द्रः, धाता, मित्रः, वरुणः, अर्यमा, अंशुः । त्वष्टा । भगः । पूषा । सविता । विवस्वान् । विष्णुः । इत्यादित्या द्वादशेति पौराणिकाः ॥

सविता, भगः, सूर्यः, पूषा, विष्णुः,
तिश्वानरः, वरुणः, केशी, वृषाकपिः,
यमः, अज एकपात्, समुद्रः । इत्ये ते द्वादशादित्या इति साम शमी ॥

ब्रह्म प्रजापतिः अग्नि गृहपतिः । सोमो वनस्पतिः । रुद्रो वैन्द्रो वा वास्तोस्पतिः । इन्द्रो दिवस्पति सुरपतिः । सोमो ब्रह्मणस्पतिः । ब्रह्म बृहस्पतिः । प्रजापतिः । वाचस्पतिः । सोमऋताग्निर्वा चेन्नस्पतिः । वरुणो अपांपति यादसांपतिश्च । एव मेतेदेवा विशेषणार्था अन्यत्र निरूपयिष्यन्ते ॥

अथाहुः । या एतास्तिस्त्रोदेव्यो भारतीहा सरस्वत्यो नामाख्याताः सैषा वागेवैकाद्रष्टव्या । वागेवेडाभूस्थाना, सरस्वत्यन्तरिक्षस्थाना, भारती धुस्थानेति स्थानभेदात् तिस्रसंज्ञा भजते । अथा पिं सा साविधाभूयोऽप्यन्यान्यं विधां भजते यथा—नद्यः, आपः, औषधयः इत्येताः भूक्त भाजस्तिस्त्रः । सरण्यानी, रात्री, श्रद्धा, उषा, सरस्वती, पृथ्वी, अद्याः इत्येताः ऋग्भाजः सप्तः । अग्न्यायी सैका- निपातभाक् । ता एकौदशैताः प्रथमस्थाना इडानाम ॥ १ ॥

अदितिः, वाक्, सरस्वती—इत्येता सूक्तभाजस्तिस्त्रः । दुर्गागौरीति वा ऋग्भागोका । यमी, इन्द्राणी, सरमा, रोमशा, उर्वशी, उषा, सिनीवाली, राका, अनुमतिः, कुहूः, गौः, घेनुः, अघ्न्या, पथ्याश्वस्तिः, रोदसी, देवपत्न्यः इला, पृथिवी—इत्येतानैपातिक्योऽष्टादशः ॥ ता द्वाविंशतिरेता मध्यमस्थानाः सरस्वतीनाम ॥ तत्र सरस्वत्यानदीवन्निगमाः सप्तषा भवन्ति । तदन्ये वाग् वन्निगमा इत्यपि बोध्यम् ॥ २ ॥

उषाः, सूर्या—इति सूक्तभाजौ द्वे वृषाकपायी सरण्युः—इति ऋग्भाजौ द्वे । द्यौः, पृथिवी— इति निपात भाजौ द्वे । ता षडेता उत्तम स्थाना भारतीनाम ॥ ३ ॥ अत्र वदन्ति—

सूर्यमेव सतीमेतां गौरी वाचं सरस्वतीम् ।
 पश्यामो वैश्वदेवेषु निपाते नैव केवलाः ॥ १ ॥
 वृषा कपायी सूर्योवाः सूर्यस्यैव तु योषितः ।
 अमृतोऽर्वाङ् निवर्तन्ते प्रतिलोमा स्तदाश्रयाः ॥ २ ॥
 पुरोदयात् तामुसं सूर्या मध्यं दिने स्थिते ।
 वृषाकपायी सूर्यस्य तामेवाहुस्तु निम्नुचिः ॥ ३ ॥
 भारतीढा सरस्वत्यस्तिस्रः स्त्रीदेवताः स्मृताः ।
 अग्निर्वायुश्च सूर्यश्च तिस्रः पुंसां देवता मता ॥ ४ ॥
 नचैवासां प्रसूतिर्वा विभूतिस्थान जन्मना ।
 निर्वक्तुं शक्यमेताभिः कृत्स्नं व्याप्यमिदं जगत् ॥ ५ ॥

ता एता विभूतय एवोक्ताः । अग्निर्वायुसूर्या एव तु तिस्रो देवता अभ्यग्निरेव । स सूर्यः ।
 सूर्योऽग्निश्च वेदं सर्वमुत्तिष्ठते, सूर्यं प्रतिष्ठति, सूर्य एव च सन्तिष्ठते ॥ सूर्योऽग्निः सूर्यो वायुः ।
 उक्तञ्च—

सूर्यप्रसूतावग्रीतु दृष्टौ पार्थिव मध्यमौ—इति ॥

तदिदं प्रथमं देवतानामयनम् ॥

अपर आह । एक एवदेवः—प्राणोनाम । ब्रह्म त्वादित्या चक्षते ॥ अभ्यर्द्धोदेवो योऽयं पवते,
 यदस्मिन्निदं सर्वमभ्यार्द्धोत् तेनायमभ्यर्द्धः ॥ द्वौ देवौ—अन्नं च प्राणश्च । प्राणो ह्यत्रादः ।
 अन्नादोऽग्निरन्नं सोम इति ॥ त्रयो देवास्त्रयो लोकाः । एषु हीमे सर्वे देवाः ॥ षड् देवाः—अग्निश्च
 पृथिवी च वायुरन्वरिचं च । आदित्यश्च द्यौश्चेति । एतेह्ये वेदं सर्वम् ॥ त्रयस्त्रिंशद्देवाः—अष्टौ
 वसवः, एकादशरुद्राः, द्वादशादित्याः इन्द्रश्च प्रजापतिश्चेति ॥ अथवा—इन्द्रश्च वषट्कारश्चेति ।
 अथवा प्रजापतिश्च वषट्कारश्चेति । तत्रेन्द्रः स्तनयितु रशनिर्नाम । अथ प्रजापतिर्यज्ञः पशवोनाम ।
 एतावद्वा इदं सर्वमिति ॥ यदाहुः—त्रयश्च त्रीणि शतानि च देवा इति । त्रयश्च त्रीणि सहस्राणि
 च देवा इति । महिमान एवैषामेते । त्रयस्त्रिंशत्वेव देवाः—वसुरुद्रादित्यप्रजापतिवषट्काराः ।
 तत्र आत्म-सूर्य-सोमाः पृथिवीजलतेजोवायवाकाशाश्चेति कुमारस्याग्नेरष्टौ रूपाण्येव ते वसवः ।
 गार्हपत्यो नैरित्योऽष्टौ धिष्ण्या आहवनीय इत्येकादशचयनीया अग्नय एव रुद्राः । अग्न्यादित्यौ,
 सोम पशू, वायु मृत्यू, द्यावा पृथिव्यो, मनः संवत्सरौ चेति द्वादशात्मनः प्रजापतेर्द्वादशविभागा
 एवादित्याः । अथ यैतेषां प्रतिष्ठा स इन्द्रः स प्रजापतिः ॥

अथ प्रजापतेर्द्वादशैतास्तन्वो भवन्ति—अन्नादा, अन्नपत्नी च । भद्रा, कल्याणी च । अनिलया, अपभया च । अनाप्ता, अनाप्या च । अनाधृष्या, अप्रतिधिष्या च । अपूर्वा, अभ्रा-
तृष्या चेति । एतैश्च शब्दैः क्रमेण—अग्निरादित्यश्च, सोमः पशवश्च, वायुर्मुत्युश्च, पृथिवी
द्यौश्च, अग्निरादित्यश्च, मनः संवत्सरश्चेत्येतेऽर्था विवक्ष्यन्ते । “एता वाव द्वादश प्रजापतेस्तन्वः ।
एष कृत्स्नः प्रजापतिः” इति श्रुतेः । एत एवैते द्वादशादित्या इष्यन्ते । परेतु संवत्सरस्य द्वादश-
विभागानादित्यानाचक्षते ।

यत्रैषां परमाकाष्ठा स बषट्कारः । इति वेदितव्यम् । ननु—

“अग्निर्वै देवानामवमो विष्णुः परमः तदन्तरेण स वा अन्या
देवताः । एते वै यज्ञस्यान्त्ये तन्वो यदश्च विष्णुश्च”

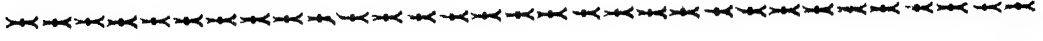
इत्यैतरेय श्रुतावगम्यादि विष्णवन्ता देवा आख्याताः । तेषु च प्रजापतिर्वषट्कारयोः परि-
त्यागादेकत्रिंशदेव देवा यज्ञ सम्बन्धितया लभ्यन्ते—

“इति स्तुतासो असथा रिशा दसो ये स्थ त्रयश्च त्रिंशच्च ।
मनोर्देवा यज्ञियासः” ॥

इति मन्त्रेण यज्ञ सम्बन्धि तथैव त्रयस्त्रिंशद्देवाः—उच्यन्ते । यथा च श्रुत्यो विरोधो भव-
तीति चेन्न । प्रजापत्यग्नोरेकतो विष्णुवषट्कारयो रन्यतः सत्वात् प्रजापति बषट्कारासन्नयो रग्नि
विष्णोरपि यज्ञ प्रान्त वर्तित्वा विशेषादेतैतरेयके अन्यत्वात्मानं न विरुध्यते । त्रयस्त्रिंशत्संख्या
चोपपद्यते । अत एवाग्निर्वै यज्ञस्यावराध्यो विष्णुः परार्थ इति—राजसूयश्रुतौ तयोरर्धानुगतिः श्रूयते ॥
अथमतमेतत् । प्रजापतिश्चतुस्त्रिंश इति श्रुते त्रयस्त्रिंशद्देवतात्मक यज्ञतनौ प्रजापतेरप्रवेशात्
तत्सदंश पठितस्य बषट्कारस्यापि यज्ञतनुत्वं नेष्यते । इति । अथ यज्ञ तनौ तयोरप्रवेशे त्रयस्त्रिंशत्
संख्या परिपूर्तिस्तुमित्रावरुणाभ्यां वा द्यावापृथिवीभ्यां वा अश्विभ्यां वा, वसुरुद्रादित्यातिरि-
क्ताभ्यां नेयेति दिक् ॥ १ ॥

अथवा त्रय एव देवा अग्नि वायु सूर्याणाम स्युः । वसु रुद्रादित्यानामेतद्रूपत्वात् । अथ
एक एव देवः प्राणोनाम द्रष्टव्यः अग्नि वायु सूर्याणामेतद्रूपत्वात् । तदिदं द्वितीयं देवा
नामयनम् ॥

अपर आह—अग्निवाय्विन्द्र वरुण सोमाः पञ्चदेवाः । तत्राग्निः पृथिवी स्थानः प्राणः ।
सोमश्चन्द्रस्थानः । इन्द्रः सूर्यस्थानः । वायुर्द्यावा पृथिव्यो रन्तराल स्थानः । वरुणस्त्वण्डान्तं पृथिवीं

चान्तरावस्थितः प्राणः ॥ अभ्यासं पुनरिमे—मुखेवाचमन्वग्निः । नसिघ्राणमनुवायुः । अक्षणि
चक्षुरिविन्द्रः । कर्णेऽश्रोत्र मनु वरुणः । हृदिमनोऽनुसोमेति ॥

अपर ओह—ब्रह्माग्नि वायु सूर्य सोमाः पञ्च देवाः तत्र आपः, पृथिवी, अन्तरिक्षं, द्यौः,
दिशः—इति पञ्चैतेषां लोकाः । एषामेते ब्रह्मादयो लोकपालाः । अथ प्रजाः । तत्र सर्वमप्सु प्रतिष्ठितम् ।
पृथिव्यां वसवश्चाश्वश्चाजश्च । अन्तरिक्षे रुद्राश्च, रुद्रपुत्रामरुतश्च, वयांसिच, मरीचयश्च । दिवि
आदित्याश्चाश्मा प्रश्निश्च रश्मयश्च । दिक्षु विश्वेदेवाश्च नक्षत्राणिच विदिशश्चेति । सर्वेचैते
प्रजापतिरेव संभवन्ति । तस्मात् प्रजापतिरेकः सर्वा देवता । तदिदं तृतीयं देवाना-
मयनम् ॥

॥ इति देवताधिकारः ॥

* अथ पितृनिरूपणाधिकारः *

पितरस्त्रेधा—परा मध्यमा अवराश्च । त इमे नान्दीमुखाः पार्वणाः प्रेताश्च मध्यमा वराणां । मश्रुमुखत्वात् तदपेक्षया परेषां नान्दीमुखत्वम् । नान्दीमुखाः प्रसन्नमुखाः तेचैते सर्वेमा दस्मादुपरिष्ठाद् वर्तन्ते ऊर्ध्वमुखा अमूर्ताश्च । ते त्रिविधाः सोमसदः, बर्हिषदः अग्निष्वाताश्च ॥

सोमदः, सोमवन्तः, सोमपाः, सौम्याः, सुभास्वरा—इत्येकार्थाः । सोमसदो वैराजा इष्यन्ते । बर्हिषदस्त्वा त्रेया मारीचा वा । अग्निष्वाताश्च मारीचाः पौलस्त्या वा । सोमसदः, साध्यानां, बर्हिषदस्तु देवयोनीनां दैत्य दानव यक्षगन्धर्व किन्नर नाग नागसुपर्णरक्षः प्रभृतीनाम् । अथाग्निष्वाता देवानां मरुदादीनां प्राधान्येन पितर इष्यन्ते । तत एव तेषामुत्पत्तेः ॥ एषु सोमसदां संख्यानां नोपलमां प्राणैर्बर्हिषदः षडशीति सहस्राणि । अग्निष्वात्ताश्चतुः षष्टिसहस्राणीति पौराणिकाः । एषु सन्तानकाः सनातना वा लोकाः सोमसदाम् । सोमपथाः सोमपदा वा बर्हिषदाम् । विश्राजमाना वैभ्राजा वाऽग्निष्वात्तानाम् । तत्रेतेभूयसा भवन्ति । यत्र वा यावन्तस्ते भवन्ति तावन्तस्ते सर्वे एको लोकः । न हितद्वावादतिरिच्यते तल्लोकः । सालोक्य सामीप्य सारूप्य सायुज्यक्रमेण तद्भावापत्तिरेव तल्लोका वाप्तिः ॥ ये सोमेनेजानास्तेपितरः सोमवन्तः । ये दत्तेन पक्वेन लोकं जयन्ति ते बर्हिषदः । अथ ये ततो नान्यतरच्चन, यानग्निरेवदहन् स्वदयति ते पितरोऽग्निष्वात्ताः । ते एते वर्मणा तत्तत्पितृलोकमासाद्य तत्तद्भावापन्ना स्तत्तान्मा व्यपदिश्यन्ते ॥

ये अग्निदग्धा येऽनग्निदग्धा येऽमुंलोकं पितरः क्षयन्ति ।

याश्च विघ्न द्याँ उचन प्रविद्ध मघासु यज्ञं सुकृतं जुषन्ताम् ॥

इति मन्त्रवर्णान्मघानक्षत्राधिष्ठातारोऽग्निदग्धानग्निदग्धा लक्षणाः केचिदन्येपितरः श्रूयन्ते । तेषामग्निष्वात्तेष्वन्तर्भावः, साधर्म्यात् पितृविशेषत्वे प्रमाणान्तरा नुपलब्धेऽप्येति दिक् ॥

१—पराः	२—मध्यमाः	३—अवराः
देवपितरः	प्रेतपितरः	ऋतुपितरः

१—पराः	सनातनलोकाः	सोमसदः	सोमेनेजानानाम् ।
२—मध्यमाः	सोमपथलोकाः	वर्हिषदः	पक्वेनदत्तेनलोकजयिनाम् । ८६०००
३—अवराः	वैभ्राजलोकाः	अग्निष्वात्ताः	अयाजिनामग्निदग्धानाम् । ६४००

अथैतेषां भोगः संवत्सरे समयविषये भवति । तथाहि—संवत्सरः प्रजापतिः । तस्य ऋतंच सत्यंचेत द्वे तन्वौ भवतः । उदयनादारभ्य संवत्सरं यावद्विपरिवर्तमानो वृद्धिहास क्रमानुषक्तः कश्चिदेकोऽग्निऋतं नाम सास्यैकातनूर्भवति । अथ दक्षिणायनादारभ्य संवत्सरं यावद्विपरिवर्तमानो वृद्धिहास क्रमानुषक्तः कश्चिदेकः सोमः एव सत्यं नाम । सास्यापरो तनुर्भवति । ऋतं सत्यमयोहि संवत्सरः प्रजापतिः । तत्राग्निशरीरानुगताः सर्वे देवा उत्पद्यन्ते सोमशरीरानुगताश्च सर्वेऽसुराः । विरुद्धप्रकृतित्वादहर्निशं ते परस्परतो विस्पृह्यन्ते । विस्पृह्यमानेषु च देवा वृत्रं जघ्नुः । तत्र संप्राप्ते ये देवा व्यजयन्त त इमे—वसन्तो, ग्रीष्मो, वर्षाः, । अथ यानघ्नन् यान् पितृ यज्ञेन पुनः समैरयन्त त इमे—शरत्, हेमन्त, शिशिरः । त एवैते त्रयः सोमसदो वर्हिषदोऽग्निष्वात्तानाम् । पितृ यज्ञेषु हुतं हविरेषामेवोपगच्छति । संवत्सर वसन्त शरदादयः कालवाचिनोऽप्यत्र प्रकरणे तत्तत्कालनित्येषु धर्मेषु प्रयुक्ता द्रष्टव्या न कालमात्रे । अत्रोत्तर गोल वर्तिनो वसन्तादयो ज्ञेयाः । प्रक्रमाणां त्रयाणां सयुक्तस्य तथैवोपपत्तेः ॥

एषां पुनरुच्यणां पितृणां सोमसद्वर्हिषदग्निष्वात्तानां सहयोगिनस्त्रयो देवाः भवन्ति — सोमः, यमः, अग्निः इति ॥ देवा अप्येते पितृ साहवर्त्यान् पितरोऽप्युच्यन्ते । अथवा देवानामेवेषां त्रिभिर्ऋषिभिः क्रमेण संपृक्तानां सतां पितृत्वमिष्यते—अत्रिणाङ्गिरसा भृगुणाचेति । सोमोऽयमत्रिणायुज्यते । अत्रिश्चायं सोमस्य पिता प्रसिद्धः चन्द्रस्यात्रिजन्यत्वस्मरणात् । तेनात्रिणायुक्तः सोमः पितृमानित्युच्यते । तत्रा त्र्यंशानां प्राधान्ये सोमवद्भ्यः पितृभ्यः स्वधा क्रियते । साम्ये सोमाय पितृ मते । न्यून त्वेतु सोमाय पितृपीताय इति विशेषः ॥

यमस्त्वऽङ्गिरसायुज्यते । तत्राऽङ्गिरसां वैशेष्ये यमोऽङ्गिरानाम् । साम्येयमोऽङ्गिरस्वानुच्यते । न्यूनत्वेतु स यमोऽङ्गिरसांपतिरिति विशेषः ॥॥ भृगुः कविः तदंशः कव्यम् । तद्वद्वति स कव्यवाहनः कव्यवाङ् वा । मृगुवंशयुक्त इत्यर्थः । स यत्रायं भृगवंशोऽग्निर्लोऽधिको वा समो वा यूनो वास्यात् सर्वथापि कव्यवाहन एवोच्यते ॥ अथवा यमोऽङ्गिरा इति वा यमोऽङ्गिरस्वानिति वा, यमोऽङ्गिरसां पतिरिति वा समाना देवता । तथा सोमवन्तः पितर इति वा, सोमः पितृमानिति वा, सोमः पितृ पीत इति वा समाना देवतेति बोध्यम् । ब्रह्मवैवर्तेतु अग्नेः सोमस्य चाङ्गिरसा योगमुपदर्शयताभ्यां स्वधाकार मङ्गिर्गसे च नमस्कारं उपदिदेश । तदन्यत्र पुराणादौ प्रायेण न ममर्यते । इत्थं चादौ हविर्दाने नैषां सोमयमाग्निना मप्यायनं कृत्वा पश्चात् पितृन् संतर्प्येत् । स यतः सोमाय पितृमते जुहोति तेन सोम ज्येष्ठं सोमपानं पितृन् प्रीणाति । यत्तु यमायाङ्गिरसस्ते जुहोति

तेन यम ज्येष्ठान् वर्हिषदः पितॄन् प्रीणाति । अथ यदग्नयेकव्यवाहनाय स्विष्टकृतं तेनाग्निज्येष्ठान-
ग्निष्वात्तापितॄन् प्रीणाति तेन सोम यमाग्नीना माप्यायनात् सोमसदो वर्हिषदोऽग्निष्वात्ताश्चा-
प्यायिता भवन्तीति सिद्धम् ॥

त्रिविधा एवेह भावा दृश्यन्ते—उष्णः शीतोष्ण शीतश्चेति । यावानुष्णः सोऽग्निः ।
शीतः सोमोऽनुष्णः शीतस्त्वेष यमः । तेष्वेतेष्व यमग्निर्दक्षिणत आगत्योत्तरादिश न नवरतमनु-
धावति । अग्नैरूर्ध्वं चारित्व स्वाभाव्यात् । विश्वं प्रत्यूर्ध्वत्वेन गृहीताया एव दिश उदीचीत्वात् ।
एवमयं सोमः खलूत्तरत आगच्छन् दक्षिणां दिशमनवरतमनुधावति । तस्याग्नि वैपरीत्येनाधो-
गामित्व स्वाभाव्यात् । विश्वं प्रत्यधस्त्वेन गृहीताया एव दिशोऽवाचीत्वात् । तन्मध्ये च तथो-
नियामकः कश्चन वैवस्वतः प्राणो यमो नाम प्रवर्तते । तथा च महर्षि वचनं श्रूयते—

अन्तरं मृत्योरमृतं मृत्यावमृत माहितम् ।

मृत्यु विवस्वन्तं वस्ते मृत्योरात्मा विवस्वति ॥ इति ॥

अग्नौहि संतत धारया हूयमानः सोमो विश्वं जनयति । सोऽयमन्तरास्थितो यमो यदैवाग्नौ
सोमाहुतिं यमयति—अथ स त्रास आत्मा शरीरं त्यजन्म्रियते तस्मात्समृत्युर्नाम । यत एवेषां
त्रयाणां प्रभावादिद् विश्वं प्रवर्तते तस्मादेते त्रयः पिारः । तानेतान् चातुर्मास्य पर्वणि पित्र्येष्टौ
यजन्ते । तत्रसोमायोत्तरतो जुहोति, अग्नये दक्षिणतः, अथै तयोरन्ते यमायेति । अत एवेषां
सयुजां पितॄणामप्येता एव दिशो भवन्ति सोमसदामुत्तरतः, वर्हिषदामन्तरतः । अग्निष्वात्तानां
दक्षिणत इति ॥

अथापरथा व्याख्यास्यामः । अत्र्यङ्गिरो भृगुभिर्ऋषिभिः कृतात्मानः सोम यमाग्नय
स्त्रयोऽप्येते परस्परतः संसक्ताः पितृशब्दं भजन्ते । परस्पर संसक्ता एवैते संवत्सर कालभोग्यः
संवत्सरोनाम । तस्य द्वे तन्वौ भवतः ऋतं च सत्यं चेति यावाग्नि स्तद्वत् मथ यावान् सोमः
तत्सत्यम् । तस्यैतस्य प्रजापतेर्य्या सत्यमात्रात्मिका तनूरभवत् ततः पितॄन् सृष्ट्वा स तामपि तन्
मुत्ससर्जेति विष्णु पुराणे स्मर्यते ॥

अग्निस्तु—उदगयनवेलायामुत्पन्नो वसन्तग्रीष्मवर्षासु क्रमेण परिवर्द्धते तत्रतावदस्या
वय माः सर्वेषुवाय्वादिष्वर्थेषु वसन्तो भवन्तीत्येतत्क्रियोपलक्षितः स कालोवसन्तः । तावत्कालोऽ-
यमग्निरपि वसन्तः । अथ क्रमेण प्रावत्यं गच्छन् सर्वमाक्रम्य गृह्णातीत्येतत्क्रियोपलक्षितः कालो
ग्रीष्मोऽग्निरपि ग्रीष्मः । नितरांदहतीति निदाघः । दाहकर्मणैवोष्माच । ततोऽप्यतितरां वषिष्ठो
भूत्वा तोयात्मना परिणतः प्रवर्षति वर्षति वेत्येतत्कर्मणा प्रावृड्वा वर्षावा । एतावान् वृद्धिकालः

अथ क्रमेणैवहासकालः । तत्रतावदयमग्निर्यविता कालेन शीर्यमाणवयव इव भवति सकालोऽग्निश्च शरद् । ततो हीनतां गतोऽग्निस्तत्कालश्च हेमन्तः । अथ पूर्णतया शीणरूपोऽग्निस्तत्कालश्च शिशिरः इति । स यथा चन्द्रोदर्शान्तादूर्ध्वं समुत्पद्य दर्शान्ते म्रियते । एव मयमृताग्नि-
रुदगयनादौ समुत्पद्य दक्षिणायनान्ते म्रियते । स एतावानमुष्य ऋताग्नेरेको भोगकालः संवत्सरः । तस्यैते वृद्धिहासोपलक्षिताः षडवयवा ऋतवोनाम । अग्नयोऽप्येते ऋतवः । तेऽपितरः । ऋतुभिरेवैषां सर्वेषामर्थजातानां मुत्पत्तेर्दृश्यमानत्वात् । स च ऋतु स्त्रेधाविकल्प्यते--अस्ति स दिवसः, अस्ति स मासः, अस्ति स संवत्सरः । त एते त्रयोऽपीत्थं पितापितामहःप्रपितामह इव पितरः संभवन्ति ॥

कचित्तु पञ्चैव ऋतवः भूयन्ते--हेमन्त शिशिरयोः समासेन तत्राय मेकैको द्वा सप्तति दिवसः स्यात् । अपि च मनुष्याणां पशूनां पक्षीणां सरीसृपाणां स्थायराणां चेति पञ्चानां ये पुष्प कालास्ते पञ्चर्तवो द्रष्टव्या इत्याहः । एते च सर्वोत्पादकत्वात् पितरः स्युः ॥

एषु सर्वत्र स्थानिनां स्थानाख्यया विवक्षणात् स्थानिपरा एते संवत्सरादयः शब्दा आख्याताः । स्थानी चाग्निरिहाख्यातः । तत्रमतभेदान् प्रदर्शयामः । अग्निरिति वायु पुराणम् ॥ १ ॥ तमो भूते जगत्त्रये सर्वतः पूर्वमम्भांसि जज्ञिरे । ते ब्रह्मणः पुत्रा उत्तरेषाममीषा सर्वेषां पितरः इत्यादित्यपुराणम् ॥ २ ॥ वराहरूपेणविष्णुना समुद्रादुद्धृतायाः पृथिव्यादंष्ट्रावित्तगना मृत्पिण्डाःपितरः इति महाभारतम् ॥ ३ ॥ ब्रह्मणः प्रजापतेर्देहात् तन्मात्रा उत्पद्यन्ते । ता ऊर्ध्व-
जिगमिषन्त्यो वियत्संस्थास्तपस्विन्यः पितरुच्यन्ते । इति वराहपुराणम् ॥ ४ ॥ तेषामेषां सर्वेषामग्निसोमयमेधेव तात्पर्यं पर्यवस्यति । अग्न्यादयस्तु तारतम्यवन्तः परस्परसंसृष्टाः ऋतवः । तएवेहपितर इति संसिद्धम् ॥ अत एव हि क्रमेणाग्निष्वात्ता सोमवन्तो वर्हिषदश्चेति त्रयः पितरः । अतएव हि क्रमेण भृगवोऽत्रयोऽङ्गिरसश्चेति त्रयः पितर इत्यपिसिद्धम् ॥ तदित्थमेते सोमसदादये-
ः ऋयोऽप्यमूर्त्ता धर्ममूर्तयो नान्दीमुखाः पितरः समाख्याताः ॥

दिशः	देवाः	ऋषयः	पितरः	लोकाः	जनकाः	जन्याः	संख्याताः
उत्तरा	सोमः	पितृमान्	सोमसदः	सनातनाः	साध्यानाम्	वैराजाः
अन्तरा	यज्ञः	अङ्गिरस्वान्	वर्हिषदः	सोमपथाः	देवयोनिनाम्	मारीचाः	८६०००
दक्षिणा	अग्निः	कव्यवाहनः	अग्निष्वात्ताः	वैभ्राजाः	देवानाम्	पौलस्त्याः	१४०००

अथ पार्वणाः पितरः प्रदर्श्यन्ते । ते च नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्योऽधस्तादनुवर्तन्ते तिर्य्यक्संस्था अधोमुखामूर्तिमन्तश्च । तइमेचतुर्विधाः--सोमपाः, हविर्भुजः, आत्यपाः, सुकान्तिनश्चेति ॥

सोमपाः, सोमवन्तः, सोम्याः काव्या, कव्यादाः इत्येकार्थाः । द्विविधा हि सोमपा भवन्ति--
वैराजाः काव्याश्च । तत्र वैराजसोमपा अमूर्ता नान्दीमुखेषुक्ताः । येत्वपराःकाव्याः सोमपा स्त इह-
पार्वणा उच्यन्ते । एते हि कवेरुत्पद्यन्ते तस्मात्काव्या इत्याहुः । यत्रैते प्राधान्येन तिष्ठन्ति ते ज्योति-
र्भासा नाम लोकाः । अथवा यत्र यावन्तस्ते भवन्ति तावन्तस्ते सर्वे ज्योतिर्भासा नाम लोकः ।
लोकत्वे तेषामेव ज्योतिर्भाससंज्ञा । न च तद्भावादतिरिच्यते तल्लोकः । सालोक्यसामीप्यादीनां
तद्भावापत्तिरेव तल्लोका वाप्तिः । एव मुत्तरेष्वपि द्रष्टव्यम् ॥

अथ हविर्भुजः, हविष्मन्तः, इत्यनर्थान्तरम् । एतएवोपहृताः पितर इति केचिदाहुः ।
अङ्गिरसो ह्येते जायन्ते तस्मादङ्गिरसो नाम एषां मरीचानाम लोकाः । मारीचिर्गर्भावा ॥ अथा-
ज्यपाः । त एव सुस्वधा इत्याहुः । एते पुलस्त्यादुत्पद्यन्ते तस्मात् पौलस्त्याः । मतान्तरे पुलहपुत्रात्
तस्मात् कार्दमास्ते भवन्ति । एषां तेजस्विनो नामलोकाः ॥ अथ सुकालिनः सुकाला अप्युच्यन्ते
वसिष्ठोत्पन्नत्वाद्वासिष्ठाः । तेषां मानसा नाम लोकाः ॥

सोमपाः	सोमवन्तः	ज्योतिर्भासाः	ब्राह्मणानाम्	आग्नेयानाम्	काव्याः
हविर्भुजः	हविष्मन्तः	मारीचाः	क्षत्रियाणाम्	ऐन्द्राणाम्	पौलहाः
आज्यपाः	सुस्वधाः	तेजस्विनः	वैश्यानाम्	वैश्वदेव्यानाम्	पौलस्त्याः
उकपाः					
सुकालिनः	सुकालाः	मानसाः	शूद्राणाम्	पौष्णानाम्	वासिष्ठाः

सर्वेषां पितरोप्येते चत्वारो ब्राह्मणादीनां चतुर्णां विशिष्य पितरो भवन्ति । सोमपा ब्राह्मणा-
नाम्, हविर्भुजः क्षत्रियाणाम्, आज्यपा वैश्यानाम्, सुकालिनः शूद्राणाम् । तत्रैते ब्राह्मणादयः
शब्दा न मनुष्य विशेषमात्रपराः अपितु यावदिदं किञ्चिद् दृश्यते स्थावरं च जङ्गमञ्च, प्राणि च
प्राणि च तत्सर्वं चातुर्वर्ण्यमिदेष्यते । सर्वत्रैवाऽमुष्मिन् भूतिभौतिक प्रपञ्चे—यावदाग्नेयं
ब्राह्मणं, यावदैन्द्रं क्षत्रियं, यावद्वैश्वदेव्यं वैश्यम्, यावत्पौष्णं तु शूद्रमित्येषा परिभाषा वेदितव्या ।
सर्वेषामेषामर्थजातानामग्नीन्द्रमरुत्पृष सयोगेन विभज्य विभिन्नप्रकृतिकतयोत्पन्नत्वात् । यथा
दिव्येषु चतुष्टये—अजो ब्राह्मणः, मेषः क्षत्रियः, गौर्वैश्यः, अश्वस्तु शूद्र इति श्रूयते । एकस्मिन्नेव च
प्राणिशरीरे, मुखभागो ब्राह्मणः उरोभागः क्षत्रियः, मध्यभागो वैश्यः, पादभागस्तु शूद्रः, इत्येव
मन्यत्रान्यत्रापि द्रष्टव्यम् । अतएवैषां सर्वत्र सांकर्यं सर्वएवैते विवक्षानुरोधेन सर्वेषां पितरः
संभवन्ति । वस्त्व सांकर्यं व्यवहार सांकर्यस्य दोषानाधायकतया संप्रतिपन्नत्वात् ॥

सोमप्राहिणः सोमपाः । हविर्प्राहिणो हविर्भुजः । आज्यप्राहिणः आज्यपाः । आज्यसोम-
योर्द्रव्यद्रव्यतया तद्रूपद्वये पानव्यवहारः । हविषस्तु घनद्रव्यतया तद्रूपद्वये भोजनव्यवहारः ।

यानि द्रवद्रव्येण संयोगाद्दहन्ते, अर्चिर्भावेन च प्रज्वलन्ति तानि घृततैलमदिरादीनि आज्यानि । यानि तु द्रवद्रव्याणि न तथा दहन्ते न प्रज्वलन्ति तानि पयः प्रभृतीनि सोमशब्दानि । सोमस्यानग्निरूपत्वात् । तथा च यो पितरः सोमद्रव्यमात्मसात्कृत्वाऽऽप्याय्यमाना भवन्ति ते सोमपाः । आज्यद्रव्येणाप्याय्यमाना हविर्भुजः । ये तु न गृह्णन्ति । कृतसम्बन्धा अप्यगृहीत्वैव निवर्तन्ते ते तेसुकालिनः— इति भेदः ॥

चत्वारोऽप्येते पार्वणाः पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवि च सीदन्ति । तेनैतेषां सहचारिणस्तस्य देवा भवन्ति—वसवो, रुद्रा, आदित्याश्च । तेषु वसवः पृथिवीसदोरुद्रा, अन्तरिक्षसद आदित्या, दिविषदः पितॄन् सन्तर्प्यन्ति सालोक्यात् पितृसहचराश्च ते पितरः समाख्यायन्ते ।

वसुरुद्रादितिसुताः पितरः श्राद्धदेवताः इति याज्ञवल्क्यस्मरणात् ॥

अथ ये तृतीया पितरस्तेप्रेता मनुष्यपितरः । ते वायुपुराणे स्मर्यन्ते ।

ब्रह्मचर्येण तपसा यज्ञेन प्रजया तथा ।

श्रद्धया प्रज्ञया चैव प्रदानेन च सप्तधा ॥ १ ॥

कर्मस्वैतेषु ये युक्ता भवन्त्यादेहपातनात् ।

देवैस्तैः पितृभिः सार्द्धं मोदन्ते सोमपाज्यपैः ॥ इति ।

ब्रह्मपुराणे च—

पितोपितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

त्रयोद्व्यश्रुमुखाश्चेते पितरः परिकीर्त्तिताः ॥ २ ॥

तेभ्यः पूर्वतरा ये च प्रजावन्तः सुखोचिताः ।

ते तु नान्दीमुखाः नान्दीसमृद्धिरिति कथ्यते ॥ ३ ॥ इति ॥

येस्युः पितामहादूर्ध्वं तेस्युर्नान्दीमुखा इति—मार्कण्डेय पुराणे च । अश्रुमुखाश्च नान्दीमुखाश्च । सप्तैते प्रेतपितरः सोम्याः । एते हि सोमं गता भवन्ति ।

“ये वै केचास्माल्लोकात् प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ति” इति० कौषी० श्रुतेः एतेऽसद्गतिमन्तः । अथ ये दुर्गतिमन्तस्ते सोमात्पतिता यातनास्थानमागता यतस्ततो विद्रवन्ति । केषांचित्तु गतिर्नास्ति । तेऽथावरान्तेषु पञ्चसु तिर्यग्योन्यादिषु नानाभावेषु सम्भवन्ति । इत्येषा

त्रिविधास्थितिः । एतच्च धर्मसमीक्षायां सापिण्ड्यप्रकरणे विस्तरेण प्रपञ्चयिष्यते । इह तु प्रेतानां पितॄणां श्रौते कर्मणि देवतात्वं नास्तीत्यतो विरम्यते ॥

तद्विधं श्रौतकर्मोपयुक्ताः प्राणविशेषाः सप्तैव पितरः सिद्धाः—अग्निष्वात्ताः, वह्निषदः, सोमवन्तः, आङ्गपाः, हविर्भुजः, सोमपाः, सुकालिनश्चेति ॥ तेषां त्रयः प्रथमाः अमूर्ताः परे चत्वारो मूर्तिमन्तः इत्युक्तम् । अग्निः, यमः, सोमः इत्येते त्रयः क्रमेणाग्निष्वात्तादीनामाङ्गपादीनां च पितॄणां देवा इष्यन्ते । सुकालिनस्तु निर्देवताः । वसवोरुद्रादित्या इत्येते त्रयोदेवाः पितृसन्तर्पणा भवन्ति ॥ अथ भृगवः, अङ्गिरसः, अत्रयः, इत्येते त्रयः क्रमेणाग्निष्वात्तादीनामाङ्गपादीनाञ्च पितॄणामृषयः सम्भवन्ति येत्वथर्वाणः श्रूयते तेङ्गिरोविशेषत्वात् ततो नातिरिच्यन्ते तस्मान् त्रयण्यर्षयः स्युः । सुकालिनां तु वसिष्ठाऋषयः ॥

ऋषिभ्यश्चैते पितरः सप्तापि प्रजायन्ते - ते यथा—मरीचिः, पुलस्त्यो वा अत्रिः, मरीचि, वा विराट्, पुलस्त्यः, कर्दमोवा, अङ्गिराः, भृगुः, वसिष्ठः, इति । एते चर्षयो मरीच्यादयो मनोविराजः प्रजायन्ते ॥ स त्व मनुर्हिरण्यवर्मात् । तदुक्तम् मानवीये—

मनोर्हिरण्यवर्मस्य ये मरीच्यादयः सुताः ।

तेषामृषीणां सप्तानां पुत्रः पितृगणाः स्मृताः ॥ इति ॥

ऋषिभ्यः पितरोऽजाताः पितृभ्यो देवदानवाः ।

देवेभ्यस्तु जगत्सर्वं चरं स्यात्पुनरुपस्थाः ॥ इति च ॥

तथाह—अग्निष्वात्तादयः पितरः । मरीच्यादयः पितामहाः । मनुः प्रपितामहः । हिरण्यवर्माः ऋद्धः इत्येवं सर्वेषामेषां पितृपरम्परा सिद्धाः ॥

अथाहुः । ‘त्रयो हनुवैपितरः—अवमाः, ऋवा वाव्या इति श्रुत्यन्तर प्रसिद्धानां पितृविशेषाणामनाख्यातानान्यूनत्वमिति चेन्न । ‘उदीरतामवर उत्परास उन्मथ्यमाः पितरः सोम्यासः । असुयईयुगवृकाऋतज्ञास्ते नोऽवन्तुपितरोहवेषु’—इतिमन्त्र प्रसिद्धानामवरपरमथ्यमानां पितॄणामेवश्रुत्यन्तरेऽवमादिशब्दैरभिनयादनतिरेकात् । नहितदतिरेके प्रमाणान्तरमुपलभामहे इति दिक् ॥

१. भृगुः अग्निष्वात्ताः

२. अङ्गिराः वह्निषदः

३. अत्रिः सोमसदः

सुभास्वराः आभास्वराः

४. पुलस्त्यः

५. पुलस्त्यः

६. वसिष्ठः

७. मरीचिः

हविर्भुजः

आङ्गपाः

सुकालिः

सोमपाः

अथ पुराणवचनेष्वेके विप्रतिपद्यन्ते । इहतावदग्निष्वात्तादयस्त्रय एव दिव्यपितरः समाख्याताः । अग्न्यादिभिः षड्वा । पुराणे त्वष्ट्रीदिव्यपितरः स्मर्यन्ते—

कव्यवालोऽनलः सोमो यमश्चैवार्यमातथा ।

अग्निष्वात्ता वह्निषदः सोमपाः पितृदेवताः ॥ इति ॥

तेन कव्यवालाग्न्यग्नोरनाख्यानान्मन्युनतेति चेन्न । तयोः पित्रन्तरतया श्रुतावप्रसिद्धेः । वस्तुतस्तु कव्यवाङ्मयनेविशेषणम् । अग्न्यमेति यमस्येत्यदोषः । कव्यवाल इतिश्वपपाठः । स्वस्त्वय मय्यस्थतायां ङकारस्य दुःस्पृष्टत्व सम्भवेऽप्यकारान्तत्वा सम्भवात् ॥ तद्विषयं षड्वात्रय एव वा दिव्यपितरोनेयाः ॥ अथाहुः—अन्येपि पितृगणाः पुराणे प्रसिद्धयन्ति । रश्मिपाः, उपहूताः, आयन्तुनः, स्वादुषदश्चेति । तदुक्तं नागरखण्डे—

अग्निष्वात्तावह्निषदः आज्यपाः सोमपाः स्मृताः ।

रश्मिपा उपहूताश्च तथैवायन्तुनः परे ॥

तथा स्वादुषदश्चान्ये स्मृता नान्दीमुखान् तृप ॥

एते पितृगणाः ख्यातास्ते च देव समुद्रवाः ॥

आदित्यावसवोरुद्रानासत्यावश्विनावपि ।

सन्तर्प्यन्ति ते चैतान्मुक्त्वा नान्दीमुखान् पितृन् ॥ इति ॥

नैतदस्ति । रश्मिपादीनां पृथक् पितृणां श्रुतिष्वप्रसिद्धेः पुराणेषु चाप्रसिद्धैः । ननूक्तं नागरखण्ड वचनमिति चेन्न । बालचापलतयोपक्षिप्तवचनानामेषामपुराणत्वात् । न हि पुराणेषु विक्षिप्तैः प्रक्षिप्ता अपि श्लोका वचनाभासाः प्रमाणानि सम्भवन्ति तेषामृष्य संवादात् । वस्तुतस्तु—“उपहूताः पितरः सोम्यासोवह्निष्येषु निधिषु प्रियेषु” । इति ऋङ्मन्त्रे कृताह्वानार्थमुपहूतपदं श्रूयते । एवमेव—“आयन्तुनः पितरः सोम्यासोऽग्निष्वात्ताः पथिभिर्देवयानैः” इति मन्त्रे आयन्तुनः” इति पदद्वयमस्माकं हवेष्वागच्छन्तु—इत्येतदर्थकं श्रूयते । एवमेवान्यत्रान्यत्र स्वादुषदो रश्मिपा इत्येतद्द्वयमपि विशेषणविधया श्रूयते, तत एवार्थानभिज्ञैः कैश्चिदेवमन्येऽन्ये पितर उक्त्वपि इत्युपेक्ष्यन्ते । यदपि विष्णुधर्मोत्तरे—पितृणां सप्तगणाभवन्ति—सुभास्वराः, वह्निषदः, अग्निष्वात्ताः, इति त्रयोमूर्तिविहीनाः । कव्यादाः, उपहूताः, आज्यपाः, सुकालिनः, इति चत्वारोमूर्तिमन्तः” इत्येवं हविष्मदर्थतयोपहूतपदं प्रयुज्यते तदपि चिन्त्यम् । सर्वेषामुपहूततायाः श्रुत्या त्वाभाद्धविष्मतामेवोपहूतताया अपार्थत्वात् । नन्दिपुराणे तु शुद्धमूर्तयः पितरः पितृयाजिनां

यो नयः पञ्चधा—अग्निष्वात्ताः, वर्हिषदः, काव्याः, सुकालिनः, यामाः,—इत्याख्यायन्ते । तत्र हविष्मन्तः एव यामाः स्युः । एवमाज्यपादीनां सुखधादीनि नामान्तराणि नैथानि । यत्तु हारीतस्मृतौ—

सोमो यमोऽङ्गिराश्चैव सोमपापितरस्तथा ।
वर्हिषदोऽग्निष्वात्ताश्च हुतादः षड्विधो गणः ॥
चन्द्रमा ऋतवश्चैव मृतं योऽग्निं दहत्यपि ।
सोमोऽपहृताः प्राक् सोमा अनीजानाश्च ब्राह्मणाः ॥

इत्येवं सोमाद्यनुबन्धेन चन्द्रादयः समाख्यायन्ते । तत्रैतेष्वेतेषां संनिधानमात्रं विवि-
क्षितं द्रष्टव्यमिति दिक् ॥

॥ इति पितृनिरूपणाधिकारः ॥

— — —

* अथ ऋषिनिर्वचन सामान्याधिकारः *

ऋषिशब्दस्य चतुष्टयी प्रवृत्तिः—असल्लक्षणा, रोचनालक्षणा, द्रष्टृलक्षणा, वक्तृलक्षणा चेति । इह हि सच्चासच्च सदसच्चेति त्रिविधं ब्रह्म । सदिति वाचमाह । असदिति प्राणम् । सदसत्तु मनः । तान्येतानि वाक् प्राणमनांस्येव सर्वाणीमानि कर्म ब्रह्माणि । प्राणसंयुक्तानां हि लोके सत्ता दृश्यते । प्राणस्त्वयमप्राणः । तस्मादसच्छब्दः । नानाजातीयाश्चेते प्राणाः । तेषां घनेः पुरुषशब्दो रूढः । स द्विधिः—नानाजातीय प्राणनिकायात्मा च, विजातीयास्पृष्टैकजातीयघनश्चेति । तत्राद्यो देवशब्दो द्वितीयेत्वेष ऋषिशब्दो रूढः । प्राण एव देवाः, प्राणा एव ऋषयः, किन्तु न देवाः ऋषयो न ऋषयो देवाः । यत्र तु देवानामिन्द्रादीनामृषिकृत्विदुपचर्यते तत्र वक्तृत्वलक्षणं तस्यात्र त्वसल्लक्षणमिति विवेकव्यम् । यत्तु वाजसनेयश्रुतौ—

“योऽयं मध्येप्राणः—एष एवेन्द्रः” इत्येवमृषेरिन्द्रत्वमाख्यातं तत्तस्य नानापुरुषरसप्राहितया देवत्व सापेक्षं स्यात् । बृहस्पतिस्त्वेष देववर्गेश्रूयते पितृवर्गो च ऋषिवर्गो च । सभिन्नभिन्नोऽर्थः स्यात् समानशब्द इति न दोषः । एवमन्यात्रान्यत्र देवता स्वरूप निर्वचने विरोधाभासाः पराकार्याः ॥ इति प्रथमा प्रवृत्तिः ॥ १ ॥

अथ यः एता रोचन्ते रोचनादिवि-यासु ऋक्ष नक्षत्र तारकादयः शब्दाः प्रसिद्धयन्ते, तास्वेत मृषिशब्दमुपचरन्तिस्म पूर्वमहर्षयः । तथा च श्रूयते -

“एकं द्वे त्रीणि चत्वारितीति वा अन्यानि नक्षत्राणि, अथैता एव भूयिष्ठा यत् कृत्तिकाः । ऋक्षाणां ह वा एता अग्नेपत्न्य आसुः । सप्तर्षीनु ह स्म वै पुरर्क्षा इत्या चक्षते । अमीह्युत्तरा हि सप्तर्षयः उद्यन्ति पर एताः” इति ॥ तत्र —“जज्ञानः सप्तमातृभिर्मैधा माशासतश्रिये । अयं ध्रुवोरयिणां चिकेतदा”—इति मन्त्रोपलक्षिताः विष्णुपद सप्तमातृका एव ऋक्षाख्यमृगाकारेण सन्निवेशिता इह ऋक्षाः स्युस्तत्रैव चायमृषिशब्दोपचारः । अपि च—“य इमा विश्वा भुवनानि जुह्वदृषिर्होतान्यधीदत् पितानः । स आशिषा द्रविणमिच्छमानः प्रथमच्छदवराँ आविवेश ॥ १ ॥ विश्वकर्म्म विमना आद् विहाया घाता विधाता परमोत संदृक् तेषामिष्टानि समिषामदन्ति यत्रा सप्तऋषीन् पर एकमाहुः ॥ २ ॥ त आ यजन्त द्रविणं समरमाऋषयः पूर्वे जरितारो न भूताः । अमूर्ते मूर्ते रजसि निषत्ते ये भूतानि समकृण्वन्निमानि” ॥ ३ ॥ इत्यादि मन्त्रेषु ध्रुवतारायां तदा

सन्न सप्ततारामु तदन्यतारकासु चायमृषिशब्दोपचारोदृश्यते ॥ अन्ये च मत्स्यागस्त्यवसिष्ठा
आपोऽपां वत्सो भृगव्यङ्गिरसो मारुतं देवाद्योऽप्योतिविशेषाः ऋषय उच्यन्ते इति नक्षत्रविद्यायां
विस्तरः ॥ अथ मत्स्यः । सूर्यरश्मि प्रतिष्ठाः सर्वे प्राणाः देवाः । चन्द्रांशु प्रतिष्ठाः सर्वे प्राणाः
पितरः । ऋक्षरोचना प्रतिष्ठाः, सर्वे प्राणा ऋषय इति ॥ इति द्वितीया ऽवृत्तिः ॥ २ ॥

अथ प्राणानां देवानां भूतानां भौतिकानां चार्थानां नियतः कार्यकारणभावो विद्या ।
नियतं सत्यं यथस्तथ्यं सा विद्या । तद्ब्रह्म । सवेदः । यद्यपि गृह्यमाणधर्मणाभिनीयमाना नियतिर्ब्रह्म ।
गृहीतपूर्वाहितसंस्कारेणाभिनीयमानानियतिर्विद्या । वाचाऽभिनीयमानानियतिर्वेदः । इत्येवमेवां
व्यवस्थितविषयत्वमिष्टं तथाप्येषु व्यवहारसाङ्ख्येयं प्रवर्तन्ते प्राञ्जः । अनपेक्ष्यैव तु धर्मसंस्कार-
बाग्विषयत्वमुपचरन्ति स्म पूर्वे-त्रयो वेदाः, त्रयीविद्या, त्रयं ब्रह्मेति । अपिच शब्दोपपादितं देवता-
विज्ञानं वेदः । देवताविज्ञानोपपादकः शब्दो मन्त्रः—इत्येवं वेदमन्त्रशब्दयोर्व्यवस्थितविषयत्वेऽपि
संज्ञासंज्ञिनोस्तादात्म्योपचारात् तयोः संकीर्णो व्यवहारः ।

“प्रत्यक्षेणानुमित्यावा यस्तुपायो न बुध्यते ।

एतं विदन्ति वेदेन तस्माद्वेदस्य वेदता ॥”

इत्यत्र शब्दाभिप्रायेण वेदशब्दप्रयोगात् ॥ “ऋषयो मन्त्रद्रष्टारः” साक्षात्कृतधर्माणां
ऋषयो बभूवुः । ते साक्षात्कृतधर्मस्य उपदेशेन मन्त्रान् संप्रादुः इत्यादिषु विद्याभिप्रायेण मन्त्रशब्द-
प्रयोगाच्च ॥ अथवा भवति हि—शब्दस्तदर्थश्चान्योन्ये व्यासक्तौ मन्त्रशब्दप्रदेशः । तदनश्चेह दैवत-
विज्ञानं दैवताशीश्च । व्यासज्यवृत्त्या च समुदाये दृष्टाः शब्दा अवयवेऽपि प्रवर्तन्ते । यथा हि—
सीमापरिच्छिन्न प्रदेशानुगतशाला समुदायस्य जनसमुदाये निरूढोऽयं ग्रामशब्दोऽस्ति स प्रदेशो च
प्रयुज्यते शालासमुदाये च जनसमुदाये च । तथा देशविशेषेरूढः पञ्चालशब्दस्तदवयवेऽपि प्रयुज्यते—
पूर्वपञ्चाला उत्तरेपञ्चाला इति ॥ एवमयं शब्दोपदिष्ट विज्ञाने निरूढो मन्त्रशब्दः शब्देऽपि प्रयुज्यते
विज्ञाने च । मन्त्रसमानार्थो ब्रह्मशब्दोऽप्यस्ति । तस्याप्यतएव द्वैभाव्यसाचष्ट ॥

“द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये शब्दब्रह्म परं च यत् ।

शब्दे ब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥”

इति शब्दात्मक ब्रह्म वेद्यमेवैतद्विज्ञानात्मकं परं ब्रह्म । तदित्थं वाक्यविद्यै तदुभयव्यूहे-
निरूढोऽयं ब्रह्मशब्दश्च मन्त्रशब्दश्चेति सिद्धम् ॥

तथा चैषामृषीणां शब्दरचनाकर्तृत्वाभिप्रायेण मन्त्रकर्तृत्वं, देवता विज्ञानसाक्षात् कर्तृत्वाभिप्रायेण तु मन्त्रद्रष्टृत्वमित्युभयं समञ्जसं भवति । तत्र “यामृषयो मन्त्रकृतो मनीषिणोऽन्वैच्छन् देवास्तपसा श्रमेण । तां देवीं वाच हविषा यजामहे सा नो दधातु सुकृतस्य लोके” इति । ‘नमो ऋषिभ्यो मन्त्रकृद्भ्यो मन्त्रपतिभ्यः । मासां मृषयो मन्त्रकृतो मन्त्रविदः प्रादुर्देवीं वाचम्” इत्यादि श्रुतिषु मन्त्रकर्तृत्वमृषीणां श्रूयते ॥ देवा इह पारोवर्यं विदः शुश्रुवांसोऽनुचानाः ॥ तदीयाहीयं वाक् । युक्तं चैतत् । न चैषा वाक्यरचना स्वतः संभवति । शरीरबुद्धीन्द्रियोपपाद्यत्वात् । तथ. चोक्तमभियुक्तैः—“बुद्धिपूर्वा वाक्य कृतिर्वेदे ब्राह्मणे संज्ञाकर्मसिद्धिलिङ्गम्” इति ॥

तस्मात् कृतका एते वेदमन्त्राः । ये त्वतीन्द्रियार्थं विज्ञानात्मका वेदाः । न चैते शक्य-
मुत्पादयितुमनीश्वरैः । अतीन्द्रियत्वाद्नादित्वादपौरुषेयत्वाच्च । ननु—“नित्या वागुत्सृष्टा
स्वयम्भुवा” इति श्रुत्या,

अनादि निधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा ।

आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वा प्रवृत्तयः ॥

इत्यादि स्मृत्याच वागात्मकस्यैव वेदस्याकृतकत्वमुपदिश्यते । इति चेत् सत्यम् । “यदि
वै प्रजापतेः परमस्ति वागेव तत्” इति वाजपेय श्रुतौ श्रुतां नित्यामेव कांचिद्वाच मुपलक्ष्य तथा
श्रवणात् । न च सा वागियमेवेति भ्रमितव्यम् । तस्याः सर्वलोकात्मकतया, त्रैलोक्यात्मकतया,
सूर्यात्मकतया, चान्यत्रान्यत्रबहुधा श्रूयमाणत्वान् । तथाहि—“अथोवागेवेदं सर्वम्” इत्येतेरेय
श्रुतिः सर्वात्मकत्वमाचष्टे ॥ १ ॥

“त्रयी वै विद्या—ऋचो यजूंषि सामानि । इयमे वर्चः । अन्तरिक्षमेव यजूंषि ।
द्यौः सामानि । तद्वा एतत्सहस्रं वाचः प्रजातम् । द्वे इन्द्रस्तृतीये । तृतीयं विष्णुः । ऋचश्च
सामानि चेन्द्रो यजूंषि विष्णुः । तेजसो वै तत्तेजो जातं यदृचश्च साम्रश्चेन्द्रः । इन्द्र इति ह्येत
माचक्षते य एष तपति । सहैष भर्ता” इति पुरश्चरण श्रुतित्रैलोक्यात्मकत्वमाचष्टे ॥ २ ॥

“संवत्सरएवाग्निः । तस्य वा एतस्याग्नेर्वागेवोपनिषत् । सा वा एषा वाक् त्रेधा विहिता—
ऋचो यजूंषि सामानि । तेनाग्निस्त्रेधा विहितः । सा या सा वाक्—असौ स आदित्यः । मण्डल
मे वर्चः । अर्चिः सामानि । पुरुषो यजूंषि । अथैतदमृतम् । यदेतदर्चिर्दीप्यते इदं तत् पुष्कर
रणम् । यदे तन्मण्डलं तपति तन्महदुक्थं, ता ऋचः स ऋचां लोकः । अथ यदेतदर्चिर्दीप्यते

त महाव्रतं, तानिसामानि, स साम्नां लोकः । अथ य एष एतस्मिन् मण्डले पुरुषः सोऽग्निः, तानि यजुषि, स यजुषां लोकः । सैषात्रयैव विद्यातपति” इत्यग्निचयनश्रुतिः सूर्यात्मकत्वमाचष्टे ॥ ३ ॥

एतदभिप्रायेणैव—“तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे । छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायतेति” श्रुत्या ऋग्यजुः साम्नां यज्ञे प्रभवत्वमाख्यायते । नित्यानामप्यासां वाचां प्रजापतेर्निश्वासरूपेण प्रादुर्भावात् । एता एव तिस्रो वाग्निधा वेदः स्वयम्भूः । ईश्वरमेवैतं वेदं मन्यन्ते, ईश्वरनिश्वासितं वा, ईश्वरकृतं वा । तपः प्रभावात् संशुद्धान्तस्करणानामाविर्भूत प्रकाशानामतीन्द्रिय दृष्टिमतां हृदि स्वयमाविर्भवतीति स नित्यसिद्ध एवार्थः काले काले गृह्यते । तथा च श्रूयते—“तद्वा ऋषयः प्रति वुवुधिरे य उ तर्हि ऋषय आसु” इति “ये समुद्रान्निखननं देवास्तीक्ष्णाभिरभ्रिभिः । मुदेवो अयं तद्विद्याद् यत्र निर्वपणं दधुरिति” ॥ मरुः समुद्रः । वोक् तीक्ष्णाभ्रिः । त्रयीविद्या निर्वपणम् । इति च ॥ देवा इह पारो वर्त्यविदः शुश्रुवांसोऽनूचानाः ॥ “अजान् ह वै पृथ्वीन् तपस्य मानाम् ब्रह्मस्वयम्भु अभ्यानर्षत् तदृषीणामृषित्वमिति ॥ यज्ञेन वाचः पदवीयमायं स्तामन्व त्रिन्दनृषिषु प्रविष्टामिति” । स्मर्यते च—

युगान्तेऽन्तर्हितान् वेदान् सेतिहासान् महर्षयः ।

लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वयम्भुवा ॥ इति ॥

आप्तश्चैष तमर्थं यथापश्यति स तथापरप्रत्ययनाय वाचाऽभिनयति । तदस्य द्रष्टुर्वाक्यश्रुतिः । तत् प्रमाणमनपेक्षत्वात् । यथा हि श्रोतुर्वाक्यं स्मृतिरित्युच्यते । तच्च परतः प्रमाणं भवति । स्वप्रामाण्याय श्रुतिसापेक्षत्वात् । असाक्षात्कृतधर्मतया तत्र वक्तुः पर प्रत्ययालम्बनेनैवार्थप्राप्तितात् । न तथायं साक्षात्कृतधर्मतमर्थमाप्तः स्वोक्तिप्रामाण्याय परप्रत्ययमपेक्षते । तस्माद्द्रष्टुर्वाक्यं स्वतः प्रमाणं भवति । उक्तं च वात्स्यायनेन गौतमीय व्याख्यायाम्” ।

“आप्तोपदेशः शब्दः । आप्तः खलु साक्षात्कृतधर्मा यथादृष्टस्यार्थस्य चिरव्यापयिषया प्रयुक्त उपदेशा साक्षात्करणमर्थस्याप्तिः । तथा प्रवर्तते—इत्याप्तः । ऋष्यार्यम्लेच्छानां समानलक्षणम् । तथा च सर्वेषां व्यवहाराः प्रवर्तन्ते इति । सद्विद्यो दृष्टादृष्टार्थत्वात् । यस्येह दृश्यतेऽर्थः स दृष्टार्थः । यस्यामुत्रप्रतीयते सोऽदृष्टार्थः । एवमृषिलौकिकवाक्यानां विभागः इति” । तद्विध्यमेपद्रष्टाद्विविधः सिद्धो लौकिकश्च ऋषिश्चेति । यत्रासौ श्रोतृभिरपि सर्वैः शक्यं साक्षात्कर्तुमर्थं दृष्टोपव्रतेनातीन्द्रियं द्रष्टुमनुमातुं वा शक्नोति सलौकिकोऽदृष्टोपदेशः । यस्त्वतीन्द्रियेष्वसंवेद्येष्वतीता-

नागतेषु च भावेष्वाहृत प्रचारां तपः प्रभावजनितां दृष्टिं लब्ध्वा तेनार्षेय चक्षुषा इत्यक्षत्सर्वं
याथातथ्येनाधिगच्छति स ऋषिर्द्रष्टाणः ॥

अयमेवार्थो निष्कृष्येतथं द्रष्टव्यः । द्रष्टा, आप्तः, अनुचानः, इत्येकार्थाः । योर्थमीक्षते-
ऽन्वीक्षते परीक्षते समीक्षते स विपश्यति स द्रष्टा । अथ चक्षुरादीन्द्रिय जन्यं किङ्गजन्यं शब्द-
जन्यं वा यज्ज्ञानं तज्जन्यं पार्थिकं निर्विकल्पकं ज्ञानमवगमः । सोऽधिगमः । तत्प्रत्यक्षम् । सा प्रमा ।
साऽर्थस्याप्तिः । तत्सम्पन्न आप्तः । अथ योऽर्थं दृष्ट्वा याथातथ्येनावगम्य यथा दृष्टमन्वाचष्टे स
उपदेष्टा सोऽनुशास्ता सोऽनुचानः । एवमेषां सामानाधिकरण्यं भवति । तत्रेदं द्रष्टुर्दृश्यं त्रिविधं
भौतिकं दैविकमतीन्द्रियं च । तत्र भौतिकेष्वर्थेषु ये द्रष्टार आप्ता अनुचानास्तेषु ऋषिशब्दो
नास्ति । येतुदैविकेष्वतीन्द्रियेषु चार्थेषु द्रष्टारस्तेष्वयमृषिशब्दः प्रवर्तते । यथा हि विषमयद्रव्य
विज्ञानेश्चविडालादीनां सामर्थ्यम् । विषहरीषधिविज्ञाने च नकुलादीनाम् । पुरुषादृष्टि सनिधापि
ते च कस्मिंश्चिद्भावविन्यर्थे शशिवा वायसपिङ्गलकादिशकुनीनाम् । स्वरोगहरीषधिविज्ञाने च
सर्वेषामारण्य पशूनाम् । भविष्यद्वृष्टविज्ञाने मण्डूकानाम् । एवमेते विचित्राः अतीन्द्रियार्थ
विज्ञानजनक प्रभावा नैसर्गिका एव तत्र तत्र प्राणिकुले दृश्यन्ते । एवमिदमपूर्वमतीन्द्रियार्थावगम
सामर्थ्यं तपः प्रभावेणोद्भूयमानं यत्र मनुष्यकुले दृश्यते स ऋषिराख्यायते इति दिक् ॥
इति तृतीया प्रवृत्तिः ॥ ३ ॥

अथान्यन्मान्त्रवर्णिकमृषित्वं वाक्यसापेक्षम् । यस्य वाक्यं स ऋषिः, यावाक्येनोच्यते
सा देवतेति परिभाषितत्वात् । मन्त्रोहि वाक्यं वा वाक्यवयवो वा वाक्यसमुदायो वा, सर्वथाऽपि
येनाय मन्त्रोऽर्थं दृष्टोपदृष्टः सोऽस्य मन्त्रस्य ऋषिरुच्यते । ऋषिभिरेवैते मन्त्राः पुरोपदिष्टाः ।
तस्मादृषय एवैतेषामृषयः संभाव्यन्ते । कचित्पुनरनृषयोऽप्येषामृषयो निर्दिश्यन्ते—वक्तृत्वेन
विवक्षणात् तेषु चेदमृषित्वं गौणं द्रष्टव्यम्, काल्पनिकत्वात् ॥ तथाहि त्रिविधो मन्त्राणां वर्गो
भवति—देवस्तवो वा, संवादो वा, आत्मस्तवो वा । भाववृत्तानामपि देवस्तवेष्वेवान्तर्भावः ।
तत्र प्रथमे मन्त्रप्रणे तैव ऋषिरन्यां स देवतां स्तौति । मध्यमे तु मन्त्रप्रणे तुर्कृषित्वमपेक्ष्यते ।
संवदतोस्तूभयोः पर्यायेण देवत्वमृषित्वं चापेक्ष्यते । अथोत्तमे यदि मन्त्रप्रणे तैवात्मानं
स्तौति, यदि वा प्रतिपाद्यां देवतां तन्मुखेन स्तावयति तत्रैकस्यैवार्थस्य ऋषित्वं देवतात्वं च ।
तदुक्तं बृहद् देवतायाम्—

नवकः प्रथमस्त्वासां वर्गस्तुष्टाव देवताः ।

ऋषिभिर्देवताभिश्च समूदे मध्यमोगणः ॥ १ ॥

आत्मनो भाववृत्तानि जगौवर्गस्तथोत्तमः ।
 उत्तमस्य तु वर्गस्य य ऋषिः सैव देवता ॥ २ ॥
 आत्मानमस्तौर्द्वर्गस्तु देवतां यस्तथोत्तमः ।
 तस्मादात्मस्तवेषु स्याद्यऋषिः सैव देवता ॥ ३ ॥
 संवादेष्वाह वाक्यं यः स तु तस्मिन् भवेदृषिः ।
 यस्ते नोच्येतवाक्येन देवता तत्र सा भवेत् ॥ ४ ॥ इति ॥

तद्यथा—वामदेवऋषिः सीतादेवता ।

इन्द्रः सीतां निगृह्णातु तां पूषाऽनुयच्छतु ।
 सा नः पयस्वती दुहा मुत्तरामुत्तरां समाम् ॥ इति ॥

अथ प्रजापतेरङ्गिरसः पुत्री दिव्यस्याङ्गिरसस्य भगिनी दक्षिणामाग्री ।
 ऋत्विग्भ्यो दीयमानां दक्षिणां स्तौति । तत्र दक्षिणा ऋषिका दक्षिणा चान्या देवता ॥
 “तमेव ऋषिं तमु ब्रह्माणमाहुर्यज्ञं सामगामुक्थशासम् ।
 स शुक्रस्य तन्वो वेद तिस्रोयः प्रथमो दक्षिणया रराध”—१०।६।१०७।६॥

अथागस्त्यहृष्टेऽगस्त्यसंवादे प्रथमायामगस्त्य ऋषेरिन्द्रो देवता । द्वितीयस्यामिन्द्र ऋषि-
 रगस्त्यो देवता ॥

किं न इन्द्र जिघांससि भ्रातरो मरुतस्तव ।
 तेभिः कल्पस्वसायुधा मानः समरणे वधीः ॥ १ ॥
 किं नो भ्रातरगस्त्य सखो सन्नति मन्यसे ।
 विद्या हि ते यथा मनोऽस्मभ्यमिन्न दित्ससि ॥ २ ॥

अथेयमभृणुता वाङ्मनाग्री ऋषिका त्रैलोक्यव्यापनीं वाचं नाम देवीं तस्या एव
 मुखेन स्तौति । तत्राभृण्या ऋषित्वं सदपि निवर्त्यते । देवताया एव च वाचोऽष्टर्चेन सूक्तेनात्म-
 स्तवे ऋषित्वं विवक्ष्यते । तथा चाभृण्या अभेदोपचारादाभृण्याः पुनरन्यदृषित्वमौपचारिक-

अहं रुद्रेभिर्वसुभिश्चराम्यहमादित्यौरुत विश्वदेवैः ।

अहं मित्रावरुणोभा विभर्म्यहमिन्द्राग्नी अहमश्विनोभा ॥ १ ॥

मयासो अन्नमत्ति यो विपश्यति यः प्राणीति य ईं शृणोत्युक्तम् ।

अमन्तवो मां त उपस्थियन्ति श्रुधिश्रुत श्रद्धिवं ते वदामि ॥४॥

अहमेव स्वयमिदं वदामि जुष्टं देवेभि रुत मानुषेभि ।

यं कामये तं तमुग्रं कृणोमि तं ब्रह्माणं तमृषिं तं सुमेधाम् ॥५॥

अहमेव वात इव प्र वाम्यारभमाणभुवनानि विश्वा ।

परोदिवो परएना पृथिव्यै तावती महिना सम्बभूव ॥ ८ ॥ इति ॥

एवमन्यत्रापि तत्र तत्र ऋषित्वोपचारा यथातथ्यं भाव्याः ॥ इति चतुर्थी प्रवृत्तिः ॥ ४ ॥

॥ इति ऋषिनिर्वचन सामान्याधिकारः ॥

* अथ सृष्टि प्रवर्तकाधिकारः *

अपर आह—एकमेवेदं प्रवर्तकत्वं नाम ऋषित्वमास्थेयं न त्वेतदेवं प्रवृत्तिचतुष्टयं भवति । सत्यैकार्थ्यं वृत्तनानात्वस्यानवकल्पते । ते च त्रिविधाः—सृष्टिप्रवर्तकाः, गोत्रप्रवर्तकाः, वेदप्रवर्तकाश्चेति । असल्लक्षणां रोचनालक्षणां च सृष्टिप्रवर्तकेष्वन्तर्भावः । द्रष्टृणां वक्तृणाञ्च वेदप्रवर्तकेषु । तत्रसृष्टिप्रवर्तका दिव्यर्षयो देवर्षयः पुराणर्षय इति चोच्यन्ते ।

अस्ति हीदं हिरण्यमयमण्डलं शरीरमिव । तत्रात्मा कश्चित्पुरुषः स्वतन्त्रस्तेजोधनः परदेवतानाम् । स संवत्सरो नाम । सवैश्वानरः । स हिरण्यगर्भः । स सर्वज्ञः । तमुपलक्ष्य श्रूयते—

“सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् । सभूमिसर्वतः स्पृत्वाऽत्यतिष्ठद्दशाङ्गुलमित्यादि ॥१॥ हिरण्यगर्भः समवर्त्तताम्रे भूतस्यजातः पतिरेक आसीत् । सदाधार पृथिवीं द्यामुत्तेमां कृष्मै देवाय हविषा विधेम” इत्यादि ॥२॥

“तस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चित् तस्मान्नाणीयो नञ्यायोऽस्ति किञ्चित् । वृक्ष इव स्तब्धो दिवितिष्ठत्येक एते नेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम्” इत्यादि ॥३॥

एकमूर्तिरेते त्रयो देवाः संवत्सर एव । सा परदेवता । तस्य जागृतिरेषा विश्वप्रपञ्चप्रवृत्तिः । अथ सुप्तिः प्रलयावस्था । अथ सुषुप्तिर्महाप्रलयावस्था । अथ पुनर्जागृतिः पुनः सृष्टिः । एवमयमनाद्यनन्तः स भगवान् विश्वात्मा सनातनः परमेश्वरः । तस्य नास्ति मृत्युः । मृत्युर्हि नामास्य शरीरिणस्तेजसः परदेवतायामपीत्यैवोपपद्यते । न चैतस्याः परदेवताया अव्यत्रापीतिः श्रूयते तस्मान्नास्य मृत्युरुपपद्यते । स नः परमात्मा । तमेवैतमाराधयामोयमाराधयामः सर्वं वैकदेशं वा । तस्यैव त्वङ्गप्रत्यङ्गानां प्रतीकभूता एतैवयं सर्वेदृश्यामहे जङ्गमाश्च, स्थावराश्च, चेतनाश्चाचेतनाश्च । अनशनाश्च साशनाश्च । अमृताश्च मर्त्याश्च । मूर्तश्चामूर्तश्च । सच्चासच्च । न ततोऽतिरिच्यते किञ्चित् ॥

तस्य ये शरीराः प्राणाः—त एते सृष्टिप्रवर्तकाः पुराणऋषयः । यथाचैतस्मिन् मनुष्यशरीरे प्राणा एव सर्वाः सृष्टीः कुर्वन्ते—भूतमात्राः सृजन्ति, सर्वां रसान्, भौतिकान् वा धातून् । अथ तेजोमात्राः सृजन्ति, सर्वाणि बलानि, सर्वाणि संज्ञाचेष्टाकर्माणि । अथ प्रज्ञामात्राः

सृजन्ति, सर्वाणीन्द्रियाणि, सर्वाणि वैन्द्रियकाणि ज्ञानकर्माणि । पितॄन् वा, देवान् वा, असुरान् वा, यच्चयावच्चेदशरीरे किञ्चित्पश्यामः, सर्वं तत्प्राणायत्तम् । प्राणादुत्तिष्ठते, प्राणे प्रतितिष्ठति, प्राणे च सन्तिष्ठते । प्राणोहोषां प्रभवश्च प्रतिष्ठा च परायणं च । एवमेवेह पुराणे ऽपि प्राणमेष विधरणं विद्यात् ॥

“अयं वै प्राणो योऽयं पवते । यो वै प्राणः स आयुः । सोऽयमेक इवैव पवते । सोऽयं पुरुषस्तः प्रतिष्ठोदशधा विहितः” इति राजसूयश्रुतेरेते दशैवास्मिन् शरीरे प्राणाविभवन्ति, देशैव चामुष्मिन् । तैजसाद्धि मनोरेतेऽत्र शरीरे प्राणाः प्रभवन्ति हिरण्यगर्भात्तु मनोरमुष्मिन् ॥ तदुक्तं मनुना मानवीये—

अस्मीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम् ।

अप्रतर्क्यमनिर्देश्यं प्रसुप्तमिव सर्वतः ॥ १ ॥

ततः स्वयंभूर्भगवानव्यक्तोऽव्यञ्जयस्त्रिदम् ।

महाभूतादि वृत्तौजाः प्रादुरासीत् तमोनुदः ॥ २ ॥

सोऽभिध्याय शरीरात् स्वात् सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः ।

अप एव ससर्जदौ तासुबीजमवासृजत् ॥ ३ ॥

तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशु समप्रभम् ।

तस्मिन् जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ॥ ४ ॥

यत्तत्कारणमव्यक्तं नित्यं सदसदात्मकम् ।

तद्विसृष्टः स पुरुषो लोके ब्रह्मेतिकीर्त्यते । ५ ॥

द्विधाकृत्वात्मनो देहमर्द्धेन पुरुषोऽभवत् ।

अर्द्धेन नारी तस्या स विराजमसृजत्प्रभुः ॥ ६ ॥

तपस्तप्त्वाऽसृजयन्तु स स्वयं पुरुषो विराट् ।

तं मां वित्तास्य सर्वस्य सृष्टारं द्विजसत्तमाः ॥ ७ ॥

प्रशासितारं सर्वेषां मणीयांस मणोरपि ।

कृमार्भं इक्ष्वाक्यभ्यं विद्यात्तं पुरुषं परम् ॥ ८ ॥

एतमेके वदन्त्यग्नीं मनुमन्ये प्रजापतिम् ।
 इन्द्रमेके परे प्राणमपरे ब्रह्मशाश्वतम् ॥ ६ ॥
 अहं प्रजाः सिसृक्षुस्तु तपस्तप्त्वा सुदुश्चरम् ।
 पतीन् प्रजानामसृजं महर्षीनादितो दिश ॥ १० ॥
 मरीचिमथ्यङ्गिरसौ पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् ।
 प्रचेतसं वसिष्ठं च भृगुं नारदमेव च ॥ ११ ॥
 एतैमनूस्तु सप्तान्यानसृजान् भूरितेजसः ।
 देवान् देवनिकायांश्च महर्षीं चामितौजसः ॥ १२ ॥
 मनोर्हैरण्यगर्भस्य ये मरीच्यादयः सुताः ।
 तेषामृषीणामाशानां पुत्राः पितृगणाः स्मृताः ॥ १३ ॥
 ऋषिभ्यः पितरो जाताः तितृभ्यो देवदानवाः ।
 देवेभ्यश्च जगत्सर्वं चरं स्थाण्वनुपूर्वशः ॥ १४ ॥
 एवमेतैरिदं सर्वं मन्त्रियोगान्महात्मभिः ।
 यथा कर्म तपोयोगात् सृष्टं स्थावरजङ्गमम् ॥ १५ ॥ इति ॥

द्वैरण्यगर्भस्तावदयं सूत्रात्मा स वाय्वात्मा । ततो विराडजायत । सोऽन्नसयात्मा ।
 अन्नं हि विराट् । दशाक्षराविराट् । तस्मादेते दशप्राणास्तदवयवभूताः प्रादुर्भवन्ति सर्वेषामुत्तरेषा-
 मन्नभूताः । मरीचिः^१ । भृगुः^२ । अङ्गिराः^३ । अत्रिः^४ । वसिष्ठः^५ । अगस्त्यः^६ । पुलस्त्यः^७ ।
 पुलहः^८ । यज्ञः^९ । प्रचेताः^{१०} । कौशिकः^{११} । नारदः^{१२} इति । त एते दशब्रह्माण उच्यन्ते ।
 तेषामेषामध्यात्मं कार्यलक्षणानि यथा मरीचेः सम्भूतिः । सा चापत्यादि संसारधर्मं प्रवृत्ति
 प्रतिपात्तः । मरीचि संयोगाभावे सम्भूतिविच्छेदः । अथाङ्गिरसः स्मृतिः । यद्वायु संवन्ध्यङ्गिराः
 संसृजते तस्यैव स्मरणं सम्पद्यते । तदीयाङ्गिरसोऽर्ध्वंसे तु तदीय स्मृति ध्वसः । अथात्रेनसूया ।
 गुणेषु दोषदृष्टिरसूया । तदभावोऽनसूया । असूयावृत्तिप्रवृत्ति प्रतिबन्धकवृत्तिः । अथ भृगोः
 ख्यातिः श्रीविशेषः । अथ वसिष्ठस्योर्जा । सा च बलविशेषः । अथ क्रतोर्यज्ञस्य संनतिः । सा च
 कस्यांचिद्व्यक्तौ वा कस्मिंश्चिद्विषये वा प्रवणता । अथ पुलस्त्यस्य प्रीतिः । क्वचिदनुराग विशेषः ।
 अथ पुलहस्य क्षमा । अथ प्रचेता दक्षः । ततो दक्षता । उत्साहविशेषो वाग्बुद्धिशरीरारम्भप्रयोजकः ।

अथ नारदस्य श्रद्धानप्रतीयता धर्मः । नारा आपः । आपश्चेह श्रद्धा । आपोऽस्मै श्रद्धां संनयन्ते । तथा च श्रद्धायै परिणन्तुं सञ्चरन्त्य आपो यत्संयोगान्निरुध्य प्रतिकूला भवन्ति, पूर्वविरुद्ध श्रद्धानं जनयन्ति स नारदः प्राणः । तदागमे कलहकारिणी विप्रतिपत्तिः प्रवर्तते । एषामेव हि प्राणानां शरीरनित्यानां विषय विशेषे संयोगवियोग तारतम्यानुरोधिनस्ते ते धर्मास्तत्र तत्र तारतम्येनोपलभ्यन्ते इत्यनुसन्धेयम् । एवमेषामधिदैवतमधिभूतमध्यात्मं च प्रतिविषयमन्येऽन्ये विलक्षणा बहवः कार्यधर्मा उपपद्यन्ते ते चारण्यकोपनिषद्ग्रन्थेषु पुराणग्रन्थेषु च सुविशदं निरूपितास्ते तेभ्य एवावधेयाः ॥

अथैतेभ्योऽन्ये सप्तप्राणा जायन्ते ते सप्तर्षयो व्यपदिश्यन्ते । सप्तब्रह्माणः सप्तप्रजापतयः । सप्तमनवश्च । तेषामप्यध्यात्मं चाधिदैवतं चाधिभूतं च प्रतिविषयमन्यन्यविलक्षणानि बहूनि कार्याणि श्रूयन्ते तान्यपि तत्रतत्राकलनोपानि ॥

द्विविधो हि स विराड्विद्यते व्याकृतश्चाव्याकृतश्च । हिरण्यगर्भादुत्पन्नमात्रः सोऽव्याकृतरूपः । अथ स पुनर्व्याक्रियमाणो वैराजः । तस्यैता दशव्यक्तयोऽवयवाः इत्येके । येत्वेतं सूक्ष्मं विकल्पं नेच्छन्ति तेषां हिरण्यगर्भा द्विराज एवैता दश व्यक्तयः इति नाति विशेषः । यतो वा ना भेदशदिक्षु दशैते प्राणाः प्रादूर्भूय प्रवर्तन्ते स एष नभ्यः प्राणः सर्वप्राणाधारो मनुर्नाम । सोऽहंपदे नाभिनीयते । तस्यैव प्रत्यग् ब्रह्मत्वत् । स इन्द्रः ॥

॥ इति सृष्टिप्रवर्तकाधिकारः ॥

* अथ वेदप्रवर्तकाधिकारः *

तत्र—

॥ वेदर्षिरहस्यम् ॥

अथ वेदाचार्या ऋषयः । वेदोविद्या ब्रह्मेत्येकार्थाः । ब्रह्मणो वा विद्यावेदः । ब्रह्महि यज्ञमात्मानं कुर्वत् तेनैवरूपेणेदं सर्वमभवच्च भवति च भविष्यति च । यज्ञ एवेदं सर्वं भवच्च भूतं च भविष्यच्च । तदिदं यज्ञविज्ञानं वेदः । यज्ञशरीरे च निहिताः सर्वदेवाः । तेन यज्ञविज्ञानां देते सर्वे देवा विज्ञाता भवन्ति । तस्माद्देवतेविज्ञानं वेदः । सर्वेषां च देवानां प्रधानः प्रजापतिः । प्रजापतिप्रभवेश्चायं यज्ञः प्रजापतिप्रतिष्ठः प्रजापतिपरायणः । स प्रजापत्यविनाभूतो यज्ञोऽपि प्रजापतिरेव । तस्मादेतत्प्रजापतिविद्यावेदः । अनन्ताः प्रजापतयः । अनन्ताश्चेते यज्ञाः । तेषु सर्वेषु प्रधानः सर्वेषामात्मायं भगवान् सूर्यः । तस्मादेतत् सूर्यविज्ञानं वेदः । सूर्यस्यैव याथा तथ्येन विज्ञानात् सर्वदेवाः सर्वेयज्ञाः सर्वे च प्रजापतयः सुविज्ञाता भवन्ति । ततः सर्वात्मना ब्रह्मविज्ञातं भवति, तथा च सर्वधर्माः प्रतिभासन्ते । तदित्यमेष सूर्यवेदश्च भवति । दैवत वेदश्च, धर्मवेदश्च, यज्ञवेदश्च, प्रजापतिवेदश्च, ब्रह्मवेदश्च । अथवाऽयं साधारण्येन सर्ववेदो भवति तस्मात्सामान्येन वेदशब्दः प्रयुज्यते नत्वायुर्वेद, पशुवेद, वृक्षवेदादि वदयं केनचिद्विशिष्यते । इह हि पुरात्वे तं तमर्थं दृष्ट्वादृष्ट्वायैरिदं विज्ञानमुपदिष्टं त एवैते वेदाचार्याऋषय आख्यायन्ते । ते च नवधा विभज्य गृह्यन्ते—मत्स्यवसिष्ठागत्याः, भृगुङ्गिरोऽत्रयः, कश्यपः, कौशिको, विप्रकीर्णाश्चेति ॥

मत्स्यः । वसिष्ठः । अगस्त्यः ॥

इमे तावन्मत्स्यादयो द्विविधाः—प्राणविशेषाश्च तद्विद्वांसश्चेति । तत्र प्राणेष्वेवैते शब्दा मुख्याः । तद्विद्यतया तु तद्विद्यासंयोगादेवान्यत्र भक्त्या प्रयुज्यन्ते । अत एवादौ प्राणानामेषां रहस्यान्येव व्याख्यास्यामः । तत्रैते मत्स्यवसिष्ठागत्या मान्या उच्यन्ते कुम्भोत्पन्नत्वात् । कुम्भो ह्यत्रमानः । अथैते मैत्रावरुणयश्चोच्यन्ते । मित्रावरुणाभ्यामुर्वश्यामुत्पादितत्वात् । अहर्वैमित्रं

रात्रिर्वरुणः । प्रातरादिः सन्ध्यान्तः कालो अहः शब्दः । तेन पूर्वकपालो लक्ष्यते तदुपलक्षितो यः प्राणः स मित्रः ।

“मित्रः संसृज्य पृथिवीं भूमिं च ज्योतिषासह” इति श्रुतेः ।

अथ सन्ध्यादिः प्रत्युषान्तःकालो रात्रिः । तथा पश्चिमकपालो लक्ष्यते । तदुपलक्षितो यः प्राणः स वरुणः—

“वियोजयानशमितेव चर्मोपतस्तरे पृथिवीं सूर्याय” इति श्रुतेः ।

कपालद्वययोगिनी याम्योत्तररेखात्मिकादिगुर्वशी । पञ्चचूडब्राह्मणे भगवता माहित्यिना दिशामेवाप्सरस्त्वेन निदानात् । भगवान् याज्ञवल्क्यस्तु—आहुतिरुर्वशीति निदानमाह । कपाल-द्वययोगात्मश्चायमण्डात्मको मानः कुम्भः । आपोमयं चेदमन्तरिक्षं समुद्रः । समुद्रे विहरद्भ्यामुर्वश्यादिश्याहुत्वा वा स युज्यमानाभ्यां मित्रावरुणाभ्यामाग्नेयाप्यवीर्यप्रक्षेपादस्मिन् कुम्भे त्रिविधाः प्राणाः प्रत्युत्पद्यन्ते—शीतवीर्या, उष्णवीर्या, अनुष्णाशीतवीर्याश्च । आद्याः सोम-धर्माणः सौम्या उत्तरायतना नाम्ना ते वसिष्ठाः । आपवा अप्सवा वसिष्ठा इत्येकार्थाः । ते चापो वर्षयन्ति, मृदपां संयोगं जनयन्त एवैता आपोमृदात्मना परिणमयन्ति । अथ द्वितीया अग्नि-धर्माणस्तीव्रा दक्षिणायतना नाम्ना तेऽगस्त्या अगस्त्यश्च । ते आपः पिबन्ति । मृदपां विभागं जनयन्त एवैतामृदो रसात्मना परिणमयन्ति । अथ तृतीया उग्रा मध्याकाशायतना नाम्ना ते मत्स्याः । ते यमप्राधान्यादेव याम्य मत्स्या उच्यन्ते । ज्योतिर्विदां समये त्वेषां तिस्रस्तारकाः प्रतिपद्यन्ते नियतविम्बाः । तदित्थं त्रिविधा एव सर्वे दिव्याः प्राणाः । मत्स्याश्च वसिष्ठाश्चागस्त्याश्चेति । एतैस्त्रिभिर्दिदं सर्वं जगत् परिव्याप्तम् । त्रयोऽप्येते मरुत इत्याहुः । तेष्वयं मत्स्योऽपां प्रवर्द्धकः शोधकस्तद्दोष निवर्तकश्च । अगस्त्यल्पप्रचारोऽयम् तदीयमन्त्रस्यैकस्यैवोपलब्धेः । अथ महर्षयः पश्यन्ति अद्भ्यः पृथिवी भवतीति । तत्राप्येव निवृत्त्युत्तरमुत्पन्ने पृथिवी त्वे तस्या अष्टौ व्याहृतयो भवन्ति—आपः, फेनो, मृत्, सिकताः, शर्करा, अश्मा, अयो, हिरण्यमिति । तत्र प्राथमिकी पृथिव्या व्याहृतिर्द्रवरूपत्वादायः शब्देनैव व्यपदिश्यते साचातिरिच्यते पृथिवीत्वमनाप्ताभिरद्भिः । तासु चैतास्वप्सु येषां मरुता प्राणानां संयोगादपेनमृत् सिकताख्या-श्चतस्रो व्याहृतयः क्रमेण जायन्ते ते वसिष्ठनामप्राणाः । अथ येषां पुनर्मरुतां तदूर्ध्वं संयोगादिमा उत्तराः शर्कराश्मायो हिरण्याख्याश्चतस्रो व्याहृतयः संपद्यन्ते तेऽगस्त्यानामप्राणाः । अगं पर्वतं स्त्यायति संहन्तीति व्युत्पत्तेः । प्रस्तराह्येते शर्करादयः संहतावयवा दृश्यन्ते । अन्यानि चैषां बहूनि व्रतानि विज्ञाने वक्ष्यामः ॥

भृगुः । अङ्गिराः । अत्रिः ॥

अथ भृग्वङ्गिरोऽत्रीनाधिदैविके व्याख्यास्यामः । अस्ति हि विद्यास्वेका नक्षत्रविद्या । तस्या द्वौ भागौ—ज्योतिश्चक्र पुराणाख्यान च । आद्ये रोचनाविम्बानधिकृत्य तदौत्तराध्याय-
दूरत्वगत्युदयास्तमनादयो धर्मा निर्दिश्यन्ते । द्वितीये त्वासामञ्जसाधिगमसौकर्याय विषुवदा-
दीनि छन्दांसि, ज्योतिषां च रथांस्तदनुगतांश्च नागान् प्रप्लव्य तत्र तत्र शुप्रदेशे दृष्टानां तासां
कृतिपयोभिरेवराशीननेकान् फलपयित्वा तांश्च देवता त्वेनाध्यवस्य तेषां देशसत्त्वनामनुचरिता-
ख्यानानि कल्पितान्येवाख्यायन्ते । पश्यन्ति हि तत्कल्पनायामेतानि प्रयोजनानि—आख्यानेन
नावत् प्ररोचनगामृदुबुद्धीनामपि सम्पद्यते तत्र साधीयसी प्रवृत्तिः । बहुवचस्य धर्मार्था इहोपदिष्टा
गृह्यन्ते । अवच्छिद्यावच्छिद्य च सग्रहेनासामनन्तानामप्यञ्जसा सर्वे सग्रहः समाव्यते । सर्वासां
च ज्योतिषां शक्तिगुणविज्ञानम् । निदानविद्यया दैविकभौतिकात्मिकाद्यर्थविज्ञान सग्रहणं चेति ।
अस्ति च तेषु रोहिणीलुब्धकाख्यानां तदैतरेय श्रुतावित्थं श्रूयते—

प्रजापतिर्वै स्वां दुहितर मभ्यध्यायत् । दिवमित्यन्ये आहुः—उषसमित्यन्ये । तामृश्यो
भूत्वा रोहितभूतामभ्यैत् । तं देवा अपश्यन्—अकृतं वै प्रजापतिः करोतीति । ते तमैच्छन्—य
एनमारिष्यति । एतमन्योन्यस्मिन्नाविन्दन् । तेषां या एवघोरतमास्तन्व आसन्—ता एकधा
समभरन् । ताः संभृता एषदेवोऽभवन् । तदस्यैतद् भूतवन्नाम । तं देवा अब्रूवन्—अयं
प्रजापतिरकृतमकः । इमं तिष्येति । सतथेत्यब्रवीत् । स वै वोवरं वृणा इति । वृणीष्वेति ।
स एतमेव वरमवृणीत—पशूनामधिपत्यम् । तदस्यैतत् पशुमन्नाम । सतमभ्यायत्याविष्यत् ।
सविद्ध ऊर्ध्वं उदपतत् । तमेत मृग इत्याचक्षते । य उ एव मृगव्याधः । स उ एव सः । यो रोहित
स रोहिणी । यो एवेषु खिकाण्डासो एवेषु खिकाण्डा । तद्वा इदं प्रजापतेरेतः सिकमवावत् ।
तत्सरो भवत् । ते देवा अब्रूवन्—मेदं प्रजापतेरेतोदुषदिति । तन्मादुषमभवत् । तन्मादुषस्य-
मादुषत्वम् । मादुषं ह वै नामैतदयन्मानुषम् । तन्मादुषं सन्मानुषमित्याचक्षते परोक्षेण । परोक्ष
प्रिया इव हि देवाः । तदग्निना पर्यादधुः । तन्मरुतोऽधुन्वन् । तदग्निर्न प्रच्यावयत् । तदग्निना
वैश्वानरेण पर्यादधुः । तन्मरुतोऽधुन्वन् । तदग्निर्वैश्वानरः प्राच्यावयत् । तस्य यद्वेतसः प्रथममुद
दीप्यत तदसावादित्यो भवत् । यदद्वितीयमासीत् तद्भृगुरभवत् । तद्गुणोन्यगृहीत, तस्मात् स
भृगुर्वारुणिः ॥ अथ यत् तृतीय मदीदेदिवत् त आदित्या अभवन् । येऽङ्गारा आसन्तेऽङ्गारसो-
ऽभवत् । यदङ्गाराः पुनरवशान्ता उददीप्यन्त तद्बृहस्पति रभवत् । यानिपरिज्ञाणान्यासन्—
ते कृष्णाः पशवोऽभवन् । यालोहिनीमृत्तिका तेरोहिताः । अथ यद् भस्मासीत् तत्पुरुषव्य-

सर्पत—गौरोगवय ऋश्यवष्ट्रो गर्द्धभइति । येचैतेऽरुणाः पशवस्तेच । तान वा एषदेवोऽभ्य-
वदत—ममवाइदं, ममवै वास्तुहम् इति ॥

एतच्चाख्यानम्—कृत्तिकातोऽनुप्राचीं, लुब्धकादनुप्राचीं, शशलाब्धनाभन्द्रमसः श्वभ्यां
चानुदीचीं, प्रजापतेः पुनर्वसुभ्या चान्ववाचीं यावान्युप्रदेशः—तत्रत्याभीरोचनाभिः क्लृप्तानां
देवसत्वानां संबन्धेनाख्यायते । तत्रयु प्रदेशोपलक्षितां रोहिणीनाम प्रजापत्या मधिकृत्याख्यानि-
काः प्रवर्तन्ते । उषः कालोऽपलक्षिता मौषसीनाम प्रजापत्या मधिकृत्यतुनेदानिकाः । तदेतत् पर्य-
न्तपिरभ्यनूवाच “दिवमित्यन्ये आदुरुषमित्यने” इति ॥ तत्रदिवंतावद्याख्यास्यामः ॥

अस्ति हि कृत्तिकातः प्राच्यां ज्योतिष्मती तारा, सा लोहिनीदृश्यते तस्माद्रोहिणीनाम ॥१॥
अपिच—एतां तावदाख्यानिका भृगूपन्नां लक्ष्मीमाचक्षते कमलाम् । तस्याः समसंमुखे तु दक्षिणा-
काशे षड्भान्तरे वादशीमेवान्यां ज्योतिष्मतीं तारां पश्यामः । सा ज्येष्ठा सा दरिद्रा सा धूमावह्वी ।
ते चोभे रोहिण्यौ भवतः । ज्येष्ठाद्रोहिण्योपर्यन्तं हि चन्द्रमावदारोहति । उदारोहन्
खलु लोके लक्ष्म्या संबद्धयते । एवं मृगशीर्षा ज्येष्ठेऽष्टाद पश्यन्तं दक्षिणस्याम
वरोहइति । अवरोहश्च सर्वं खल्व लक्ष्म्यासंबद्धयते । लक्ष्म्यलक्ष्म्योर्हिरोहणमेवरूपम् ।
तस्माज्ज्येष्ठाचेयं रोहिणीनाम ॥ २ ॥ अपिचैतत्तारोपलक्षितायां दिविरोहितमृगस्यस्त्री-
जातेरुपकल्प्यते तस्मादियं रोहिणीनाम ॥ ३ ॥ सा पूर्वं मानुषाकृतिः सती पश्चाद्रोहिदाकृतिः
समपद्यत । तस्याः पिता ब्रह्महृदयाख्यतारोपलक्षितशरीरः प्रजापतिर्नामैशान्यामवलम्बते ।
प्रजापतिरित्यजमेषादिपशुचारणवृत्तेः शूद्रजातेः सङ्गालोके । तं च व्यभिचारेच्छयारोहिणीम-
नुसर्पन्तं दृष्ट्वा ह्य मण्डलस्था रोचनाक्लृप्तमूर्तयो देवसत्वानः प्रकुपिताः क्षुब्धा इव भूत्वा प्रजापति-
पुत्रमेतं मृगव्याधनामरुद्रं विभिन्नानेकतेजोभिः कृतात्मानं महाघोरं संस्कृत्य तद्द्वारा पापकृतः
प्रजापतेर्मृगस्य शिरच्छेदयामासुः । तदिदं मृगशीरो वाणसंलग्नमिव दक्षिणतो दृश्यते । प्रजापति-
स्तुल्लिन्नशीर्षातदुत्तरतः पतितो दृश्यते । अथ रोहिणीं च वाणचान्तरा प्रजापते रेवास्यरेतोभि-
र्विच्युतैः सरः समभवन्मानुषनाम । तच्चाद्धविषुषतो दक्षिणस्या मर्द्धमुत्तरस्यां संस्त्वति ।
तस्योत्तरतः संलग्नेवाग्निर्नाम तारा । तत्संयोगात् प्रच्यवमानस्य रेतसो य एकोद्गसः प्रज्वलति यश्च-
द्वितीयः ते उभे पुनर्वसूनामद्वेतारे । तत्र पश्चिमादित्योनाम, पूर्वाभृगुर्नाम । भृगुश्चायमृषिप्राणः ।
स जातीयप्राणमात्र निरूपे चायमृषिशब्दोरूढः । न चान्तरेण विजातीय सम्बन्धमस्य चक्षुर्प्राण-
ता संभाव्यते अत आह—स भृगुर्वाकुरिति । वरुणोऽसुरः । तेनायंसंगृहीतः । यद्यपि नृषिनाम्ना-
प्रसिद्धाः सर्वा एव दिविरोचना अवश्यमल्पेनाधिकेन वा देवानां रेतसायुज्यन्ते—चक्षुर्प्राणत्वान्यथा
नुपपत्तेः । तथाप्यसुरो देवो भृगुमेव निगृह्णाति नान्यानि विविशेषाभिधितस्या मृगौवाकुरि शब्दः ।
अभान्यालुब्धकबन्धु यावत्संस्थितास्तिस्वस्तारो षक्रदण्डवदाभासमाना आदित्याः । तदन्यास्त्वति-

सूक्ष्मा दृश्यादृश्याः सर्वास्तत्र तारा अङ्गिरसः । ता स्वयमेकः प्रदीप्तोलुब्धकवन्धुर्वृहस्पतिर्नाम ।
अथ मृगव्याधं रोहिणीं चान्तरेणानेकजातीयाः पशवो दृश्यन्ते रेतसां विकारभूताः । तेषां
पतिः पूर्वं प्रजापतिरासीत् । तस्यैतदधिपत्यं विजित्य स भूतपतिर्मृगव्याधः पश्चात् पशुपति-
र्नामाभूत् । तदित्थमेतैराख्याननायकानामृषिदैवतपशूनां रूपैः सर्वा अत्रत्यागारकाः नामतः
स्वभावात्स्य संगृहीता विज्ञायन्ते । विशेषतस्तु नक्षत्रविद्यायां द्रष्टव्यमिति दिक् ॥

अथैतस्मिन्नाख्याने सुरक्षितं विज्ञानमाख्यस्यामो निदानेन । या तावदियमौषधी
सोषाः । अस्ति च द्वादशसु प्रजापतिष्वेको द्यौर्नाम स हि सर्वस्य पिता श्रूयते ‘द्यौःपितृजनिता’
“द्यौः पितुः पृथिवि मातरभ्रुग्नो भ्रातर्वसवो मृडतानः । विश्वेदेवा अदिसे सजोषा आसभ्यं
शर्म बहुलं विद्यन्ते” इत्यादिमन्त्रव्रणात् । ततो हीयमुषा उत्पद्यते तस्मादियं तस्य दुहितेष्ट
तथा च श्रूयते—

“एषा दिवोदुहिता प्रत्यदर्शव्युच्छन्ती युवतिः शुक्रवासाः ।

विश्वस्येशाना पार्थिवस्य वस्वउषो अद्येह सुभगे व्युच्छ” इति (१मं.१६अ.१३सू.७ऋ.)

“एषा दिवो दुहिता प्रत्यदर्शिष्योतिर्वसाना ससनापुरस्तात् । ऋतम्य पन्था मन्वेति
साधुप्रजनतीव न दिशोमिनाति” ॥ (१ म० १८ अ० १२४ सू० ३ ऋ०) इति च
यत्तु—‘एषो उषा अपूर्व्या व्युच्छति प्रिया दिवः । स्तुषे वामश्विनावृहत्’ (१।६।४६।१)

इति मन्त्रे प्रिया शब्दः श्रूयते सोऽपि श्रुत्यन्तरैकवाक्यतया दुहितृपरएव । तस्या अपि
प्रियत्वा विशेषात् । तामनुसोऽन्यः प्रजापतिर्भ्येति । य एष ऋतूनां भूतानां पतिः संवत्सरो
नाम । स हि सूर्यायतनः । सूर्यो हि नित्यमुषसंपृष्ठतः समन्वा भक्त उदेतीत्युषसास्य व्यभिचार
उत्प्रेद्यते यदाह मन्त्रः—“सूर्यो देवी मुषसंरोचमानां मर्यो न योषामभ्येति पश्चात्” इति ॥

अथ येत्वाहुः । एकएव प्रजापतिः । तस्यद्वादशैतास्तनवः श्रूयन्ते—अग्निरन्नादानाम ।
आदित्योऽन्नप्रज्ञानाम । सोमोमद्रानाम । पशवः कल्याणीनाम । वायुरनिलयानाम । सृत्सुस्प-
भयानाम । पृथिवीअनाप्तानाम । द्यौरनाप्यानाम । अग्नोरनाधृष्यानाम । आदित्योऽप्रधिष्या-
नाम । मनोऽपूर्वानाम । संवत्सरोऽभ्रातृव्यानामेति । एतावाव द्वादशप्रजपतेरन्वः । एवकृतनः प्र-
जापतिरिति श्रुतेः । तेषाम्पीमांमुषसं भिन्नशरीरो जनयति । भिन्नशरीरश्च तामभ्येति
इति बोध्यम् ॥

संवत्सरेतोऽसिञ्चत् । सोऽग्निमेवास्मिन्नेतद्वैश्वानरं रेतोभूतमसिञ्चत् । स संवत्सरे
कुमारोऽजायत । सोऽग्निरप्रजापतेः पुत्रः । तस्यैता अष्टौमूर्तयोभवति—अग्निश्च आपश्च, ओषध-

यश्च, वायुश्च, विद्युश्च, पर्जन्यश्च, चन्द्रमाश्च, आदित्यश्चेति । तस्यैतानि क्रमेणनामानि—रुद्रः, शर्वः, पशुपतिः, उग्रः, अशनिः, भवः, महादेवः, ईशान इति भगवान् याज्ञवल्क्यः प्राह ॥ परेत्वोषध्या विद्युतः पर्जन्यस्य च स्थाने पृथिवी माकाश मत्मानं च संनिवेश्यतेषां नामकरणोऽपि क्वचित्स्यास मिच्छन्ति । तद्यथा—रुद्रोऽग्निमूर्तिः, भवो जलमूर्तिः शर्वः कृत्ति मूर्तिः, उग्रो वायुमूर्तिः, भीम आकाशमूर्तिः, पशुपतिर्यजमानमूर्तिः, महादेवः सोममूर्तिः, ईशानः सूर्यमूर्तिरिति । तान्येतान्यष्टावग्निरूपाणि । स चित्रोऽग्निः । कुमारस्तेषां नवमः । स एतान् पञ्चपुरषाश्च गवाव्यजान् पशून् प्राविशत् । भूपृष्ठे उत्पन्नादूर्वाषधिवनस्पति प्राणशरीराव्यः पशवः । तइमे पशवोऽग्निः । तेनाग्निना पशुभिर्यज्ञः संपद्यत । स यज्ञः कृष्णमृगचर्मकृतरूपः प्रजापतिः । सोऽयमादित्यः । तस्य धन्वता शिरश्छिन्नपपात । स एष धर्मो नाम । अथेतरः प्राड्वेव प्रावृज्यत । स प्रवर्ग्यः । स एष महावीरः । तस्य यो रजोव्यक्षरत् स सम्राट् । तत्र धर्म एव तपति सैषा श्रीः सत्यं व्योतिश्च । अथ प्रवर्ग्य एष तपति स संवत्सरः । तस्यैवास्य प्रजापतेः भवत्सरस्य रेतोभिरिमेमानुषाः प्राणाजायन्ते सर्वे च पशवो भूतानि । तत्र ये हैते मनसा सन्पन्नाः प्राणास्ते मानुषा नाम । अथ पृथिव्युक्थाः पृथिवी प्रथिष्ठाः पृथिवी परायणाः येऽश्मलोष्ठादय एकप्राणा निःसृजा निश्चेष्टाः, ये च दूर्वादयो द्विप्राणा अन्तःसृजा अबुद्धिकृत चेष्टाः, ये वा सरीसृपादयस्त्रिप्राणा आविःसृजा बुद्धिपूर्व चेष्टाश्चेह दृष्टयोग्या अयोग्याश्च भूतविकाराः संलक्ष्यन्ते त इमे सर्वे पशवो नमः । तानीमानि भूतानि । तेषामयमेवानेक रूपः कुमारो महावीरः पतिरिति, स परोच्यते भूतपतिश्च पशुपतिश्च । इदं य सर्वं प्राजापत्यं रेतो वैश्वानरेणाग्निना संपृष्टं प्रव्वलति । तस्य प्रव्वलनोऽधिषि भृगुः सबभूव । अङ्गारेष्वङ्गिराः सबभूव । तस्यावशान्तस्य पुनः प्रव्वलने येऽङ्गिरसो लक्ष्यन्ते त इमे वृद्धस्पत्यादयो न मः । स एता वानिड कुमारचित्रपशूनामग्नि विशेषाणा विज्ञानांशः समुद्ध्रियते ।

विस्तरतस्त्वमुमर्थं भाववृत्तादि प्रकरणविशेषेऽन्यत्र यथायथमनुवर्तयिष्यामः ॥ तत्र यद्यप्यनयोराख्यान विज्ञानयोर्नाद्वः सामञ्जस्यमुपपद्यते पृथग्वर्त्मत्वादुभयोः । तथाप्ययं वैज्ञानिकार्थं स्मारकमवश्यमाख्यानस्य संभवतीति संतोष्यम् ॥

अथ विदधिनो भरद्वाजस्योत्पत्तौ शौनकः प्राह—

त्रिसांवत्सरिकं सत्रं प्रजाकामः प्रजापतिः ।

आहरत् सहितः साध्यैर्विश्वेदेवैः सहेति च ॥ १ ॥

तत्र वाग्दीक्षणीयायामाजगामागरीरिणी ।
 तां दृष्ट्वा युगपत्तत्रकस्याथ वरुणस्य च ॥ २ ॥
 शुक्रं च स्कन्दतद्वायुरग्नौ प्रास्यद् दृष्ट्वा ।
 ततोऽर्चिभ्यो भृगुर्जज्ञे अङ्गारेभ्योऽङ्गिराऋषिः ॥ ३ ॥
 प्रजापतिं सुतौ दृष्ट्वा हृष्टावागभ्य भाषत ।
 आभ्यामृषिस्तृतीयोऽपि भवत्वत्रैवमेसुतः ॥ ४ ॥
 प्रजापतिस्तथेत्याह भाषमाणां तु भारतीम् ।
 ऋषिरत्रिस्ततो जज्ञे सूर्यानिनल समद्युतिः ॥ ५ ॥
 योऽङ्गारेभ्यऋषिर्जज्ञे तस्य पुत्रो बृहस्पतिः ।
 बृहस्पतेर्भरद्वाजो विदधीति य उच्यते ॥ ६ ॥
 मरुत्स्वासीद् गुरुयश्च स एवाङ्गिरसोनपात् ।
 स पुत्रस्य तु तस्येदं मण्डलं षष्ठं मुच्यते ॥ ७ ॥ इति ॥

पूर्वं तावदेकत्र दिवि सितद्वैतसो भृगवादीनामुत्पत्तिरुक्ता, अन्यत्र पुनरुषसि सिक्ता ।
 अथेदानीं वाचि सिक्ताद्वैतसंज्ञेषामुत्पत्तिराख्यायते । अस्ति हि सर्वजगद्व्यापी सृष्टो निराकारः
 कश्चिदापोमनोऽर्थः समुद्र इव पृथिवीं परितः सरस्वन्नाम । स इन्द्र इत्येके, वरुण इत्येके ।
 अथवा सृष्ट्यादौ तमसागूढे तमोभूते सर्वस्मिन्नशानायया कश्चिदग्निः स्वयम्भूः प्रादुरभूत् ।
 तत्सम्बन्धादेव प्रच्यावितं सर्वमिदमापोऽभूत् । तेनेदमुभयं भवति सर्वमग्निमयं सर्वमापोमयं
 जगदिति च । तत्र यावदग्निमयं स इन्द्रः । यावच्चापोमयं स वरुणः । उभयोऽपि समं व्यापकः ।
 तस्मिन् कश्चिदाहते तदाघातस्थानात् सर्वतो दिशं वीचयः प्रभवन्ति । सेयं सरस्वति सम्पद्यमाना
 वीचिंधारैव सरस्वतीनामोच्यते । सरस्वती हि श्रोत्रेन्द्रियं प्राह्यतामापद्यते न सरस्वान् । सा
 वाक् । तामभिलक्ष्यैव श्रूयते—“अथो वानेवेदं सर्वम्” इति । इमामेव च वाचं नित्यामपौरुषेयी
 वेदत्रयी माचक्षते महर्षयः । तस्या यथा वेदत्रयीत्वं तदुपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः । अस्यामेव च
 वाचि सर्वत्सराम्नेर्वरुणस्य च रेतसोः प्राची प्रतीचीभ्यामागत्य संत्युक्तयोर्वैश्वानराग्नियोगाद्
 वर्षं त्रयान्ते प्रच्यावनादर्चिरुत्पद्यते । अत्र वर्षत्रयकाल उपलक्षणं स्वस्वतपनकालस्थ । तेन यत्र
 कुत्रापि वा लोके समुत्पद्यमानमिदमर्चिर्दृश्यते । तत्र सर्वत्रायन्त्यायो द्रष्टव्यः । तेषु यावानत्र
 सर्वत्सराम्नौ वैश्वानरोऽग्निः । सोऽङ्गिराः । सोऽङ्गारेषु लक्ष्यते । यावांस्तुवारुणो भागः स भृगुः

सोऽर्चिषि लक्ष्यते । अथ यावानत्र वाचो भागः सोऽत्रिर्नाम अर्यैव च वाच्यप्राणस्यात्रिसंज्ञस्य सम्बन्धादापन्नसत्वायाः त्रिया आत्रेयी संज्ञा । तदित्यं संवत्सरस्य प्रजापते रेतसा तदन्याभ्यत रेतो योगात् त्रयः प्राणाजायन्ते—अङ्गिराः, भृगुः, अत्रिश्चेति ॥

अथ कश्यपः ।

अथ कश्यपं व्याख्यास्यामः । कश्यपः कूर्म इत्यनर्थान्तरम् । तत्रेयं श्रुतिर्भवति—

‘रसो वै कूर्मः’ । यो वै स एषां लोकानामसु प्रविद्धानां पराङ्मुखोऽस्यक्षरत् । स एष कूर्मः । यावानु वै रसस्तावानात्मा । स एष इम एव लोकाः । तस्य यदधरं कपालम्—अयं स लोकः । तत्प्रतिष्ठितमिव भवति । प्रतिष्ठित इव ह्ययं लोकः । अथ यदुत्तरं सा धौः । तद्व्यवगृहीतान्तमिव भवति । व्यवगृहीतान्तेव हि धौः । अथ यदन्तरा तदन्तरिक्षम् । स एष इम एव लोकाः । तमभ्यनक्ति दध्ना मधुना घृतेन । दधि हैवास्य लोकस्य रूपं, घृतमन्तरिक्षस्य, मध्वमुष्य । दधि हैवास्य लोकस्य रसो, घृतमन्तरिक्षस्य मध्वमुष्य । स यत्कूर्मो नाम । एतद्वै रूपं कृत्वा प्रजापतिः प्रजा असृजत । यदसृजत—अकरोत्तत् । यदकरोत्—तस्मात्कूर्मः । कश्यपो वै कूर्मः । तस्मादाहुः—सर्वाः प्रजा कश्यप इति । स यः स कूर्मः—असौ स आदित्यः । प्राणो वै कूर्मः । प्राणो हीमाः सर्वाः प्रजा करोति । यावा पृथिव्यो हि कूर्मः । अवका अधस्ताद् भवन्ति, अवका उपरिष्ठात् । आपो वा अवकाः” इति ॥

इह हि कश्यपस्य यावापृथिवीभ्यामभिसम्बन्धो लभ्यते । यावा पृथिवी शब्दस्य च प्रवृत्तिर्यद्यपि दृश्यकपालाण्डकपालायतन सामशुक्रभेदात् पञ्चलक्षणा रहस्ये व्याख्याता, तथाप्यत्र संभवतो दृश्यकपालानुगते एव ते गृह्येते । तल्लक्षणं च श्रूयते—हविर्यज्ञब्राह्मणे—“तद्वा एष एव वषट्कारो य एष तपति । स उद्यन्नेवा भूमधि द्रवति, अस्तं यन्निमा मधि द्रवति । तस्या अमुष्या अवस्ताल्लक्ष्म—चन्द्रमा नक्षत्राणि सूर्यः । अथोपरिष्ठा-ल्लक्षणा पृथ्वी । तस्या अस्या उपरिष्ठाल्लक्ष्म—ओषधयो वनस्पतय आपोऽग्निरिमाः प्रजाः” इति ॥ अयमत्राभिसन्धिः । कचित्प्रान्तरे निरावरण प्रदेशोऽवस्थाय द्रष्टुं सर्वतः समतलमण्डलात्मकावः कपालरूपया पृथिव्या संलग्नावनत प्राप्तोन्नत मध्योर्ध्व कपाला नीलवर्णा हीर्य द्यौ दृश्यते । तथा च विसदृशकपालद्वयात्मिका सेयमुभयी यावापृथिवी सर्वस्यैतस्य दृश्यं प्रपञ्चस्यावपनभूता भवति । तयोरुर्ध्वधरकपालयोरन्तरतो यदावपनं तदन्तरिक्षम् ।

तथा चैतत्कपालद्वयावच्छिन्नं यदन्तरिक्षं तदवच्छिन्नो यः प्राणघनः स कूर्म इत्याह यावा
पृथिव्यो हि कूर्म इति॥ यावदेव हि द्रष्टृदृश्यतेन्तरिक्षं तदवच्छिन्नः प्राणघन एव तत्र सन्निधत्ते ।
तद्देशे जायमानस्तावतैव प्राणघनेन कृतात्मा भवतीत्यतस्तस्य कूर्मशब्देन व्यपदेशः । कश्यपा-
कृतिश्च स नित्यं दृश्यते तस्मादसौ लक्षणया कश्यपशब्देनापि व्यपदिश्यते । यद्वा यथाकृतिः
कश्यपस्तथाकृत्या सन्निविष्टः प्राणः कश्यपो वेदितव्य इत्युक्तं भवति । कश्यप इति च कच्छप-
इति वा कमठ इति वा प्रसिद्धे पशुविशेषे रूढः । कशामर्हति कश्यः स्कन्धाधस्तलदेशः कच्छ-
इति प्रसिद्धः । तेन पिबतीति व्युत्पत्तेः । इत्थं चाकृतिसाधर्म्याद् यावापृथिव्ये कूर्मे कश्यप-
शब्दस्य, कश्यपे च तस्मिन् पशौ कूर्मशब्दस्य व्यतिषङ्गेन प्रवृत्तिः । अथवा मुख्ययैव वृत्त्या
कश्यपशब्दः कूर्मे वर्तते । श्रूयते हि—कश्यपः पश्यको भवतीति । वर्णव्यत्यासेन च शब्दसिद्धि-
नैरुक्ता मन्यन्ते । द्रष्टृदृश्ययोरन्योन्यसाममण्डलभोगादेव दर्शनसम्पत्तेर्दृश्योऽपि द्रष्टारं पश्यति
साम्येनेति नियमाद् दृष्टिसिद्धस्यास्य द्रष्टृत्वोपपत्त्या पश्यकत्वसिद्धिः । यत्तु वैयाकरणा आहुः—
पशरयमादेशो न धातुः । स चाग्निं सार्वधातुकविषयो नार्द्धधातुके प्रयोग-
मर्हतीति । तत्तुच्छम् । व्याकरणस्य सिद्धशब्दप्रतिपत्तावभ्युपायत्वेऽपि शब्द-
निर्मापकत्वोभावात् । शब्दपरतन्त्रं हि व्याकरणं न त्विमे व्याकरणपरतन्त्राः शब्दा इष्यन्ते ।
भाषाव्यवहारो हि व्याकरणे प्रमाणं भवति । तस्मिन् प्रमाणे दृष्टे न दृश्यते लक्षणं चेत् तद-
कातरन्यं व्याकरणस्य मन्यामहे । दृश्यते तु पश्यतेर्धातोरार्द्धधातुकेऽपि काचित्कः प्रयोगः—पशु-
रिति पश्यक इति । पश्यकं सन्तं कश्यप इत्याचक्षते परोक्षेण । स हि दृश्यकपालस्थो नित्यं सर्वाः
प्रजाः पश्यतीत्यत्र एव श्रूयते—अच्छिन्नपत्राः प्रजा अनुवीक्षन्वेति । अथवा दूरस्थस्यापि सतो
यदनथा प्रजया नित्यं सम्बन्धस्तत्रेव्यते दृष्टिव्यवहारः । यथा हि—“आ देवो याति भुवनानि
पश्यन्” इति मन्त्रे सूर्यस्य द्रष्टृत्वं व्यवहियते तद्वत् । तेन दृश्यकपालस्थो द्रष्टा प्राणघनः कश्यप
इति सिद्धम् ॥

नानाजातीयाश्चैते प्राणा भवन्ति । तेष्वयं कश्यपः किं जातीय इत्यत्राह यः स कूर्मः—
असौ स आदित्य इति । यस्य विभक्तयो द्वादशादित्या उच्यन्ते स एषां प्रजापतिः संवत्सरो नाम
प्राण एवादित्यः । स सूर्यायतनो विभुः । तत्र एव संवत्सरादित्यामादित्या उत्पद्यन्ते दित्यादैत्याः ।
ते हैते कश्यपस्य पत्न्यानुपचर्यन्ते सहधर्मित्वात् । तत्र तावदियमदितिः समसमुखयोः पृथ्वी-
सूर्ययोरनवरोधेन संस्थानम् । तद्विरोधेन च सूर्यस्य पृथिव्यवरोधेन संस्थानं दितिर्नाम ।
सूर्याभिमुख्येन सूर्यज्योतिषि सतां पृथिवीस्थानामम्भसां देवानां, तत्प्रातिमुख्येन चात्र पृथिव्यां
तमसि देवविराधिनामम्भसामसुराणामवस्थानात्तथा प्रातिपत्तेः । इत्थं च सूर्यमण्डलोपलब्धि-

तेयमदितिर्दिशिता ॥१॥ अथ भूमण्डलोपलक्षितामेके वामाहुः । तेषां सर्वत्रैवाण्डकपालस्यार्द्धस्य दृश्यत्वमदितिरर्द्धस्य चान्तस्यादृश्यत्वं दितिः । तेनैतस्याः तमेण प्राचीममुसरन्त्या रात्रावपि सत्तेपपद्यते । उक्तरीत्या सूर्यनित्यायाः स्थिरादित्या अभ्युगमे तु—“अष्टौ पुत्रासो अदितेर्ये जातास्तन्वसपरि । देवां उपग्रैत् सप्तभिः परा भार्ताण्डमाभ्यात्” । सप्तभिः पुत्रैरदितिरुपग्रैत् पूर्य युगम् । प्रजायै मृत्यवे त्वत् पुनर्भार्ताण्डमाभरत्” । इति मन्त्रद्वयोक्तयोः सूर्यत्यागपुनराहरणयो-
रसम्भवापत्तेः । तथा चैतस्याः सर्वा पृथिवीं सर्वा दिवं, सर्वं चान्तरिक्षं संसर्पन्त्याः सर्वात्म-
कत्वं सम्पद्यते । तथा च श्रूयते—

अदित्यौरदितिरन्तरिक्षमदितिर्माता स पिता स पुत्रः । विश्वेदेवा
अदितिः पञ्चजना अदितिर्जातमदितिर्जनित्वम्—इति । इयं वै
पृथिव्यदितिः—इति च ॥ २ ॥

अथान्ये पुनरेकस्मिन् संवत्सरे सूर्येण त्रयोदशकृत्वश्चन्द्रमण्डलसंयोगात्तदुपलक्षितासु
त्रयोदशसु दाक्षायणीषु कश्यपस्त्रीत्वेनाध्यवसितासु नित्यामेव कांचिदचलामदितिमाचक्षते । तदा
यतनं श्रूयते—

“देवश्च त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् । आददेनार्यसि”—इति ।
स्वातीतारकोदये रेवत्यामस्तंगतायामनस्तंगतायां चाश्विनीतारकायां यः स्वस्वस्तिकविन्दुश्चन्द्र-
मार्गस्थः सा हीथमदितिर्नाम । तेन पुनर्वसुनक्षत्रस्य तृतीयचरणमदित्याः स्थानं सुप्रतिपन्नं
भवति । तस्यैव तदानीं स्वस्वस्तिकभूतत्वात् । तद्वैपरीत्ये च निचृत्तारासन्नविन्दोर्दितित्वमास्थेयम् ।
तस्यैव तदानीमधःस्वस्तिकत्वात् । अन्यार्चैवमेकादशमिता दक्षविभागयः कश्यपस्य
सहयोगिन्यः कल्प्यन्ते तदन्यत्र निरूपितम् । ताभिस्त्रयोदशभिर्बाहुभ्यामेव वा दित्यदितिभ्यां
संयुज्यमानः स संवत्सरो नाम सर्वेषां जनयिता प्राणो यया संस्थया सर्वमिदं यथायथं जनयति
तादृशसंस्थावच्छिन्नः कश्यप इत्युच्यते इति सिद्धम् ॥

स एष प्राणो नान्तरेण भूतसम्बन्धमनाश्रितः कश्चिद्वतिष्ठते—इत्यत आह—अवका अधस्ताद्
भवन्त्यवका उपरिष्ठादिति । अप्सु ह्येष कश्यपः प्रचरति तस्यावस्तादुपरिष्ठाच्चापो भवन्ति एवमयं
प्राणो नित्यमद्भिः सम्पद्यमानः प्रचरति । ताश्चैता आपश्चतुर्विधा ऐतरेय के श्रूयन्ते—“अम्भो
मरीच्यो मर आप इति । “अदोऽम्भः परेश दिवं वीः प्रतिष्ठा । अन्तरिक्षं मरीचयः ।
पृथिवी मरः । या अधस्तात् ता आप”—इति । तत्रैष कश्यपो मरीचिभिः क्लृप्तशरीरो भवति ।
अत एवैनं मरीचिसुतं मारीचमाहुः पौराणिकाः । मरीचयश्चैताः सवित्राकृष्टाः सूर्यरश्मिस्था
आपः । “सूर्यो मरीचिमादत्ते सर्वस्माद्भुवनादधि” “एता वा आपः स्वराजो यन्मरीचयः”

इत्यादिश्रुतेः । ताश्चैता मरीचयो लोकेभ्यस्त्रिभ्यः समाकृष्टैर्दधिघृतमधुभिः संश्लिष्य रसमय्यः सम्पद्यन्ते । या अधस्ताद्वापां ता घनीभूतत्वादधिमय्यः मध्ये च द्रवाः स्निग्धा घृतमय्यः, अथ या उपरिष्ठात् ता विरलावयवाः स्वादिष्ठाः मधुमय्यः । एतानेव रसाननवरतं सिञ्चन्नसौ भगवान् कश्यपात्मा प्राणः सर्वमिदं चगाचरमैतेरेव रसैः कृतशरीरं जनयति । सर्वेषामेष प्राणिनां शरीराणि दध्ना घृतेन मधुना चोत्पद्यन्ते । कठिनप्रायैर्द्रवप्रायैः पवनप्रायैश्चाङ्गैः सम्पन्नत्वात् । मांसेन श्लेषणीववसारसेन शर्कराभिः स्पष्टमुपपन्नत्वाच्च । पुनश्चैतानुवाहरन्नात्मसात्कुर्वन् स एतत्त्रिरसमय एव सर्वदारूपं धत्ते । तदाह—“यावानु वै रसस्तावानात्मा” इति । स यावदस्मिन् इधिरसस्तावानयं लोकः॥ यावद् घृतरसस्तावदन्तरिक्षम् । यावद्वा तस्मिन् मधुरसस्तावानभौलोकः । तदाह—“स एष इम एव लोकाः” इति । अत एव त्रयो रसा अद्भ्यः शरीरनिर्माणे साधनद्रव्यम् । तैरेव रसैः कृतशरीरः सर्वः शरीरेण संयुज्योत्पद्यते इत्यत आह—“सर्वाः प्रजाः काश्यप्यः” इति । कश्यपेनोत्पादिते वशिष्ठादिभिर्विशेषा आधीयन्ते । स एष जनकः सर्वेषां देवमनुष्याणां तिरश्चां च भूतानाम् । तद्विध्यमयं सर्वजनकोरसत्रयात्मा मारीचोऽर्द्धमण्डलाकारः संशत्सरप्राणवनः कश्यप इति निष्कर्षः ॥

तमेतं कूर्मं कश्यपं पश्यन् ऋषिरभ्यनूवाच—

अपां गम्भन्तसीद मा त्वा सूर्योऽभिताप्सीन्माश्रिवैश्वानरः ।

अच्छिन्नपत्राः प्रजा अनुवीक्षस्व अनु त्वा दिव्या वृष्टिः सचतःम् ॥१॥

त्रीन् समुद्रान् समसृपत् स्वर्गानपां पतिवृषभ इष्टकानाम् ।

पुरीषं वसानः सुकृतस्य लोके तत्र गच्छ यत्र पूर्वे परेताः ॥ २ ॥ इति

“एतद्वापां गम्भिष्ठं यत्रैष एतत्तपति । इमा वै सर्वाः प्रजास्ता अरिष्ठा

अनार्ता अनुवीक्षस्व । इमे वै त्रयः समुद्राः स्वर्गा लोकाः । तानेष

कूर्मो भूत्वाऽनुसंसर्ष । पशवो वै पुरीषम् । पशुन्वसानः”

इति हि तदु ब्राह्मणं भवति ॥ अपि च—

“कश्यपस्य स्वविदो यावाहुः संयुजाविति । ययोर्विश्वमपि व्रतं यज्ञं धीरा निचास्य”

इतिमन्त्रवर्णः श्रूयते ।

तत्र द्यावापृथिव्यो वा मित्रावरुणयो वा सयुक्त्वं द्रष्टव्यम् । ज्योतिर्विदां समये तूत्तरा
स्वर्गमण्डले भवत्येका काश्यपतारा द्वाभ्यां ताराभ्यां संयुक्ता ।

“अग्निः पुच्छस्य प्रथमं काण्डं तत इन्द्रस्ततः प्रजापतिरभयं चतुर्थम्”

इतिश्रुतावपि कश्यपस्यैव प्रजापतिशब्देनाभिधानमितिदिक् ॥

कौशिकः ।

अथ कौशिको व्याख्यायते । तत्राह कात्यायनः

“कुशिकस्वैषोरथिरिन्द्रतुल्यं पुत्रमिच्छन् ब्रह्मचर्यं चचार । तस्येन्द्र एव गाथी पुत्रो-
जज्ञे । गाथिनो विश्वामित्र” इति

“एतेनेन्द्र एवायं कौशिक इति लभ्यते । स चेह प्राण एव ।

स योऽयं मध्ये प्राणः एष एवेन्द्रः” इति श्रुतेः प्राणोऽपीन्द्रशब्दस्य प्रयोगात् । स एव
चान्नमयः सन् विश्वामित्र इत्युच्यते तथा चोक्तमैतरेयारण्यके —

विश्वामित्रं ह्येतदहः शंसिष्यन्तमिन्द्रं उपनिषसाद् । स हान्नमित्यभिव्याहृत्य
त्रिवृंहतीसहस्रं शशंस । तमिन्द्र उवाच—ऋषे । प्रियं वै मे धामोपागाः, वरं ते ददामीति ।
सहोषैच—त्वामेवजानीयामिति । तमिन्द्र उवाच । प्राणो वा अहमस्मि ऋषे । प्राणस्त्वं प्राणः
सर्वाणि भूतानि । प्राणो ह्येष य एष तपति । स एतेन रूपेण सर्वा दिशो विष्टोऽस्मि । तस्य मेऽन्नं
मित्रं दक्षिणं तद्वैश्वामित्रम् । एष तपन्नेवास्मीति होवाच । तद्वा इदं बृहतीसहस्रं सम्पन्नं । तस्य
षट् त्रिशतमक्षराणां सहस्राणि भवन्ति । तावन्ति शतसम्बत्सरस्याह्नां सहस्राणि भवन्ति । तस्य
वा एतस्य बृहतीसहस्रस्य सम्पन्नस्य परस्तात् प्रज्ञामयो देवतामयो ब्रह्ममयोऽमृतमयः संभूय
देवता अप्येति य एवं वेद । तद् योऽहं सोऽसौ योऽसौ सोऽहम् । तदुक्तमृषिणा सूर्य्य आत्मा
जगतस्तथुषश्चेति” ॥

अस्यायमभिसन्धिः । महाव्रताख्ये कर्मणि मास्यन्दिने सवने निष्केवल्यं नाम शस्त्रं पठ्यते । ॐ तत्र पाठ्यानां नाताच्छन्दस्कानां मन्त्राणामन्तराणि षट्त्रिंशत्सहस्राणि भवन्ति । अक्षरैः प्रमितानां च प्राणानामप्येवं तावती संख्या संपद्यते । एकैकेन चाहो प्रमितानां प्राणानां सूर्यादुत्थितानां सूर्योदयस्तश्चिच्छन्नानां तावती संख्या शतसंवत्सरेषु लभ्यते । तथा च शतसंवत्सरात्मकपुरुषायुषोपपाद्या आह्निकाः प्राणास्वेतेन शस्त्रेण शंसिता भवन्ति । तावतां च प्राणानां य एको घनः स बृहतीसहस्रात्मक एवेह विश्वामित्रो नामेन्द्रः प्राणः । तत्र च गायत्री तृचाशीतिः बर्हती तृचाशीतिरौष्णिही तृचाशीतिरिति तिस्र एता अशीतयः क्रियन्ते । तावता सप्तशतानि विंशतिश्चाहोरात्राणि संपद्यन्ते सांवत्सरिकाणि तदिदमेन्द्र धाम । तावतैव षट्त्रिंशत्सहस्राणि सम्पाद्यन्ते । तत्र या एतास्तिस्त्रोऽशीतयः क्रियन्ते तदेतदन्नं त्रिरभिव्याहरन्ति । अन्नमशीतय इत्युक्तेः । तदेतदन्नाभिधायिशब्दाभिहितया संख्यया त्रिरभिव्याहरणादन्नवतां संवत्सराहोरात्राणामिन्द्रप्रियधामत्वं व्याहृतं भवति । अन्नवानिन्द्रः प्रसन्नात्मा संपद्यते इत्यर्थः ।

ॐ ३ गायत्री ७२	३ गायत्री ७२	३ गायत्री ७२	३६००० आयुर्दायांशाः
३ बृहती १०८	३ बृहती १०८	३ बृहती १०८	३६००० शतसंवत्सरस्याहानि
३ उष्णिक् ८४	३ उष्णिक् ८४	३ उष्णिक् ८४	३६००० महाव्रतकर्मणि नि-
		२६४	ष्केवल्यशस्त्राक्षराणि
४ गायत्री ६६	३ गायत्री ७२	(८०) २११२०	मनः प्राणवाङ्मयाः 'शरीरे
३६०	३ बृहती १०८	१४८८०	आयुर्दायांशाः ।
	३ उष्णिक् ८४	३६०००	मनः प्राणवाङ्मया दिवि सं-
			वत्सरभागाः ।
	३ बृहती १०८		मनः प्राणवाङ्मया यज्ञे नि-
	३ उष्णिक् ८४		ष्केवल्यभागाः ।
	७२०		
	१ गायत्री २४		
	७४४		
	(२०) १४८८०		

स एष सूर्य एवायं सर्वेषां बाह्यः प्राणो बृहत्या विष्टब्धः प्राणेनैव रूपेण सर्वा दिशो विष्ट इहेन्द्रो विवक्षितः । स एवास्माकं सर्वेषां चराचराणामात्मा । आत्मत्वादेव चैष विश्वेषामेषां मित्रमेव भवति न त्वेव कञ्चन कदाचिदप्येष हिनस्ति तस्मात्स विश्वामित्रो नाम । स एवाध्यात्मं प्रविशन्नायुः सर्वेषाम् । तमेवाराधयितुमुभयोः सन्ध्ययोः सूर्यमुपतिष्ठन्ते । सवित्री च गायत्री वैश्वामित्रौ श्रूयमानाः प्रजपन्ति । तत्सम्पत्त्या च दीर्घायुषो भवन्ति । उक्तं च—

ऋषयोदीर्घसन्ध्यात्वाद्दीर्घमायुरवाप्नुयुः - इति ॥

ये त्वेतामपथा कुर्वते न ते फलेन सम्पद्यन्ते तस्मात्सार्वाहतोऽहरहः सन्ध्यामुपासीत, तथा चात्मा सुप्रसीदेत् दीर्घं चायुर्विन्देत् इति दिक् ॥

एत एव हि सूर्यदुत्थिता रश्मिमयाः प्राणाः सूर्यं परितोऽनुवर्तमाना बालखिल्या इत्युच्यन्ते । परस्परविलिप्ता इवैकरूप्येण वर्तमाना अपीमे रश्मयो बहुधा भिन्ना विभिन्नदिग्गतयो द्रष्टव्या इत्यर्थमावेदयितुं ते बालखिल्या इत्याख्यायन्ते । तथा च श्रूयते—“प्राणा वै बालखिल्याः । यद्वा उर्वरयोरसंभिन्नं भवति, खिल इति वै तदाचक्षते । बालशान्नादु द्वे मे प्राणा असम्भिन्नास्तस्माद्बालखिल्या” इति ॥ एषां विभागदृष्टिर्यथाविद्यं विभियते ! भवन्ति हि चतुरशीतिसहस्राणि षट्त्रिंशत्सहस्राणि वा बालखिल्याः । त्रीणि शतानि षष्टिश्च बालखिल्याः । सप्त पुरस्तात् सप्तपश्चाद्बालखिल्याः । तथा च श्रूयते—“याः सप्त पुरस्तादुपदधाति य एवेमे सप्त पुरस्तात् प्राणास्तानस्मिन्नेतदधाति अथ याः सप्त पश्चात् । एषामेवैतत्प्राणानामेतान् प्राणान् प्रतिप्रतीन् करोति । तस्माद्यदेभिरन्नमत्तितदेतैरत्येति” इति ॥ एवमेवैतेऽध्यात्मं सप्त पुरस्तात् सप्त पश्चात् द्रष्टव्याः, तद्यथा श्रूयते—“चत्वारिदोर्बाह्वाणि, शिरो, ग्रीवा, यदूर्ध्वनाभेस्तत् सप्तमम् । अङ्गेऽङ्गे हि प्राणः । अथ चत्वार्यूर्ध्वग्रीवानि, द्वे प्रतिष्ठे, यदवाङ्नाभेस्तत्सप्तमम् । अङ्गेऽङ्गे हि प्राणः” इति । एवं विवक्षावशादन्यथाप्येते द्रष्टव्याः । उक्तानामेव प्राणानां संस्थानविशेषप्रतिपत्त्यर्थं बालखिल्यादिभिन्नशब्दैरुपपादनमितिदिक् ॥

तद्विद्युमुक्तान्येतानि मुख्यानां वेदशीलां रहस्यानि । अन्ये च तदनुगामिनः केचन वेदशीलो हरयन्ते—१. जमदग्निः, २. अथर्वा, ३. घोरः, ४. प्रगाथः, ५. गोतमः, ६. वामदेवः,

उच्यते, ८. बृहस्पतिः, ९. संवर्तः, १०. भरद्वाजः, ११. गृत्समदः, १२. कुमारः, १३. वाक्
१४. आप्त्याः, १५. बालखिल्याः, १६. ऋभवः। इत्यादयः तेषां विशेषा एवेत्यन्यत्र
विस्तरः ॥

॥ इति वेदर्षिरहस्याधिकारः ॥

अथ वेदप्रवर्तक-ऋषि-अधिकारः ।

तद्विधं प्राणात्मका ऋषयो व्याख्याताः । ते चाप्रत्यक्षा अप्रत्यक्षरूपविशेषा वा धर्मा विद्याभिः साक्षात्कृत्य व्यवहारेषूपनीयन्ते स्म । तेषां च साक्षात्कर्तारः प्रथमोपदेशकास्तदुद्भावकतया तद्रूपविशेषोद्भावकतया वा द्रष्टार उच्यन्ते । स्वस्रोद्भावितेषु च तेषु तेषु प्राणेषु ते सिद्धहस्ताः कवयोऽभवन् । यथेच्छं च तस्मात्तस्मात् प्राणाद्देवान् पितॄन् वाऽऽराध्य स्वार्थानीप्सितान् संपादयामासुः । तेषामेषामुद्भावितानां प्राणानामुद्भावकानां च द्रष्टॄणां समानशब्दत्वमिच्छन्ति । तत्रैतदुभयं भवति क्वचित्तावदुद्भावितानां प्राणानां शब्दैरेव तदुद्भावका विद्वांसो व्यपदिश्यन्ते । क्वचिद्वा तद्वै परीत्येनोद्भावकशब्दा एव तदुद्भावितास्ते प्राणा भवन्तीति । तद्यथा चयनश्रुतौ श्रूयते “प्राणो वै वसिष्ठ ऋषिः । यद्वै नु श्रेष्ठ स्तेन वसिष्ठः । अथो यद्वस्तु तमो वसति तेनो एव वसिष्ठः ॥ १ ॥ मनो वै भरद्वाज ऋषिः । अन्नं वाजः । यो वै मनो विभर्ति सोऽन्नं वाजं भरति तस्मान्मनो भरद्वाज ऋषिः ॥ २ ॥ चक्षुर्वै जमदग्नि ऋषिः । यदेनेन जगत्पश्यति—अथो मनुते तस्माच्चक्षुर्जमदग्नि ऋषिः ॥ ३ ॥ श्रोत्रं वै विश्वामित्र ऋषिः । यदेतेन सर्वतः शृणोति, अथो यदस्मै सर्वतो मित्रं भवति तस्माच्छ्रोत्रं विश्वामित्र ऋषिः ॥ ४ ॥ वाग् वै विश्वकर्म्म ऋषिः । वाचा हीदं सर्वं कृतं तस्माद्वाग् विश्वकर्म्म ऋषिः ॥ ५ ॥ इत्येवमादिश्रुतयो बहुभिर्निर्वचनप्रकारैः प्राणेष्वेवैतान् वसिष्ठादिशब्दान् व्यवस्थापयन्ति तेनैतेषां प्राणेष्वेव मुख्या वृत्तिर्लभ्यते । तदुद्भावकत्वात् प्रथमोपदेशकत्वाच्चैते शब्दास्तद्द्रष्टृषु भक्त्या संप्रतिपन्नाः । तद्यथा—“यां वै देवतामृगभ्यनूक्ता यां यजुः सैव देवता सर्क् । सो देवता तद्यजुः । तद्वै तन्मध्वे वैष तृचो—मधुवाता—ऋतायते—इति । कूर्मचितिश्रुतौ तद्देवतानुवाचकतया ऋग्यजुषो र्वीक्ययोस्तद्देवताशब्दः प्रवर्तते—तथैवेह तद्देवतानुवाचकतयैवास्य द्रष्टृश्रुति तद्देवताशब्दो न विरुध्यते इति बोध्यम् । तान्येतानि तेषां विदुषां यशोनामानि स्युः । यानि त्वेषां यादृच्छिकानि नामानि तानि व्यवहारमप्राप्तानि प्रायेणालुप्यन्तैव । कस्यचित्क्वचित्स्मर्यतेऽपि—यथा विदधी विदधी वा भरद्वाज इति ॥ एवं पुरैव प्रणिपन्नाया अपि वाचो देव्या विशेषगुणदर्शनयोगाद्भ्रूणस्य दुहिता काचिदनिर्दिष्टनाम्नी वागित्येवाख्यायतेऽस्म । एवं जुहूः । एवं दक्षिणा । एवं श्रद्धा । अथ मतमेतत् यादृच्छिकान्येवैतानि तासां नामानि—वाग् जुहू दक्षिणा श्रद्धेति ।

ताः स्वनामप्रेम्णैव स्वनामप्रतिपन्नास्तास्तान् प्रागादिधर्मान् विशिष्य रूपयामासुरिति ॥ अथो
द्भावकशब्दा अपि केचित् प्राणाः श्रूयन्ते—यथा कुमारोऽग्निः अप्रतिरथ ऐन्द्रः । इह हि कुमारोऽयं
ब्राह्मणबालकश्चैवृणस्य राज्ञो रथचक्राघातान्मृतस्तपुरोहितेन दृशेन जानेन पुनरुज्जीवितश्चासीत् ।
तेन दृष्टत्वादसौ तन्नाम्नैव ख्यतिमगात् । स ह्येष कुमारोऽष्टरूपश्च पशुपतिश्चेत्यन्यत्र विस्तरः ।
एवमिन्द्रस्य राज्ञः पुत्रोऽयमप्रतिरथो नाम । तेन दृष्टोऽयं संग्रामविजयकारीन्द्रो यजमानात्मनि
संनिधापितः प्राणविशेषोऽप्यत्र प्रतिरथो नाम ॥ क्वचित्पुनर्नैवं समानशब्दत्वं दृश्यते । यथा—
“अजानहवै पृश्नीस्तपस्यमानान् ब्रह्म स्वयम्भुवभ्यानर्षत् । तदृषीणा मृषिधमिति” इति श्रुतौ विश्वा-
मित्रगोत्रस्थानामप्येषां वा केषांचिदजपृश्नीतिद्विनामकानामृषीणां द्रष्टृत्वमाख्यायते दृश्यन्ते च
तदर्पेया मन्त्राः । किन्तु नाजपृश्निसंज्ञा देवाः श्रूयन्ते ॥ तद्विधं क्वचिद्व्यभिचारेऽपि प्रायेणो-
द्भावकानां द्रष्टृणामुद्भावितानां च प्राणानां समानशब्दत्वं सिद्धम् ॥

परे त्वाहुः । नैवं द्रष्टुर्वसिष्ठशब्दत्वे वसिष्ठप्राणोद्भावकत्वमात्रं हेतुः । अपितु वसिष्ठ-
प्राणेनैव कृतात्मत्वमपि । इह हि प्राणिनामध्यात्मं चतुर्विधो प्राणो व्याख्यातः । तत्राऽन्यतमे प्राणप्राप्ते
यस्याय वसिष्ठो मुख्यप्राणोऽङ्गीभवति स वसिष्ठात्मकत्वाद्वसिष्ठ इत्युच्यते । वैशेष्यात्तु तद्वाद
इति न्यायात् ॥ “अपिच श्रद्धामयोऽयं पुरुष यो यच्छुद्धः स एव सः” इति स्मृतेर्यस्मिन् पुरुषे
वसिष्ठविपयिणी श्रद्धा भूयसा भवति स वसिष्ठमयो वसिष्ठ इत्येव व्यातः । एवं सर्वत्र द्रष्टव्यम् ॥
तथा च सिद्धं—सन्ति स्म पुराकाले मत्स्यवसिष्ठगर्भनामानो भृग्वङ्गिरोऽत्रिनामानः कश्यप
कौशिकनामानश्च पारोवर्यविदो विद्वांसः केचित् । त एवैते वेदप्रवर्तका वेदाचार्या ऋषय
इति ॥ तेष्वस्य मत्स्यमर्षरेक एव मन्त्रः श्रूयते न च तद्वंशः स्मर्यते । तस्मादिह मत्स्यं पार्थ-
क्येनानिरूप्य तान् वसिष्ठादीन् सर्वशाननुक्रमिष्यामः ॥

तत्रादौ वसिष्ठसंहिता ।

य एषां वसिष्ठानामाद्यः पुरुषस्तस्य न प्रतिस्विकं नाम स्मर्यते । वसिष्ठेति यशो-
नाम्नैव भूयसा व्यवहारप्रचारात्तेनैवास्य प्रसिद्धेः । तस्यादिऽवसिष्ठस्य द्वादश पुत्राः, चत्वारः
पौत्राः—मन्त्रद्रष्टर इति सप्तदशभिरेतैः प्रणीतानां मन्त्राणां संग्रहो वसिष्ठसंहिता नाम ।
ते यथा—

(१) वसिष्ठः । स मान्यो मैत्रावरुणिरौर्वशिः ॥ १ ॥ तदात्मभूतस्य वसिष्ठप्राणस्य
मित्रावरुणाभ्यामहोरात्राभिमानिभ्यामुर्वशीनाम्न्या अप्सरसो दिग्भिमानिन्याः सम्बन्धेन
कुम्भे समुत्पादितत्वात् ॥

(२) मन्युः । उपमन्युः । व्याघ्रपात् । मृडो ऽः । वृषगणः । प्रथः । इन्द्रप्रमतिः ।
द्युम्नीकः । चित्रमहाः । कर्णश्रुत् । वसुक्रः । शक्तिः । इत्येते द्वादश वसिष्ठपुत्रा वसिष्ठोः ॥ १२ ॥
(३) वसुक्रुद् वासुक्रः । वसुकर्णो वासुक्रः । पराशरः शाक्त्यः । गौरिवीतिः
शाक्त्यः—इति चत्वारः पौत्राः । ४ । तेऽप्येते वसिष्ठोः । इत्थं सप्तदशर्षयः । इतोऽन्ये तद्गोत्रे
मन्त्रद्रष्टारो न सन्ति ॥ १७ ॥

अथ अगस्त्यसंहितायाम् ।

अथागस्त्यसंहितायामगस्त्य एकोऽगस्त्यपुत्र एकोऽगस्त्यपौत्रश्चैक इत्येवं त्रय एव
प्राधान्येनर्षयो भवन्ति । अथागस्त्यशिष्यः, अगस्त्यपत्नी, अगस्त्यस्वसा, अगस्त्यभागिनेया-
श्चेत्येते नैपातिका ऋषयः । तद्यथा—

(१) अगस्त्यः । स मान्यो मैत्रावरुणिरौर्वशिः ॥ १ ॥ तदात्मभूतस्यागस्त्यप्राणस्य
मित्रावरुणाभ्यामहोरात्राभिमानिभ्यामुर्वशीनाभ्या अप्सरसो दिगभिमानिभ्याः सुम्बन्धेन कुम्भे
समुत्पादितत्वात् ॥

(२) दृढच्युत आगस्त्यः । इध्मवाहो दार्ढच्युतः ॥ २ ॥

(३) अथ ब्रह्मचारी अगस्त्यशिष्यो यस्य नाम न स्मर्यते । लोपामुद्रा अगस्त्यपत्नी ।
अगस्त्यस्वसा यस्या नाम न स्मर्यते । बन्धुः, सुबन्धुः, श्रुतबन्धुः, विप्रबन्धुः, इत्यत्रिगोत्रा-
श्चत्वारोऽगस्त्यभागिनेयाः । तदित्थं दशर्षयः ॥ ३० ॥

तदित्थं मात्सी च वसिष्ठी चागस्ती चेत्येतास्तिस्त्रोऽपि संहिता मैत्रावरुणयो विज्ञेया
इति दिक् ॥

अथ भृगुसंहितायाम् ।

अथ भृगुसंहितायां भृगुरेको, भृगुपुत्रा एकादश, भृगुपौत्राः पञ्च, भृगुप्रपौत्र एकः—
इत्येवंमष्टादश ऋषयः । तत्र जामदग्न्यवर्गः, शौनकवर्ग इति द्वौ वर्गौ । आद्ये षोडशर्षयो
द्वितीये द्वौ । यथा—

(१) भृगुः—स वारुणिः । स आर्चिवः । स आग्नेयः । स आग्निवारुणिः ॥ १ ॥

जमदग्निर्भागवः । रामो जामदग्न्यः । कविर्भागवः । उशना काव्यः । वेनो

भार्गवः । पृथुर्विन्यः । तान्वः पार्थ्यः । च्यवनो भार्गवः । सोमाहुतिभार्गवः ।
स्युमरश्मिभार्गवः । कृत्तुभार्गवः । नेमो भार्गवः । इटो भार्गवः । प्रयोगो
भार्गवः । आसङ्गः प्लायोगिः । स राजाऽऽसीत् । शश्वती आङ्गिरसी आसङ्ग-
राजमहिषी बभूव । इति षोडशैते जामदग्न्यवर्ग्या ऋषयः ॥ १६ ॥ अत्रैका
ब्रह्मवादिनी ॥

अथैतस्मिन् जमदग्निप्रधाने भार्गवे वंशे कथञ्चिच्छ्रुतिज्ञे जाते भृगुवशोद्रेकार्थं बृहस्पति-
प्रपौत्रो भरद्वाजपौत्रः शुनहोत्रपुत्रोऽयमाङ्गिरसो गुत्समदो नाम ऋषिभार्गवस्य शुनस्य
कृत्रिमः पुत्रो भूत्वा भार्गवेगोत्रे प्राविशत् । तदुक्तम्—

“औरसः शुनहोत्रस्य शुनकस्यैव कृत्रिमः ।

तस्मादाङ्गिरसः पूर्वं पश्चात् स भृगुतां गतः इ ते ।

तद्यथा—गुत्समदः शौनकः । कूर्मो गार्त्समदः । इति द्वाभ्यां शौनकवर्गः ॥ २ ॥

अथाङ्गिरःसंहिता ।

सा षोढा—अथर्वसंहिता, घोरसंहिता, गोतमसंहिता, उचथ्यसंहिता, बृहस्पतिसंहिता,
गणधरसंहिता चेति—

तत्राथर्वसंहितायामथर्वाङ्गिरा एकः । तस्य पुत्रास्त्रयः—इत्येवं चत्वार एवर्षयः । यथा—

अङ्गिरा आग्नेयः । स ब्रह्मा । न तस्य मन्त्रा उपलभ्यन्ते । अथर्वा आङ्गिरसः । १
बृहद्वि अथर्वणः, निपगाथर्वणः, दध्यङ्काथर्वणः इत्येवं त्रय आथर्वाणाः । ३

अथर्वा तु भृगुर्ज्ञेयोऽप्यङ्गिराऽथर्वणः सुतः ।

तस्मात् स लौकिकाग्निस्तु दध्यङ्क आथर्वणः सुतः ॥

(वायु पु० पु० अ० ६ श्लो० ६)

भृगुर्गुरुणिर्ब्रह्मीके नगरे वरुणगृहे गृहीतजन्मापि पुष्करनगरस्थस्यादिब्रह्मणो मानस
पुत्रोऽभवत् तस्य वंशे शिथिलतांगते । चत्वारोऽप्येतेऽङ्गिरसः । ४

इदमत्रापरं बोध्यम् । अथर्वसंहिता द्वेधा विभज्यते । वेदान्त्यज्ञेषु देवताहवने थावती-
नःमृचां प्रयोगो विधीयते तावतीनामन्या संहिता दशतय्यां सन्निविशते । अथ यास मृचा-
मोषभ्यादिगुणपराणां पाकयज्ञप्रयोजनानां वा वैदान्त्यज्ञे प्रयोगो न विधीयते तासामन्या संहिता-
ऽथर्वाङ्गिरःसंहितानामनैव लोके प्रसिद्धयति इति ॥

अथ घोरसंहिता ।

तस्यास्तिस्रो विधाः—घोरसंहिता, कण्वसंहिता, प्रगाथसंहिता च । आद्यायां घोर एवैक ऋषिः । तत्र घोरेणाङ्गिरसा प्रणीता मन्त्रा द्विविधाः—ये वैतानप्रयोज्यास्ते कण्ववर्गे दाशतय्या-
माग्नाताः । ये तु पाकयज्ञप्रयोज्यास्तेऽथर्वाङ्गिरःसंहितायां संनिविष्टा आम्नायन्ते इत्यवधेयम् ॥

अथ कण्वसंहितायाम् ।

घोर एकः । १। घोरपुत्रः कण्व एकः । २। कण्वपुत्राः षड्विंशतिः । ३। कण्वपौत्र
एकः । ४। कण्ववंशधरौ द्वौ । ५। इत्यवमेकत्रिंशद्विषयो भवन्ति । यथा—

अङ्गिरा आग्नेयः । तस्य मन्त्रो नास्तीत्युक्तम् ।

अथ घोर आङ्गिरसः । १। कण्वो घोरः ॥१॥ अथ कण्वाः—प्रकण्वः । मेधातिथिः ।
मेध्यातिथिः । देवातिथिः । ब्रह्मातिथिः । नीपातिथिः । वत्सः । पुनर्वत्सः । इरिविठिः । शश-
कर्णः । कुरुसुतिः । कुसीदी । नाभाकः । पृषध्नः । पुष्टिगुः । श्रुष्टिगुः । आयुः । कृशः । मेध्यः । मात-
रिश्वा । सध्वंसः । त्रिशोकः । सुपर्णः । पर्वतः । नारदः । सौभरिः । इत्येते षड्विंशतिः
काण्वाः ॥३॥ कुशिकः । सौभरः ॥४॥ गोपूक्ती काण्वायनः । अवसूक्ती काण्वायनः ॥५॥
स एतावान् कण्ववर्गः समाख्यातः ॥

अथ प्रगाथसंहितायाम् ।

घोरपुत्रः प्रगाथ एकः ॥१॥ प्रगाथपुत्रास्त्रयः । ३। इत्येवं चत्वारो मन्त्रद्रष्टारः । यथा—
प्रगाथो घोरः ॥१॥ अथ भर्गः प्रगाथः । कलिः प्रगाथः । हर्यतः प्रगाथः । २। इति । इदमत्रापरं
बोध्यम् । घौरोऽयं प्रगाथो घौरस्यैव कण्वः । कनीयान् भ्राता कुतश्चिन्निमित्तादस्य पुत्रोऽभव-
दित्येतिहासिका आहुः । तेन प्रगाथः काण्व इत्यभूत् प्रसिद्धिः । किञ्च । मेधातिथिः । नीपा-
तिथिः । नाभाकः । त्रिशोकः । वशोऽश्वः । सध्वंसः । कुरुसुतिः । कुसीदी । सौभरिः । इत्येते
नवर्षयः काण्वा उक्ताः । तेषां प्रगाथत्वमप्येतिहासिका आहुः । तेषां कथं काण्वत्वं कथं वा
प्रगाथत्वविमितिहासे स्पष्टमाग्नातम् ॥ तदित्यमृषीणां पञ्चत्रिंशता सा घौरी संहितार्षेयवती
भवति ॥

अथ गोतमसंहितायाम् ।

गोतमपिता रहूगण एकः । १। गोतमः स्वयमेकः ॥२॥ गोतमपुत्रौ द्वौ ॥३॥ गोतमपौत्रा-
श्चत्वार इत्येवमष्टावृषयः । यथा—

अङ्गिरा आग्नेयः । स ब्रह्मा । तस्य मन्त्रो नास्तीत्युक्तम् । अथ राहूगण आङ्गिरसः । १ ।
गौतमो राहूगणः । २ । नोधा गौतमः । वामदेवो गौतमः । ३ । एकचूर्नीधसः । बृह-
दुक्थो वामदेव्यः । मूर्द्धन्वान् वामदेव्यः । अंहोभुग्वामदेव्यः ॥ ४ ॥ इति ॥

अथोचथ्यसंहितायाम् ।

उचथ्य एकः । १ । उचथ्यपुत्र एकः । २ । उचथ्यपौत्रास्त्रयः । ४ । उचथ्यप्रपौत्री एका । ५ ।
उचथ्यप्रपौत्रीपुत्र एकः । ६ । इत्येवमष्टावृषयः । यथा—

अङ्गिरा आग्नेयः । स ब्रह्मा । तस्य मन्त्रो नास्तीत्युक्तम् । उचथ्य आङ्गिरसः । १ ।
दीर्घतमा औचथ्यः । २ । कक्षीवान् दीर्घतमसः । ३ । सुकीर्तिः काक्षीवतः । शबरः
काक्षीवतः । नोधा काक्षीवतः । ४ । घोषा काक्षीवती । ५ । सुहस्त्यो घोषेयः । ६ । इति ।
अत्रैका योषिद्ब्रह्मवादिनी घोषा नाम । नोधा द्विविधो गौतमश्च काक्षीवतश्च ॥

अथ बृहस्पतिसंहितायाम् ।

बृहस्पतिरेकः । १ । बृहस्पतिपुत्राश्चत्वारः । २ । बृहस्पतिपौत्रा दश । ३ । बृहस्पतिपौत्री
एका । ४ । बृहस्पतिप्रपौत्रास्त्रयः । ५ । बृहस्पतिप्रपौत्री चैका । ६ । इत्येवं विंशतिमिता ऋषयः ।
यथा—

अङ्गिरा आग्नेयः । स ब्रह्मा । तस्य मन्त्रो नास्तीत्युक्तम् । बृहस्पतिराङ्गिरसः । १ ।
तपुमूर्द्धा बार्हस्पत्यः । शंयुर्बार्हस्पत्यः । अग्निः पावको बार्हस्पत्यः । भरद्वाजो बार्हस्पत्यः । २ ।
अथ भारद्वाजाः । गर्गः । ऋजिश्वा । वसुः । शिरिषिठः । सप्रथः । पायुः । शासः ।
नरः । शुनहोत्रः । सुहोत्रः । इति दश ॥ ३ ॥ रात्रिर्भारद्वाजी । ४ । गोधा नारी । ५ ।
गृत्समदः शौनहोत्रः । पुरुमीढः सौहोत्रः । अजमीढः सौहोत्रः ॥ ६ ॥ इति ॥ अत्र द्वे
योषितौ ब्रह्मवादिन्यौ —रात्रिश्च गोधा च । अथेह सुहोत्रादयो बृहस्पतिपौत्राः—स्यादेते
सर्वे भारद्वाजपुत्राः स्युः, स्यादेते सर्वे शंयुपुत्राः स्युः, स्याद्वा केचिदिह भारद्वाजा अन्ये च
शंयुपुत्राः स्युरिति विचिकित्सितमेव । पुरुमीढाजमीढौ च सौहोत्रावेव सन्तावपि न
निर्द्धार्यन्ते—यदमुष्यैव भारद्वाजस्य पौत्रौ वान्यस्य कस्यचिद्वाजर्षेर्वेति । अथ
शंयुरित्यत्र शम्युरित्यपि दृश्यते व्यपदेशो मन्त्रे ॥

अथ गणधरसंहितायाम् ।

तत्राङ्गिरसेषु ये केचन वंशधरा आसन् येषां हि वंशो बहुपुरुषः क्लृप्तः त एते पञ्चभि-
र्वंशैर्विभक्ताः कतिपये ऋषयः समाख्याताः । अथ येषां वंशो विशिष्य न प्रपिद्यते येषां वा
वंशोऽत्यल्पपुरुषः क्लृप्तः—त एते पुनरेकत्र समाहृत्य प्रदर्श्यन्ते । त एते गणधरा अङ्गिरस आ-
ख्येयाः । तेषां द्वौ वर्गौ अश्रुतवंशोऽत्यल्पवंशश्च । आद्ये ऊनत्रिंशदृषयः । द्वितीये चतुर्विंशतिः ।
यथा—

अङ्गिरा आग्नेयः । स ब्रह्मा । तस्य मन्त्रो नास्तीत्युक्तम् । सवर्तः । गर्गः । नरः ।
अयास्यः । मूर्धन्वान् । प्रचेताः । दिव्यः । विहव्यः । पवित्रः । शिशुः । ऊर्ध्वसङ्गा ।
पुरुहन्मा । बृहस्पतिः । पुरुमेधः । प्रभूयसुः । सप्तगुः । कृतयशाः । हरिमन्तः ।
तिरश्चीः । सुदीतिः । विन्दुः । वरुः । सुकृत्तः । श्रुतकृत्तः । पूतकृत्तः । भित्तुः । अभीवर्तः ।
ध्रुवः । सहस्रं वसुरोचिषोऽङ्गिरसः । इत्येतावानश्रुतवंशानां वर्गः । तत्र यद्यप्युच्यते
बृहस्पतिसंवर्तानां सोऽदभ्रातृतया पुराणे स्मरणस्य संवर्तस्य पूर्ववंशोऽवधार्यते
तथाप्यभ्यपुत्रपौत्रादिवंशो न स्मर्यते इतीहाख्यायते । गर्गनरौ द्वेधा व्यपदिश्येते—भार-
द्वाजत्वेन चाङ्गिरसत्वेन चेति । मूर्धन्वास्तु वामदेव्यत्वेन चाङ्गिरसत्वेन चेति । तत्र न
ज्ञायते भारद्वाज एवायमाङ्गिरसविशेषः सामान्यगणोऽप्यत्र सामान्यादास्नायते,
अथवाऽतिरिच्यतेऽयं भारद्वाजादिति । किञ्च गोधा नारी प्रागाख्याता । साङ्गिरसनरस्य
दुहिता वा भारद्वाजस्य वेति विचिंत्सा । अथाभीवर्तध्रुवौ वागाम्भृणीसाधर्म्या-
द्विप्रकीर्णसंहितायां पाठ्यौ, ब्रह्मर्षिसंहितायां वा आभाससंहि १यां वेत्यपि चिन्त्यम् ।
वरुः सौषुम्णो, राजा वा । सहस्र वसुरोचिषस्तु विप्रकीर्णसंहितापाठ्या अप्यङ्गिरस्त्व-
धर्मार्थवसायादिहाख्याता इतिदिक् ॥

प्रियमेध आङ्गिरसः । सिन्धुक्षित् प्रैयमेधः । १। व्यश्व आङ्गिरसः । विश्वमना
वैयश्वः (१) नृपमेध आङ्गिरसः । शकपृतो नार्मेधः (२) कृष्ण आङ्गिरसः विश्वकः कार्ष्णिः (४)
वीतहव्य आङ्गिरसः । अरुणो वैतहव्यः (५) अमहीयुराङ्गिरसः । उरुक्षयः आमहोषयः (६)
कुत्स आङ्गिरसः । दुर्मित्रः कौत्सः (७) हिरण्यस्तूप आङ्गिरसः । अर्चन् हिरण्यस्तूपः (८) विरूप
आङ्गिरसः । नभःप्रभेदनो वैरूपः । शतप्रभेदनो वैरूपः । सप्रिर्वैरूपः । अष्टादंष्ट्रो वैरूपः । (९)
उरुराङ्गिरसः । अङ्ग औरवः । हविर्धान आङ्गिः । (१०) उपमश्रवा मैत्रातिथेयः । इत्येतावानत्यल्प-
वंशानां वर्गः । तदित्थं चतुःपञ्चाशता ऋषिभिर्दृष्टानां मन्त्राणां संप्रहेणैषा गणधरसंहिता संप-
द्यते । सर्वेऽप्येते षोढा विभक्ता आङ्गिरसः । षोढा विभक्ता चैषाङ्गिरसी संहिता समाख्याता ॥

अथात्रिसंहितायाम् ।

अत्री द्वौ ॥१॥ वंशधरास्त्रयः ॥२॥ गणधरा द्वात्रिंशत् ॥३॥ योषितो द्वे ॥४॥ द्विनामानौ द्वौ ॥५॥
गणिनस्त्रयः । इत्येवं चतुश्चत्वारिंशद्वयः । यथा—

अत्रिः सांख्यः इत्येकः, अत्रिर्भौम इत्येक इत्येवं द्वावत्री भवतः ॥१॥ अर्चनाना
आत्रेयः । श्यावाश्व आर्चनानसः । अग्नीगुः श्यावाश्विः — इत्येकस्त्रिपुरुषो वंशः ॥२॥ अथात्रेयाः—
बुधः सौम्यः । गविष्ठिरः । कुमारः । वसुश्रुतः । इषः । गयः । सुतंभरः । धरुणः । पुरुः । वज्रिः ।
ससः । विश्वसामाः । बभ्रुः । गातुः । अवस्युः । सदापृणः । प्रतिल्लत्रः । प्रतिरथः । प्रतिभानुः ।
प्रतिप्रभः । प्रतिवित् । रातहव्यः । यजतः । तर्पः । उरुचक्रिः । बाहुवृक्तिः । पौरः । सत्यश्रवाः ।
एषयामरुत् । गोयवनः । सप्तधन्विः । स्वस्ती । इत्येव द्वात्रिंशत् ॥३॥ विश्ववारा आत्रेयी ।
अपाला आत्रेयी । इति द्वे ब्रह्मवादिन्यौ योषितौ ॥ ४ ॥ मृक्तवाद् द्वितः एकः । चुम्नो विश्व-
चर्षाणरेकः । तौ द्वौ द्विनामानौ ॥५॥ प्रयस्वन्तोऽत्रयः । वसूयवोऽत्रयः । गोपायना लौपायना
वा अत्रयः इत्येते गणिनस्त्रयः ॥ ६ ॥ अत्र गौपायनशब्दभाजोऽत्रयश्चत्वारः श्रूयन्ते—बन्धुः,
सुबन्धुः, श्रुतबन्धुः, विप्रबन्धुः—इति । एषां जननी ब्रह्मवादिनी काचिदगस्त्यभगिनी । पिता
त्वेषामसमानिर्नाम राजा, अथवाऽन्यः कश्चिदिति विचिकित्सितम् ॥ तदित्थं भार्गवी चाङ्गिरसी
चात्रेयी चेत्येतास्त्रिः संहिता आग्नेय्यः । समानजन्मत्वादाग्नेयत्वाद्देवां भृग्वङ्गिरोऽत्रीणां
त्रयाणां प्राणानामित्यन्यत्र विस्तरः ॥

अथ कश्यपसंहितायाम् ।

कश्यप एकः ॥१॥ कश्यपपुत्रा अष्टौ ॥२॥ योषितौ द्वे ॥ ३ ॥ इत्येवमेकादशर्षयः ॥
यथा—

कश्यपो मारीचः ॥१॥ अथैतस्य पुत्राः—असितः । देवलः । निधुविः । अवत्सारः ।
रेभः । सूनुः । विबुधा । भूतांशः । इत्यष्टौ ॥२॥ अथ शिखण्डिन्यावत्सरसौ कश्यप्यौ द्वे ॥३॥
तदित्थमेकादश ॥

अथ कौशिकसंहिता, विश्वामित्रसंहिता वा ।

तत्र विश्वामित्रो यशोधरः । तस्य प्रपितामहः, पितामहः, पिता चैकतस्त्रयः ॥३॥
विश्वामित्रः स्वयमेकः ॥४॥ विश्वामित्रस्य पुत्रा अष्टौ ॥५॥ पौत्रास्त्रयः ॥६॥ इत्येवं पञ्चदश—

व्यक्तयः स्मर्यन्ते । तेषु प्रपितामहस्तावद्वर्षिर्नास्ति । मन्त्रद्रष्टृत्वास्मरणात् । पितामहः पिता
चैतो नैपातिकवृषी संभाव्येते ॥ स्वयं तु विश्वामित्रः शतवीं महामर्षिः । पुत्रेषु कश्चिच्छर्षी ।
परे महासूक्तनुद्रसूक्ताः । तदित्थं द्वादशैवात्र ऋषयः सुप्रतिपन्नाः । यथा—

इषीरथो नाम राजा । १ । कुशिक एषोरथिः । २ । गाथी कौशिकः । इत्येते मन्त्रद्रष्टारो
न सन्ति । विश्वामित्रो गाथिनः । ४ अथास्य पुत्राः—देवरातः । मधुच्छन्दाः । कतः । ऋषभः ।
रेणुः । अष्टकः । पूरणः । प्रजापतिः । इत्यष्टौ ॥ ५ ॥ जेता माधुच्छन्दसः । अघमर्षणो माधु-
च्छन्दसः । उत्कीलः कात्य इति त्रयः पौत्राः ॥ ६ ॥ तदित्थं पञ्चदश द्वादश वा ॥

कुशिको द्वेधा—ऐषीरथिश्च सौभरिश्च । तेनायं विचिकित्सितः । एवं प्रजापतिस्त्रेधा—
वैश्वामित्रश्च वाच्यश्च परमेष्ठी च । प्रजापतेश्च पुत्रौ त्रिपौत्रवृद्धप्रपौत्राः स्मर्यन्ते । यथा—
हिरण्यगर्भः । विष्णुः । यज्ञः । दक्षिणा । प्रजावान् विमदः । यक्ष्मनाशनः । पतङ्गः । सवरणः—
इति नवैते प्राजापत्याः । मनुः सवरणः ॥ तथा नाभानेदिष्ठः, शार्क्यातः, जहृषश्चेति त्रयो
मानवाः ॥ ययातिर्नाहुषः इति ॥ तत्र नावधार्यते—कस्यैते हिरण्यगर्भादयः पुत्राः—वैश्वामित्रस्य
वा वाच्यस्य वा परमेष्ठिनो वेति । एवं मनुरप्यय नानागोत्रेषु स्मर्यते तत्र न ज्ञायते—कस्यैते
नाभानेदिष्ठादयः पुत्रपौत्रा इति तन्मृग्यम् ॥

अथायं देवरातः पूर्वमजीगर्त्तस्यानृषिब्राह्मणस्य पुत्रः शुनः शोपोनामा आसीद्वाङ्गिरसः ।
“यथैवाङ्गिरसः सन्नुपेयां तव पुत्रताम्” “आङ्गिरसो जन्मनः ऽस्याजीगर्त्तः श्रुतः कविः” इति बह्वृ-
चश्रुतेः । स हरिश्चन्द्रस्य राज्ञो वारुणे यज्ञे क्रीतः पुत्रोऽभूत् । स पुनरमुष्य विश्वामित्रस्य
पश्चात् कृत्रिमः पुत्रो भूत्वा विश्वामित्रकृपया पुत्रेषु ज्यैष्ठ्यं वेदं चालभत् । तेनायमृषिः समुदभू-
द्देवरातो नाम ॥ मधुच्छन्दास्तु विश्वामित्रस्यौरसो ज्येष्ठः पुत्रः ॥

॥ इति कौशिकसंहिता ॥

अथान्या विप्रकीर्णसंहिता ।

सा पञ्चधा विभज्यते । आभाससंहिता । राजर्षिसंहिता । अब्राह्मसंहिता । ब्रह्म
वादिनीसंहिता । उद्भटसंहिता चेति ॥ तत्र वसिष्ठाकर्तृ कृत्वेऽपि येषां मन्त्राणां कर्तारो न
निर्णीयन्ते । अवक्तार एवच केचिदर्थं तत्र ऋक्त्वेन विब्रज्यन्ते तेषां संप्रहेण विवक्षितार्थेय
संहिता संपद्यते सैषाभाससंहिता नाम ॥ तेषां च वक्तृत्वेन विवक्षितानामेषामृषीणां चतुर्भिर्निशिनो
वर्गा भवन्ति—(१) ब्राह्मवर्गः । (२) अग्निवर्गः । (३) ऐन्द्रवर्गः । (४) आदित्यवर्गः ।

(५) सौर्यवर्गः । (६) नारायणादिवर्गः । (७) प्रकीर्णवर्गः । (८) प्रजापत्यवर्गः ॥ इति अष्टधा-
दैवतव्यपदेशाः ॥ (१) तापसवर्गः । (२) आप्सवर्गः । (३) आप्यवर्गः । (४) ऋग्वादिवर्गः ।
(५) द्विनामवर्गः । (६) वाग्वर्गः । (७) केशिवर्गः । (८) सप्तर्षिवर्गः । (९) बैखानसवर्गः ।
(१०) बालखिल्यावर्गः । इति दशधा ऋषिव्यपदेशाः ॥ (१) मत्स्यवर्गः । (२) तार्क्ष्यवर्गः ।
(३) शार्ङ्गपक्षिवर्गः । (४) तैर्यस्योत्तवर्गः । (५) नागवर्गः । (६) सप्त्यादिवर्गः । इति षोड-
शतिर्यग्व्यपदेशाश्चेति भेदात् ॥ तद्यथा—

दैवतव्यपदेशाः ।

रक्षोहा ब्राह्मः । १ । ऊर्ध्वतमा ब्राह्मः । २ । जुहूर्ब्रह्मजाया । ३ । इति त्रिभिर्ब्राह्मवर्गः
॥ १ ॥” अग्निः पक्वो बार्हस्पत्यः । १ । अग्निर्वैश्वानरः । २ । अग्निर्गृहपतिः साहसः । ३ ।
अग्निर्यविष्ठः साहसः । ४ । अग्निः सौचीकः । ५ । अग्निस्तापसः । ६ । अग्निश्चतुषः । ७ ।
अग्नयो धिष्ण्या ईश्वरपुत्रः । अग्निररुणसोमानां निहवः । इति नवभिरग्निवर्गः ॥ २ ॥ “इन्द्रो
वैद्युतः । १ । इन्द्रो मुष्णवान् । २ । इन्द्राणी केवली । ३ । शची पौलोमी । ४ । जयः ऐन्द्रः । ५ ।
अप्रतिरथ ऐन्द्रः । ६ । वसुक्र ऐन्द्रः । ७ । विमद ऐन्द्रः । ८ । लव ऐन्द्रः । ९ । वृषाकपिरैन्द्रः । १० ।
सवहरिरैन्द्रः । ११ । कुत्स ऐन्द्रः । १२ । सव्य ऐन्द्रः । १३ । इति त्रयोदशभिरैन्द्रवर्गः ॥ ३ ॥
अदितिर्दाक्षायणी । १ । विवस्वानादित्यः । २ । यमो वैवस्वतः । ३ । यमो वैवस्वती । ४ । शङ्खो
यामायनः । ५ । दमनो यामायनः । ६ । देवश्रवा यामायनः । ७ । संकुसुको यामायनः । ८ ।
मथितो यामायनः । ९ । ऊर्ध्वकृग्नो यामायनः । १० । कुमारो यामायनः । ११ । मनुर्वैवस्वतः
। १२ । नाभानेदिष्ठो मानवः । १३ । शार्यातो मानवः । १४ । नहुषो मानवः । १५ । ययातिर्नाहुषः
। १६ । इति षोडशभिरादित्यवर्गः । ‘विभ्राट् सौर्यः । १ । चतुः सौर्यः । २ । अभितपाः
सौर्यः । ३ । घर्मः सौर्यः । ४ । इति चतुर्भिः सौर्यवर्गः ॥ ५ ॥

नारायणः केवलः । १ । त्वष्टा गर्भाणां कर्ता । २ । सूर्या सवित्री । ३ । इति त्रिभि-
र्नारायणादिवर्गः ॥ ६ ॥

इन्द्रमानरो देवजामयः । १ । इन्द्रस्तुषा वसुकपली । २ । विश्वावसुर्देवगम्धर्वः । ३ ।
बृहस्पतिर्लोक्व्यः । ४ । तिरश्चीर्द्युतानो वा मारुतः । ५ । सत्यधृतिर्वारुणिः । ६ । ध्रुवः । ७ ।
अभीवर्तः । ८ । अद्धा कामायनी । ९ । अनिलो वातायनः । १० । उन्नो वातायनः । ११ ।
वागाम्भृणी । १२ । प्रजापतिर्वाच्यः । १३ । दक्षिणा प्रजापत्या । १४ । इति चतुर्विंशभिः प्रकीर्ण-
वर्गः ॥ ७ ॥

प्रजापतिः परमेष्ठी । १ । हिरण्यगर्भः प्राजापत्यः । २ । विष्णुः प्राजापत्यः । ३ ।
यज्ञः प्राजापत्यः । ४ । दक्षिणा प्राजापत्या । ५ । प्रजावन् प्राजापत्यः । ६ । यदमनाशनः प्राजा-
पत्यः । ७ । पतङ्गः प्राजापत्यः । ८ । विमदः प्राजापत्यः । ९ । संवरणः प्राजापत्यः । १० ।
मनुः सांवरणः । ११ । इत्येकादशभिः प्राजापत्यवर्गः ॥ ८ ॥ तदित्थं त्रिसप्ततिर्देवतव्यपदेशा
ऋषय आख्याताः ॥

अथविष्यपदेशाः १५४ ।

- (१) अग्निस्तापसः । धर्मस्तापसः । मन्युस्तापसः । इति त्रिभिस्तापसवर्गः । ३ ।
(२) मनुराप्सवः । चतुर्मानवः । अग्निश्चानुषः । वत्स आग्नेयः । केतुराग्नेयः । श्येन
आग्नेयः । कुमार आग्नेयः । इति सप्तभिराप्सववर्गः । ७ ।
(३) एकताः, द्विताः, त्रिताः, —इत्येते त्रयः आप्त्याः । द्वितो मृकवाद्वा आत्रेयेषूक्तः । आम्बो
नाम त्रितेष्वेकः । भुवन आप्त्यः । विश्वकर्मा भौवनः । साधनो भौवनः । इति
षड्भिराप्त्यवर्गः । ६ ।
(४) ऋभुः । विभ्वा । वाजः । इति ऋभ्वादयस्त्रयः । सूनुराभेवः । इति चतुर्भिः ऋभ्वादि
वर्गः । ४ ।
(५) पृश्नयोऽंजाश्च, सिरस्तानिवावरी च, आकृष्टा माषाश्चेति त्रयो द्विनामानः । ३ ।
(६) वागाम्भृणो । प्रजापतिर्वाच्यः । इति द्वाभ्यां वाग्वर्गः । २ ।
(७) जूतिः । वातजूतिः । विषजूतिः । वृषाणकः । करिः कृतः । एतशः । ऋषयश्चतुर्गः —इति
सप्तैते केशिनो वातरशना मुनयः ॥ ७ ॥
(८) भरद्वाजः । कश्यपः । गौतमः । अत्रिः । विश्वामित्रः । जमदग्निः । वसिष्ठः इति सप्तर्षयः
प्रसिद्धाः ॥ ७ ॥
(९) शतं वैखानसाः । वम्भो वैखानसः । इत्येकशतेन वैखानसवर्गः । १०१ ।
(१०) बालखिल्यानां चतुर्दशानामेको वर्गः । १४ ।
तदित्थं दश वर्गाश्चतुष्पञ्चाशं शतमृषिव्यपदेशा ऋषयः समाख्याताः । १४ ।
“अथ मतान्तरम्—सूर्यश्चमनुवर्त्तिनो ये बालखिल्या नाम ऋषयः परिवर्तन्ते तान्
विद्वांसः—प्रस्कण्वायु-पुष्टिगु-श्रुष्टिगु-मेध्य मातरिश्च-कृश-पृषध-सुपर्णादयश्चतुर्दश काण्वा वैते
बालखिल्यसंज्ञा उच्यन्ते नातोऽन्ये केचिदिति ॥

तथा चैते चत्वारिंश शतमेव ऋषयो द्रष्टव्यः । ॥

अथ तिर्यग्गव्यपदेशः । १८ ।

(१) मत्स्यः सांमदः । अथवा मान्यो मैत्रावरुणः । अथ वा अनेके मत्स्या जालनद्धाः ॥ १ ॥
इति मत्स्यवर्गः ॥ १ ॥

(२) अरिनेमिस्तार्क्ष्यः १, सुपर्णस्तार्क्ष्यः २ । इति द्वाभ्यां तार्क्ष्यवर्गः ॥ २ ॥

(३) जरिता १, द्रोणः २, सरिसृकः ३, स्तग्वमित्रः ४ । इति चतुर्भिः शार्ङ्गपक्षिवर्गः ॥ ४ ॥

(४) ऋभवो वैराजः १, ऋषभः शाकरः २, कपोतो नैऋतः ३, अक्षो मौजवान् ४ । इति चतुर्भिस्तेर्यग्व्योन्वर्गः ॥ ४ ॥

(५) जरत्कर्णः ऐरावतः सर्पः १, अर्बुदः काद्रवेयः सर्पः २, ऊर्ध्वप्रावाः आर्बुदिः ३, सर्पराक्षी ४, इति चतुर्भिर्नागवर्गः ॥ ४ ॥

(६) सप्तिर्वाजम्भरः १ सरमा देवशुनी २ पण्योऽसुराः ३ । इति त्रिभिः सप्त्यादिवर्गः ३ ॥
तदित्यमष्टादशैते तिर्यग्गव्यपदेशाः । तथा चैषां विवक्षितानामृषीणां पञ्चचत्वारिंशं शतद्वयं संपद्यते ॥२४५॥

तत्राध्यात्मिकानामाधिदैविकानामाधिभौतिकानां वार्थानां प्रतिपादका एते मन्त्रा वसिष्ठादिभिरेव प्रणीताः स्युः । अप्रसिद्ध्यादृच्छिव नामधेयैरग्यैरेव वा प्रणीताः स्युः । एतान्येव वा प्राणाभिधानानि तेषां मन्त्रद्रष्टृणां यशोनामानि स्युः । श्रद्धावाग्दक्षिणादिस्तोतृणां श्रद्धावाग्दक्षिणादिनामभिः, ऋभ्रादिस्तोतृणामृभ्रादिनामभिः प्रसिद्धिसंभवात् । वैखानसवातरशनादयोऽपि गणसंज्ञा एव स्युः । वस्त्र इति वैखानसानामन्यतमो वा तत्पुत्रोऽन्यो वेति विचकित्सितम् । प्रजापतित्यस्या वाचःपुत्रो वा कस्याश्चिदन्यस्या वाचायाः पुत्रो वेति न विशिष्य स्मर्यते । तदेतन्मृग्यम् । इतिदिक् ॥

इत्याभाससंहिता प्रथमा ॥१॥

अथ राजर्षिसंहिता ।

राजानोऽपि केचन स्मृन्ति स्म ब्रह्म विद्वांसः शुश्रूषांसः । तैर्दृष्टानां मन्त्राणां संप्रहेण
राजर्षिसंहिता संपद्यते । तत्र पञ्चिनो वर्गा भवन्ति—काशिराजवंशः । भरतवंशः । वार्षागिर-
वंशः । मान्धात्रादिगणः । सुमित्रादिगणश्चेति । तद्यथा—

- (१) दैवोदास आतिथिगणः । प्रतर्ह्नो दैवोदासिः । परुच्छेपो दैवोदासिः । अनानतः पारु-
च्छेपिः—इति चत्वारो वंशधराः काशिराजस्य ॥४॥
- (२) देवश्रवां भारतः । देववातो भारतः । ताविमौ वैश्वामित्रे निपतितौ । अश्वमेधो भारतः ।
स आत्रेये निपतितः, प्रियमेधोनाङ्गिरसेन स्तुतः । इति त्रयो भारताः ॥३॥
- (३) अम्बरीषः । सहदेवः । सुराधसः । उभयमानः । ऋज्ज्वाशवः—इत्येते पञ्च वार्षागिराः ।
सिन्धुद्वीप अम्बरीषः । सोमकः । सहदेवः कुमारः—इति सप्त वार्षागिरवंश्याः ॥७॥
- (४) मान्धाता, गोधा—इति द्वौ यौवनाश्वौ २ । पुरुमीढः, अजमीढः इति द्वौ सौहोत्रौ ॥२॥
अग्निपुत्रः । अग्निपुत्रः—इति स्थौरौ द्वौ २ । वसुमनाः, ऋणचयः, संवनन इति त्रयो—
रौहिदश्वाः ३ । तिरिन्द्रः, त्रसदस्युः, चित्रः—इति त्रयः पारशव्याः ॥३॥ पुरुमीढः ।
तरन्त—इति द्वौ वैददश्वौ । शशीयसी तरन्तराजपत्नी । इतिपञ्चदश मान्धात्रा-
दयः ॥१५॥
- (५) सुमित्रो वाङ्मयः १ मुद्गलो भाम्यश्वः २ वशोऽस्त्यः ३ त्रसदस्युः पौरकुत्स्यः ४ कुरुश्रव-
णस्त्रासदस्यवः ५ सुदाःपैजवनः ६ त्र्यरुणस्त्रैवृष्णः ७ उपस्तुतो वार्षिहव्यः ८ दैवापि-
रार्षिषेणः ९ देवमुनिरैरम्भदः १० वत्सपिर्भालन्दनः ११ दुवस्युः वान्दनः १२ सप्तर्षी-
जम्भरः १३ गयः प्लातः १४ पुरुषा एलः १५ शिविरौशीनरः १६ सुवेदाःशैरीषः १७
कशुश्चैद्यः १८ कुरङ्गः काण्वः १९ प्रस्कण्वः काण्वः २० प्रस्तोकः सार्जयिः २१ अभ्यावर्ती
चायमानः २२ पाकस्थामा कौरुयाणः २३ सवनयो भावयव्यः सिन्धुराजः २४ गोमशा
भावयव्यपत्नी २५ आसङ्गः प्लायोगिः २६ शश्वती आङ्गिरसी आसङ्गराजपत्नी २७ रथ-
वीतिः २८ वृशो जानो जोरा वा २९ ऋक्षः आङ्गिः ३० श्रुतर्षा आर्द्यः ३१ तुर्वशुः ३२
यदुः ३३ विभिन्दुः ३४ सृजिश्वा ३५ इति सुमित्रादयः पञ्चत्रिंशत् ॥२५॥ तद्विंश चतुः
षष्टिः सिद्धाः ॥६४॥

अत्र वृशोऽयं जानो ब्राह्मणः—ऐदवाकस्य त्र्यरुणस्य त्रैवृष्णराक्षः पुरो हतोऽपि राज-

साहचर्यादत्र राजर्षिगणे समागनातः ॥ तिस्रस्त्वत्र योषितः—रोमशा शश्वती शशीयसी चेति ॥
परे षष्टिसंख्या राजर्षयः । तत्राप्येकत्रिंशदेव मन्त्रद्रष्टारः (३१) अन्ये तुनत्रिंशत्
(२६) नैपातिका मन्त्रेषु स्तूयन्ते । तथा—पाकस्थामा कौरुयाणः काण्वेन मेधातिथिना स्तुतः ॥ १ ॥
विभिन्दुस्तु काण्वेन मेधातिथिना चार्ङ्गिसेन प्रियमेधेन च ॥ २ ॥ कशुश्चेद्यः काण्वेन न्धातिथि-
ना स्तुतः ॥ ३ ॥ तिरिन्दिरः पारशव्यः काण्वेन वत्सेन ॥ ४ ॥ त्रसदस्युश्चित्रश्च काण्वेन सौम-
रिणा स्तुतौ ॥ ५-६ ॥ कुरङ्गः काण्वेन देवातिथिना ॥ ७ ॥ प्राकण्वः कुशेन पृषध्रेण च स्तुतः ।
तुर्वशो यदुरुग्रदेवो नववास्त्वो बृहद्रथस्तुर्वीतिः—इत्येते राजानः काण्वसंहितायां चर्चिताः ॥
आसङ्गः प्लायोगिः प्रगाथेन स्तुतः ॥ ऋक्ष आङ्गिः प्रियमेधेनाङ्गिसेन ॥ १० ॥ अभ्यावर्ती चाय-
मानो भरद्वाजेन ॥ १ ॥ प्रगतोकः सार्ङ्गं यिर्भाद्राजेन गर्गेण ॥ २ ॥ तुर्वसुश्च यदुश्च बार्हस्पत्येन
शंयुना ॥ त्रसदस्युः पौरुकुत्स्यः पुरुमीढाजमीढौ सौहोत्रौ चेति त्रयी वामदेव्ये निपतिताः ॥ ३ ॥
पुरुमीढतरन्तौ वैददश्वी तरन्तपत्नी च आत्रेयेण श्यावाश्वेन स्तुताः ॥ ३ ॥ त्र्यरुणः त्रैवृष्ण-
ऐक्ष्वाक आत्रेये निपतितः । त्रसदस्युः पौरुकुत्स्यो, रथवीतिर्दाल्भ्यश्च आत्रेये निपतितौ ॥ ६ ॥ श्रुतर्वा-
आर्क्ष्य आत्रेयेण गोपवनेन ॥ ७ ॥ सुदाः पैजवनो वसिष्ठेन स्तुतः ॥ १ ॥ पृथुश्रवाः कानीजो
वशेनाश्वेन स्तुतः ॥ १ ॥ ऊनत्रिंशद्भूपतयो मन्त्रद्रष्टारो न सन्ति । तथाप्येषामन्येषां च बहूनां
नामानि मन्त्रद्रष्टृभिः सादरं गृहीतानि मन्त्रेषु दृश्यन्ते । तेनैतेषां मन्त्रस्तुतानामृण्यनुग्राहकाणां
महाराजादीनां मन्त्रसानिध्यादौपचारिकमृषित्वमास्थीयते । इतोऽन्येतु राजर्षयः प्रागुक्ता मन्त्र-
द्रष्टारश्च मन्त्रद्रष्टृनामधेयाश्चेत्यवधेयम् ।

इति राजर्षिसंहिता ॥ २ ॥

अथाब्राह्मसंहिता ॥ ३ ॥

आब्राह्मोऽवरवर्णः शूद्रः । तत्कर्तृणां मन्त्राणां संग्रहोऽब्राह्मसंहिता नाम । तत्र—त्रिंशि-
रास्वाष्ट्रः । कवष ऐलूषः । लुशो धानाकः । कुलमलबर्हिषः शैलूषिः—इति चत्वार एव मन्त्रद्रष्टारः ॥

इति अब्राह्मसंहिता तृतीया ॥ ३ ॥

अथ ऋषिका-संहिता ।४।

एतासु निर्दिष्टाभवेव संहितासु निर्दिष्टा एव ब्रह्मवादिन्यो योषितः पृथक्कृत्य प्रदर्श्यन्ते

तश्च त्रिंशत् । यथा—

१	सार्प	इत्येका ।
२	सरभा देवशुनी	द्वितीया ।
३	जुहूः ब्रह्मजाया	तृतीया ।
४	इन्द्राणी	चतुर्थी ।
५	शची पौलोमी	पञ्चमी ।
६	इन्द्रमातरो देवजामयः	षष्ठ्यः ।
७	अदितिः दाक्षायणी	सप्तमी ।
८	यमो वैवस्वती	अष्टमी ।
९	श्रद्धा कामायनी	नवमी ।
१०	सूर्या सावित्री	दशमी ।
११	दक्षिणा प्राजापत्या	एकादशी ।
१२	लोपामुद्रा अगस्त्यपत्नी	द्वादशी ।
१३	असमातिः अगस्त्यस्वसा	त्रयोदशी ।
१४	शिखण्डिन्यावत्सरमौ	चतुर्दश्यौ ।
१५	घोषा कान्तिवती	पञ्चदशी ।
१६	रात्री भारद्वाजी	षोडशी ।
१७	गोषा नारी	सप्तदशी ।
१८	विश्ववारा अत्रेयी	अष्टादशी ।
१९	अपाला अत्रेयी	ऊनविंशी ।
२०	वाग् आम्भृणी	विंशी ।
२१	शेमशा भावयव्यपत्नी	एकविंशी ।
२२	शश्वती आसङ्गराजपत्नी	द्वाविंशी ।
२३	शशीवसी नरन्तराजपत्नी	त्रयोविंशी ।
२४	उर्वशी	चतुर्विंशी ।
२५	नद्यः	पञ्चविंश्यः ।
२६	लाक्षा	षड्विंशी ।
२७	उपनिषत्	सप्तविंशी ।
२८	निषत्	अष्टाविंशी ।
२९	मेघा	ऊनत्रिंशी ।
३०	श्रीः	त्रिंशत्तमी ।

अत्रोर्वश्यादयः प्रागुक्ता अपि शाखान्तरसंवादादुक्ता इत्यवधेयम् ।

॥ इति ऋषिका-संहिता ॥

अथ उद्भटसंहिता ॥५॥

य एते मन्त्रा दाशतय्यामान्तातास्तेषां द्रष्टारोऽप्युक्ताः । इतोऽन्येऽपि तत्र तत्र बाह्येण ग्रन्थेषु कल्पग्रन्थेषु पठ्यमाना बहवो मन्त्रा दृश्यन्ते तेषां संग्रहेणैषोद्भटसंहिता संपद्यते । न चेषां विश्लेषपठितानां मन्त्राणामृषयोऽवधार्यन्ते । अतो निर्णयमाहुराचार्याः—

अनुकृष्टस्तु यः कश्चित्कल्पेऽथ ब्राह्मणेऽपि वा ।

मन्त्रः पद्योऽथ गद्योवा धामदेव्यं निबोधत ।

निवित् पुरोरुचः प्रैषा विश्वामित्रस्य सर्वशः । इति । (शाङ्खायनश्रौतसूत्रभाष्ये ८।१५।१५।) ।

तेन दाशतय्यामान्तातानामृषयर्जुर्मन्त्राणामृषिर्वाग्देवः । निवित्पुरोरुक्प्रैषाणां तु विश्वामित्रः इति सिद्धम् ॥ इत्युद्भटसंहिता ॥५॥

इत्थं च सर्वेषां मन्त्राणामृषयः समाख्यातो भवन्ति । ते चतुर्धा व्यपदिश्यन्ते—शतर्चिनो माध्यमा महासूक्ता, चुद्रसूक्ताश्चेति ऋचां शतस्य प्रणेतारः शतर्चिनः । ततोऽल्पाल्पक्रमेण माध्यमादयः । दाशतय्यां प्रथममण्डलस्थमन्त्रप्रणेतारः शतर्चिनः । द्वितीयादिनवमान्तमण्डलस्थमन्त्रप्रणेतारो माध्यमाः । दशममण्डलस्थमन्त्रप्रणेतारस्तु चुद्रसूक्तमहासूक्ताः, तत्र नासदासीयात् पूर्वं महासूक्तं परंचूद्रसूक्तमिति वेदार्थदीपिकायाम् । एतैरेव हि महर्षिभिः काले काले सर्वे मन्त्रा अदृश्यन्त तस्मादिमे सर्वे वेदप्रवर्तका वेदाचार्या उक्ताः । तेषां ज्ञानमुपयुज्यते, यथाह वेदार्थदीपिकायां षड्गुरुशिष्यः—

“ऋषिनामार्षगोत्रज्ञऋषेः संस्थानतामियात् ।

एकैकस्य ऋषेर्ज्ञानात् सहस्राब्दा स्थितिर्भवेत्” । इति ।

अथान्येऽपि कतिपये ऋषयो ब्राह्मणग्रन्थकर्तारः संहिताशाखाप्रवर्तकाश्चेत्यन्ते तेषां मन्त्रैः सह सम्बन्धो नास्तीति मन्त्राधीनायामिह यज्ञविद्यायां ते नोपयुज्यन्ते इति दिक् ॥

॥ इति वेदप्रवर्तका ऋषयः ॥

॥ इति वेदप्रवर्तक—ऋषि—अधिकारः ॥

अथायुर्दायाधिकारः ।

सर्वेषामेषामृषीणामनृषीणां वा पुरुषायुषमेवायुषः । “शतायुर्वै पुरुषः” इति मनुष्य-
योनिसाधारण्येनायुर्नियमश्रुतेः । यत्तु—“शतं वर्षाणि जीव्यासमित्याह तदेतद् ब्रुवन्नाद्वियेत ।
अपि हि शताद्भूयांसि वर्षेभ्यो जीवतो” ति श्रुतेः सहस्राण्यपि वर्षाणां जीवनकालः संभाव्यते
इति कश्चिद् ब्रूयात् तत्तुच्छम् । शताद्भूयांसो यत्नस्वारस्येन द्विशतवर्षाणोव काललाभात् ।
श्रूयते चैतरेये महीदासस्य षोडशाधिकशतवर्षजीवितम्—सह षोडश वर्षशतमजीवत्” इत्या-
दिना । एव भरद्वाजादीनामपि दीर्घजीवतया श्रुतानां नातोऽधिकवर्षजीवित्वं श्रूयते । नापि लोके
तदधिकं जीवनं दृश्यते । तस्माल्लोकदृष्टानुवादरूपाया भूयोवादश्रुत्या अपि चतुश्चत्वारिंशे वर्षाणां
शते परमायुष्टेन गृहीते एव तात्पर्यं नेयम् । “शतं जीव शरदो वर्द्धमानः शतं हेमन्तान् शतमु
वसन्तान् । शतमिन्द्राग्रं सविता बृहस्पतिः शतायुषा हविषेमं पुनर्दुः” ॥१॥ “पश्येम शरदः
शत जीवेम शरदः शत” इत्याद्याशीः श्रुतिभिस्तथैव लाभात् । शतपदानामसंख्यातपरत्वं तु साहस
मात्रं श्रुतिविरोधात् । तथाहि श्रूयते—

“तापश्चित्सत्रब्रह्मणे मनुष्याणां सः सः प्रष्टुमावः । यथा—

“उप तं यज्ञकृतं जानोत, यः सहस्रसंवत्सरस्य प्रतिमा ।

को हि तस्मै मनुष्यो यः सहस्रसंवत्सरेण समानुयात्” ॥ इति ।

केचित्त्वाहुः—सहस्रायुष्टसम्भवेऽपि युगधर्मानुसारेणायुर्भिद्यते—कृते वर्षाणां
चत्वारिशतानि, त्रेताया त्रीणि, द्वापरे द्वे, कलावेकं शतमिति । वेदोक्तं तु वर्षशतायुष्टं कलिपरं
स्याद् अनृषिमनुष्यसाधारणपरं वा स्यात्, नैसर्गिकोयुर्भोगोत्तरकालं काम्यकर्मधेयातिशय-
फलरूपेण पूर्वयुःपर वा स्यात् । तदुक्तं मनुना—

“अरोगाः सर्वे सिद्धार्थाश्चतुर्वर्षशतायुषः ।

कृते त्रेतादिषु ह्येषामायुर्हंसति पादशः ॥१॥

वेदोक्तमायुर्मर्त्यानामाशिषश्चैव कर्मणाम् ।

फलं त्वनुयुगं लोके प्रभावश्च शरीरिणाम् ॥२॥ इति । तच्चिन्त्यम् ।

मनुष्यजनस्य युगधर्मप्रशंसार्थत्वात् । चतुर्वर्षशतायुष्टयोपलब्धश्रुतौ स्मृत्यन्तरेषु वा
कुत्राप्यनुपलब्धेः । किञ्च—श्रुतौ तावदेषां कृतादियुगशब्दानां प्रतिपूर्णां प्रतिश्रेणि प्रतिवर्गं प्रति-
व्यक्ति वा साधारण्येन चित्तवृत्त्यवस्थाविशेषनिबन्धनत्वं श्रूयते—

“कलिः शयानो भवति संजिहानस्तु द्वापरः ।
उत्तिष्ठंस्त्रेता भवति कृतं संपद्यते चरन्” । । इति ।

तत्र भूयश्चरतोऽपि लोके चतुर्वर्षशतायुष्ट्वं नोपलभामहे । तस्मान्मन्वाशयो मृग्यः ॥
अथवास्तु योगजसामर्थ्याच्चरतां चतुर्वर्षशतायुष्ट्वं, तावताऽपि सहस्रायुष्ट्वमशक्यं प्रतिपत्तुम् ।
अत एवोक्तं जैमिनिना तद्भाष्यकृता च दीर्घसत्रमीमांसायाम्—

सहस्रसम्बत्सरं तदायुषामसंभवान्मनुष्येषु ।
यत्तावदिह सहस्रसम्बत्सरसाध्यं सत्त्वं श्रूयते—

“पञ्चपञ्चाशत्स्त्रिवृतः सवत्सराः, पञ्चपञ्चाशतः पञ्चदशाः, पञ्चपञ्चाशतः सप्तदशाः,
पञ्चपञ्चाशतः एकविराः । विश्वसृजामयनं सहस्रसम्बत्सरम्” इति ।

तत् सहस्रायुषां देवगन्धर्वादीनां सम्बन्धेन द्रष्टव्यं न मनुष्याणाम् । मनुष्येषु
तावदायुषोऽसंभवात् । स्पष्टं च सहस्रसवत्सराणां देवेन सम्बन्धः श्रूयते—

“प्रजापति वै प्रजाः सृजमानं पाप्मा मृत्युरभिजघान ।

स तपोऽतप्यत सहस्रसंवत्सरान् पाप्मानं विजिहासन्” इति । तस्मात्तेषामेवै-
तत्सत्रम् ॥

अपिवा तदधिकारान्मनुष्यधर्मः स्यात् ।

अथ वा मनुष्यानेवाधिकृत्येदं यज्ञशास्त्रं प्रवृत्तं न देवगन्धर्वादीन् । तस्मात् सहस्र-
संवत्सरसत्रमपि नूनं मनुष्यधर्मः स्यादिति बोध्यम् । अत्र प्रत्यवतिष्ठन्ते—नासामर्थ्यात्
संबन्धादर्शनात् ।

न मनुष्याणामत्र सामर्थ्यमुपलभामहे । ननु रसायनैरायुर्दीर्घं प्राप्स्यन्ति ततः सामर्थ्यं
स्यादिति चेन्नासामर्थ्यात् । न हि रसायनानामेतत्सामर्थ्यं येन सहस्रसवत्सर जीवेयुः । अग्ने-
र्वर्द्धकत्वेऽपि वत्सीपलितनाशकत्वेऽपि स्वरवर्णप्रसादकत्वेऽपि मेधाजनकत्वेऽपि तावदायुर्दाने
तेषां सामर्थ्यादर्शनात् । नन्वग्निवर्द्धनादिदर्शनादेव ज्योत्स्नजीवनमप्यनुमास्यते इति चेन्न । शता-
युर्वै पुरुषः इत्यनुवादश्रुतेर्व्याकोपात् । ननु तत्र शतान्यायुरस्येति त्रिप्रहः स्यादिति चेन्न ।

द्विवचनबहुवचनान्तानां संख्याशब्दानामसमासः, इत्यभियुक्तोक्तैरसति विशेषगमके तथा
समासस्य नेष्टत्वात् । किञ्च नैतावदायुषा रसायनानां संबन्धो दृष्टपूर्वः । संबन्धादर्शने च नानु-
मानं प्रवर्तते । ननु सामान्यतो दृष्टं भविष्यति । दृश्यते हि तेषामल्पं स्थिरताप्रयोजकत्वम् ।
तथा चाभ्यस्यमानानि वीर्यवत्तमानि स्थिरशरीरतां जनयिष्यन्ति । इति चेन्न । अभ्यस्यमानानि
हि तानि यां च यावन्ती च शरीरस्थिरतामुत्पादयेयुर्न तु प्रागप्यदृष्टकालाम् । यथा प्रक्रमन्तो-

ऽभ्यासात् प्रक्रमवृद्धा अपि यां च यावन्तीं च मात्रामेव प्राप्नुवन्ति न त्वभ्यस्यन्तः पुरुषायुषेणापि योजनमात्रं प्रक्रमेयुः । एवमिहापि सम्बन्धत्वात् सहस्रायुष्टुं प्राप्नुयुर्नवेति सन्दिग्धं, सन्दिग्धं च सामान्यतो दृष्टं न प्रमाणम् । तस्मान्नैतावदायुषो मनुष्याः सन्तीति सिद्धम् । तथा च कथमिदं सत्त्रं मनुष्यधर्मः सम्भवतीति चेदत्रोच्यते—

स कुलकल्पः स्यादिति काष्ण्याजिनिरेकस्मिन्नसम्भवात् ।

अपि वा कृत्स्नसंयोगादेकस्यैव प्रयोगः स्यात् ॥

अन्येनारब्धमन्ये तत्कुलीनाः समापयेयुरिति तावत् काष्ण्याजिनिर्मन्यते । वस्तुतस्तु नैतदध्यस्ति यो हि कात्स्न्येन विधिमुपहर्तुं समर्थस्तस्यैवाधिकारात् ॥

विप्रतिषेधात्तु गुण्यन्यतरः स्यादिति लावुकायनः । संवत्सरो विचालित्वात् ।

सा प्रकृतिः स्यादधिकारात् । अहानि वाभिसंख्यत्वात् ॥

सहस्रसंवत्सरं सत्त्रं, असहस्रायुषां मनुष्याणां धर्मः—इति विप्रतिषिद्धम् । तस्माद्-
गत्या संवत्सरशब्दो वा पञ्चपञ्चाशच्छब्दो वा गौणो भवितुमर्हति । तत्र संवत्सरशब्द एव
गौणो न्याय्यः, तस्य विचालित्वात् । अस्ति षष्टिसंवत्सरे द्वादशाब्दे पञ्चाब्दे सौराब्दे
सावनान्दे चान्द्राब्दे नाक्षत्रे वा विभिन्नपरिमाणे काले संवत्सरशब्दः । तदित्थं विचलतो
विचलनेनार्थसिद्धौ नियतपरिमाणस्य विचलनं नावकल्पते । पञ्चपञ्चाशत् इति हि व्यक्तपरि-
माणवचनमेकेनापि न्युने सति नोपपद्यते । तस्मादिह संवत्सरशब्दोऽन्यार्थ इति मन्तव्यम् ।
तत्रेह सत्त्रे यत्प्रकृतं कालवचनं तत्परत्वं न्याय्यं तस्योपस्थितत्वात् । तत् त्रिविधं दृश्यते ।
गवामयन सत्त्रं मासैः सम्पाद्यते । मासे च संवत्सरशब्दः श्रूयते—“यो वै मासः स संवत्सरः”
इति । द्वादशाहश्च प्रकृतिः सर्वेषां सत्त्राणाम् ।

तत्रापि संवत्सरशब्दः श्रूयते—द्वादश वै रात्रयः संवत्सरस्य प्रतिमेति—“एकाहश्च
प्रकृतिः सर्वेषां सोमानाम् । तत्रापि संवत्सरशब्दः श्रूयते । आदित्यो वा सर्व ऋतवः । स यदैवो-
देत्यथ वसन्तो, यदा संगवोऽथ ग्रीष्मो, यदा मध्यं दिनोऽथ वर्षाः, यदाऽपराह्णोऽथ शरत्, यदा-
ऽतमेत्यथ हेमन्तशिशिरौ”—इति । इत्थं सर्वानृतूनहनि संपादयति । सर्वे च ऋतवः संवत्सरः ।
एवमेषां त्रयाणां प्रकृतिर्वेऽप्यहान्येव सहस्रसंवत्सरा इह विवक्षिताः स्युः । त्रिधृतपञ्चदशादीनां
महामहःखभिसंख्यत्वात् इति ।

इत्थं सूत्रतो भाष्यस्वरसतश्च मनुष्याणामृषीणां च सहस्रायुष्टुं नास्तीति सिद्धान्त
सिद्धं लभ्यते । अन्यथा ऋषीणां सहस्राधिककालजीवित्वेऽभ्युपगम्यमाने तदधिकारेण साह

साहस्रिकस्यापि सत्रस्यास्त्रसा संभवदर्थतय अत्रत्य प्रश्नसमाधिप्रस्थानां निरवलम्बनापत्तेः । तस्मा-
दत्रैषां वशिष्ठादिशब्दानामृषीणां सहस्राधिककालेन तपश्चारित्वं कचिदाख्यायते तत्र सर्वत्रावश्व-
स्तृजामयनन्यायेन संवत्सरशब्दस्याहःपरत्वं नेयम् । तेन षष्टिवर्षसहस्राणि च चार परमं तपः—
इत्यस्य षष्ट्यधिकानि त्रीणि दिनसहस्राणीत्यर्थलाभादष्टौ वर्षाणि षण्मासाश्च तपश्चर्याकालो-
ऽवसीयते । षष्टिवर्षसहस्राणि जातस्य मम कौशिके । कृच्छ्रोणोत्पादितश्चायं न रामं नेतु-
मिच्छसि” (रा १।२०.१५) इत्यादौ तु सार्द्धाष्टिवर्षविवक्षायांमर्थोपपत्त्यदर्शनात् सहस्रपरि-
च्छेदक एव तत्र षष्टिशब्दो नेयः । वर्षशब्दश्चाहोरात्राभिप्रायः । तेनाहोरात्राणां सहस्राणि
षष्टिमितानि तदर्थः ॥ तत्र चाहोरात्रयोर्विविच्य गृहीतयोर्द्वित्वेन तत्संख्योपपादनात् फलतस्तद्वर्द्ध-
करणादह्नां त्रिशत्सहस्राणि संपद्यन्ते । तथा च रामचन्द्रस्य विश्वामित्रसहगमने काले तत्पितु-
र्दशरथस्य (८३।४) त्र्यशीतिवर्षाणि चत्वारो मासाश्च भुक्तायुर्दायकालोऽवसीयते ॥ ० ॥ यद्-
वर्षशब्दस्य क्वचिद्दहःपरत्वं क्वचिद्वाहोरात्रपरत्वमित्येवं द्वैविध्यकरणादव्यवस्थया केचि-
द्विषीदन्ति तदयुक्तम् । भचक्रसम्पूर्णभोगस्यैव संवत्सरपदार्थतया गुरुसूर्यचन्द्रादिभचक्र-
भोगवत्—

पृथिवीभोगस्य दैनन्दिनस्य पृथिव्यपेक्षया संवत्सरस्याहोरात्रात्मकतयैवोपपाद्यत्वात्
तस्याहोरात्रस्य समष्ट्याऽवयुत्य वाऽहःशब्देन होरात्रशब्देन वा व्यपदेशे फलसाम्यादुभयथापि
यथेच्छ व्यवहर्तुं सुशकत्वात् ॥

ॐ दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च ।

रामो राज्यसुखं भुक्त्वा स्वर्गलोकमुपागमद् ॥

इत्यनेन तु त्रिशद्वर्षाणि षण्मासा विशतिदिनानि चाभिषेकोत्तरं राज्यभोगकालो
लभ्यते । एवमन्यत्राप्युक्तम् । अस्ति खलु भूयसीभिरेव सख्याभिरायुर्वर्षनिर्देशो परिणतरुचीनां

ॐ दशवर्षमहस्राणीति । १०८०० एतावद्वर्षैः ३० वर्षाणि ॥ १०८० वर्षैः ३ वर्षाणि ॥
१५८८० वर्षैः ३३ वर्षाणि ॥ तत्र ८८० वर्षैः २ वर्षा ५ मा० १० दिन—एभिर्मूर्निते ३३ वर्षैः ३० वर्षाणि
६ मासाः २० दिनानि लभ्यन्ते । एतावान् काल एव ११००० वर्षशब्देनोच्यते । अस्य हि रामभद्रस्य
पौत्रो वर्षे धनुर्भङ्गकरणम् । वर्षमेकं गृहेऽवस्थानम् । ततश्चतुर्दशशब्दो वनवासः । एवमेकत्रिशद्वर्षाणि
जीवनस्य पूर्वो भागः । ३०-६-२० एतावान् जीवनस्योत्तरो भागः । तदित्यम् ६१- -० एतावती राम-
भद्रस्य भूलोके स्थितिः ॥ तत्रापि २ व० ६ मा० १० दि० एतावदस्य दशरथप्रदत्तमायुः । अवशिष्टं तु ५८ व-
६ मा० १० दि० एतावदिह रामभद्रस्य स्वं जीवनमायुस्माद्रामायणवचनादवसीयते इति बोध्यम् ॥

परिभाषया प्रवर्तमानानां प्रायेण पौराणिकानां विचित्राख्यानशैली । तामननुसंधाय संभवानुसारेणैदंपर्य्यमगमयित्वा यथाश्रुतेनैवार्थेन परितृप्ता अशिक्षिता अगृहीतपरिभाषा बालप्रज्ञा भूयसा धर्मं च विज्ञानं च विप्लवावयन्ति त उपेक्षयाः यथासंभवं तु क्वचित्प्राणात्मकवशिष्टादिप्रतपनकालाभिप्राया अप्येते शब्दा उन्नेया इति दिक् ॥

॥ इत्यायुर्दायाधिकारः ॥

अथ व्यक्तिबहुत्वाधिकारः ।

इदमत्रापरां बोध्यम् । य एषोऽयमुद्भावकेन द्रष्टुं स्वात्मन्याराधितो वशिष्टादिप्राणस्तस्थ द्वे गती भवतः । पतनं च सन्तननं च । यान्येव खलु परीक्षकैस्तत्र भवद्भिः पारोवर्य्यविद्भिः पातकोपपातकमहापातकातिपातकसंज्ञाभिर्विभज्य व्यवस्थापितानि पतनीयानि कर्माणि तेष्वसक्त्या स तस्यात्मा पततीत्याहुः । पितृपरम्परागतः स ऋषिरात्मनश्च्यवत इत्यर्थः । यस्य पुत्रपौत्रादिसंतानानुत्पत्त्या निर्वर्णो भवति तस्याप्ययमात्मनः स ऋषिश्च्यवते इत्यपरं पतनम् । अत एव यस्यात्मनः पुत्रपौत्रादिभिः सन्तानो भवति तस्यापतनदपत्यं सन्तान इत्याहुः । तथा च—धर्मपरावेतौ शब्दौ—अपत्यं च सन्तानश्च । तौ धर्मपरौ सन्तौ तद्विनाभावान्तादात्म्याध्यवसायात् तद्धर्मयोजके पुत्रपौत्रादिव्यक्तिविशेषे प्रयुज्येते । तदिदमपत्यं द्विधा विभज्यते अनन्तरं चान्तर्हितं च । पुत्रोऽनन्तरम् । पौत्रप्रभृति त्वन्तर्हितम्, पुत्रेणव्यवहित्वात् । तस्मिन्चान्तर्हितेऽपत्ये गोत्रशब्दो निरूढः । अत एव यत्र प्रथमा प्रकृतिरात्मनैव विवक्ष्यते यावता वा पितापुत्रौ न तत्रायं गोत्रशब्दव्यवहारः । यत्र तु “पितृवाग्नेऽथ पुत्रोऽथ पौत्र”—इति प्रवरणश्रुतिसिद्धाश्च्यवराः सन्तानव्यक्तयो विवक्ष्यन्ते तत्रैवायं गोत्रशब्दः प्रवर्तते । “त्रिः सन्तनोति—पितरं पुत्रं पौत्रम्”—इति श्रुतेः, “अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम्”—इति व्याकरणस्मृतेश्च च्यवरेष्वेव सन्तानेषु गोत्रशब्दसिद्धेः । इह हि गोत्रव्यवहारस्य तत्प्रवर्तकारब्धच्यवरव्यक्तिविवक्षानिवन्धनत्वमत एव पौत्रादिभ्य एव गोत्रप्रत्यया नानन्तरापत्यादित्यैदम्पर्य्यमेवास्याः स्मृतेरिष्यते न तु प्रथमप्रकृतेरनन्तरापत्यस्य च तद्गोत्रे प्रवेशाभावे तात्पर्य्यं नेयम् । गोत्रप्रवर्तकस्यैव गोत्रारम्भकतया तस्य तद्वहिर्भावानवकल्पते । तत्र च पौत्रादिषु गोत्रापत्यताया ऐकरूप्येण वर्त्तमानतया गोत्रापत्यविवक्षायां यदि चतुर्थो यदि विंशो यदि वा षष्ठितमोऽद्यतनो वाऽपत्यात्मः विवक्षितः स्यात् सर्वत्रैक एवापत्यप्रत्ययो भवति—न त्वनन्तरापत्यनिबन्धनाया अपत्यप्रत्ययपरम्परायाः प्रसरस्तत्रापद्यते । व्यक्तिभेदेऽपि प्रत्ययो-

त्पत्तिप्रयोजिकाया गोत्रापत्यतायाश्चतुर्थाविषु सर्वत्रैकत्वान्नानाप्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तानुपलब्धेः ।
विंशैकविशयोरैकभावेन वशिष्ठापत्यत्वे सिद्धे तत्रैकविंशविवक्षायां वशिष्ठापत्यस्य पत्यमयमि-
त्येवं सान्तराख्यानम्यानौचित्याच्च । अनन्यलभ्यो हि शब्दार्थ इति सिद्धान्तात् कृतेनापत्य-
प्रत्ययेनैवोत्तरापत्यस्यापि बोधे संभवति पुनस्तद्बोधार्थं प्रत्ययान्तरोत्पत्तौ सामर्थ्यालाभाच्च ।
एतदेवाभिप्रेत्याह भगवान् पाणिनिः ‘एको गोत्रे’—इति । तेन गर्गस्यापत्यं गार्ग्यः । तत्पुत्रोऽपि
गार्ग्यः । विंशः षष्ठितमोऽद्यतनश्च गार्ग्य एव । एवं तृतीयः शततमोऽद्यतनश्च वाशिष्ठ इति दिक् ॥

अथापर आह । यस्योद्भावकस्य प्रथमोपदेशकस्य प्रथमवशिष्ठस्यात्मा निर्दिष्टरीत्या वशिष्ठ
प्रायेण संपन्नोऽभूत्, तस्य पुत्रे च पौत्रादिगोत्रसन्ताने च संतानितस्य तस्यैवात्मनोऽनुवर्त्तनात्
सर्वेषामेव तद्गोत्रजातानां वशिष्ठत्वं च वशिष्ठापत्यत्वं च वशिष्ठजनकत्वं चेति त्रिधाप्युपपद्यन्ते
व्यवहाराः । “आत्मा वै जायते पुत्रः”—इति श्रुतेः । तेन प्रथमो वशिष्ठ एव । उत्तरस्तु पुत्रपौत्रा-
दिर्वसिष्ठश्च वासिष्ठश्च । अयं तु विशेषः । व्यक्तिविशेषग्रहणानपेक्षया सर्वेषां तद्गोत्रजातानां
युगपद्ग्रहणविवक्षायां तु वाशिष्ठा इत्येव व्यपदेशो न त्वपत्यप्रत्ययः क्रियते । वशिष्ठप्राणात्म-
कत्वं हि वशिष्ठगोत्रत्वम् । गोत्रत्वं च बहुव्यक्तिविषयम् । अत एव यत्र वचनेन गोत्रत्वं
विवक्षितं तत्रापि त्वस्याविवक्षितत्वादपत्यप्रत्ययायोगः । यदि तु वस्मिंश्चिद्गोत्रजे प्रथम-
वशिष्ठापत्यत्वमेव विवक्ष्यते तदा भवत्येवापत्यप्रत्ययो वैदो वैदाविति । एतदभिप्रेत्याह
भगवान् पाणिनिः—“एको गोत्रे” इति ॥ गोत्रजे वाच्ये एकत्वविशिष्ट एवापत्यप्रत्ययेन युज्यते
न बहुत्वविशिष्ट इत्यर्थः । एक इति द्वित्वविशिष्टस्याप्युपलक्षणम् । गोत्रत्वस्य बहुव्यक्तिविषय
तयो एकव्यक्तिवद्बहुव्यक्तिद्वयेनापि तदनुद्बोधान् ।

एष च नियमो व्यवहारवैचित्र्याद्व्यवस्थितविषयः, तेनात्रिभृगुकुत्सवशिष्ठगोतमाङ्गिरो
यस्कादिषु बहुत्वेऽपत्यप्रत्ययाभाव एव । आत्रेयो अत्रयः । भार्गवो भृगवः । कौत्सः कुत्साः ।
वाशिष्ठो वशिष्ठाः । गौतमो गोतमाः । आङ्गिरसोऽङ्गिरसः । यास्को यस्काः । इत्यादयः । कुषी-
तकादिषु कचिद्विकल्पः । कौषीतकाः कुषीतकाः । कचित्पुनर्बहुत्वविवक्षायांमपि दृश्यतेऽपत्य
प्रत्ययो यथा—गौपयना माठरा वैष्णुवृद्धा इत्यादयः । एतच्चामियुक्तप्रयोगादवसेयम् इति दिक् ॥

अथापर आह वशिष्ठप्राण त्मकत्वाविशेषात् प्रथमपुरुषवद्व्यवहितानामपि पुरुषाणां
वशिष्ठत्वे निर्दिष्टादे चतुर्विंशवशिष्ठानन्तरापत्यत्वविवक्षायां पञ्चविंशस्य वशिष्ठित्वं कस्मान्न-
व्यपदिश्यते इत्यत आह—“एको गोत्रे” इति । गोत्रापत्यस्यापत्यत्वेवाच्ये एवैवशब्दः प्रथम
पुरुषाभिप्रायः प्रत्ययेन युज्यते न त्वन्तर्हि नोऽपि सर्वो यथेच्छम् । प्रथमपुरुषस्य चायं पञ्च
विंशो गोत्र पत्यं भवति नानन्तरापत्यम् । तस्मात् वशिष्ठ एवेति दिक् ॥

अथापर आह “एको गोत्रे” — इति ब्रुवता त्रिधा प्रत्ययनियमः क्रियते । गोत्रापत्य प्रत्ययान्ताद् गोत्रापत्यप्रत्ययो नास्ति । गोत्रापत्यप्रत्ययान्तादन्तरापत्यप्रत्ययो नास्ति । अन्तरापत्यप्रत्ययान्ताद् गोत्रापत्यप्रत्ययस्तु भवत्येव । यथा पुरात्वे गोतमो नाम कश्चिद्रहूगणपुत्रो महर्षिर्बभूव । स विदेहस्य माथवस्य राज्ञः पुरोध आसीत् । स मन्त्रकृदासीत् । तस्य पुत्रो नोधा नाम । स प्रथमो गौतमः । तस्य गोत्रे शततमो वा षष्ठितमो वा कश्चिदुपवेशो नाम गौतमो बभूव । अथौपवेशिररुणो नाम गौतमः, अथारुणिरुद्दालको नामौपवेशो गौतमः । अथौद्दालकिः श्वेतकेतुरारुण्यौपवेशो गौतमः । सोऽयमुद्दालको गौतमः कुरुपञ्चालानां ब्रह्मपरिषदि ब्रह्मासीत् । एष ह याज्ञवल्क्य-समकालीन आसीत् । इदानीन्तना गौतमगोत्राः प्रायेण सर्वेऽप्यस्यैव वंशधरा अनुमीयन्ते इत्यु-ह्यम् । तद्विधमनन्ता वशिष्ठाः अनन्ता एव भृगवो जमदग्नयो ऽङ्गिरसो, भरद्वाजाश्चोपपद्यन्ते समकालाश्च भिन्नकालाश्चेत्यवधेयम् ।

परे त्वाहुः । चतुर्विधः खल्वयम् जातिव्यवहारो द्रष्टव्यः । यथोक्तम्—

असवल्लिङ्गा बह्वर्था सकृदाख्यातनिर्ग्रहा ॥

आकृतिग्रहणाजातिर्गोत्रं च चरणानि च ॥”—इति ॥

तत्र गोत्रमिति बीजिपुरषारब्धापत्यव्यक्तिपरम्परायाः सञ्ज्ञा । गोत्रेष्वेव त्वेते वशिष्ठा-दयः शब्दा निरूढा न व्यक्तिषु । अथापि यथैवाकृत्यनुगतजातौ व्युत्पन्नोऽयं गोशब्दः सामर्थ्या द्व्यक्तिषु दृश्यते गामानय गां गृहाणेति, एवमयं गोत्रानुगतजातौ व्युत्पन्नो वशिष्ठशब्दोऽपि सामर्थ्याद्व्यक्तिषु प्रयुज्यते । इयांस्तु विशेषः । गोर्जातो गौरेव । अथवाज्जातोऽश्व एव । नापत्यप्रत्ययै-रेषु व्यवहारा भवन्ति । इह पुनर्वशिष्ठाज्जातो वशिष्ठश्च भवति वाशिष्ठिश्च वाशिष्ठश्च । तत्र गो-शब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य गो-प्राणस्योत्पत्तिशिष्टत्वात् सर्वास्वेव व्यक्तिष्वनारभ्य गृहीतत्वात् प्रकृत्य-भावादेव तत्रापत्यप्रत्ययो नोपपद्यते । इह तु वशिष्ठशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य वशिष्ठप्राणस्य सर्व-साधारणस्यापि वैशेष्यादेवस्यां तपस्विव्यक्तानुत्पन्नशिष्टतया तदुत्तरसंतानव्यक्तिपरम्परायां तन्मूलव्यक्तित एव तस्य प्राणविशेषस्यारभ्य गृहीतत्वात् तस्या एव व्यक्तेः प्रकृतित्वमाध्यायापत्य प्रत्ययस्तत्रोपपद्यते । एतदेव हि तत्रोपचारभेदे मूलं पश्यामः ॥ ननु यत्रापि न गोत्रानुगता जातिस्तत्रापि दृश्यतेऽपत्यप्रत्ययानुगमः । सूताज्जातः सूतश्च सौतिश्चेति । सत्यम् । सकृदाख्यातनिर्ग्रहा हीयं जातिर्नाकृतिग्रहणा । आकृतिग्रहणायामेव तु प्राणविशेषस्यौ-त्पत्तिकत्वमवधारयामः । सूनादिकं तु वशिष्ठादिवदेवोत्पन्नशिष्टतया गुणविशेषानुग्रहाद् गृहीतं यशोनामैव कायाञ्चिद् व्यक्तौ निरूढं प्रथते । अत्र एव तस्या व्यक्तेः प्रकृतित्वाभ्युपगमादुपपद्यते एव तत्रापत्यप्रत्ययोपचार इति बोध्यम् । तद्विधं वशिष्ठादिप्राणवचनानां गोत्रप्रवर्तक-तथाध्यवसितानां जातिशब्दत्वाभ्युपगमादुपपद्यन्त एवासंख्याता व्यक्तयो वशिष्ठशब्दा इति दिक् ॥

॥ इति व्यक्तिबहुत्वाधिकारः ॥

अथ गोत्रप्रवर्तकाधिकारः ।

तत्रादौ गोत्रमीमांसायामनेकदर्शनानि भवन्ति । “वंशपरम्पराप्रसिद्धं गोत्रम्”—इत्येवं तावदेका दृष्टिः । अत्रहि विज्ञानेश्वरादीनां पक्षपातः ॥ १ ॥ अथ “समानेऽपि ब्राह्मण्ये कुट्टिनोऽत्रिरतिस्मरणलक्षणं गोत्रम्”—इत्येका दृष्टिः । अत्र भट्टपादप्रमुखानां पक्षपातः ॥ २ ॥ अथ “प्रवरर्षिसम्बद्धा ऋषयो गोत्रम्”—इत्येका दृष्टिः । प्रवरैर्गोत्राणीति सूत्रयतां सत्याषाढादीनामत्रैव पक्षपातः ॥ ३ ॥ अथ ‘भृग्वङ्गिरोऽत्रयः कश्यपो वशिष्ठविश्वामित्रागस्त्याश्चेत्येते सप्त ऋषयः स्वापत्यानां गोत्रम्’—इत्यन्या दृष्टिः । एवं हि पश्यतां वृद्धानां मते सप्तैव गोत्राणि भवन्ति नासंख्यातानि ॥ ४ ॥ अथ ‘भृग्वङ्गिरोऽत्रीणां कश्यपस्य वशिष्ठविश्वामित्रागस्त्यानां चेत्येतेषां सप्तानामृषीणामपत्यं गोत्रम्’—इत्यन्या दृष्टिः । एव हि पश्यतां वृद्धानां मतेऽसंख्यातानि गोत्राणि न सप्तैव गोत्राणि ॥ ५ ॥ अथ सप्तर्ष्यपत्यानि स्वापत्यभूतानां परेषां पूर्वेषां च सप्तर्षीणां गोत्राणीत्यन्या दृष्टिः ॥ ६ ॥ अथ सप्तर्ष्यपत्यानि स्वापत्यभूतानां परेषामेव गोत्राणि न पूर्वेषाम्—इत्यन्या दृष्टिः । न च परम्परयाऽस्मदादीनामपि सप्तर्ष्यपत्यतया गोत्रत्वापत्तिः ‘प्रसिद्धयैव तन्निरासात् । गोत्रत्वेन प्रसिद्धस्य सप्तर्ष्यपत्यस्यैव गोत्रत्वात् ॥ ७ ॥ अथ ‘जमदग्निः, गोतमभरद्वाजौ, अत्रिः, कश्यपः, वशिष्ठः, विश्वामित्रः, अगस्त्यः इत्येतेऽष्टावृषयः स्वापत्यानां गोत्रमित्यप्ररा दृष्टिः । अस्यां दृष्टावष्टौ गोत्राणि नाधिकानि ॥ ८ ॥ अथ अगस्त्याष्टमानामेषां सप्तर्षीणां यदपत्यं तद्गोत्रम्’—इत्यपरा दृष्टिः । एवं हि बौधायनादयः पश्यन्ति । तत्रेदभाक्षिप्यते—जमदग्न्याद्यगस्त्यष्टमर्ष्यपत्यस्य गोत्रत्वे केवलभृगूणां केवलाङ्गिरसां च सप्तर्ष्यपत्यत्वाभावाद् गोत्रत्वं न स्यात् । ततश्च ‘एक एव ऋषिर्वाचित् प्रवरेष्वनुवर्त्तते । तावत्समानगोत्रत्वमृते भृग्वङ्गिरोगणाद्, इति बौधायनोक्तपर्युदासानुपपत्तिः । हरितगोत्रावयवमित्यादिव्यवहारानुपपत्तिश्च स्यादिति । अत्रोच्यते । नेष्यते नाम केवलभृगूणां केवलाङ्गिरसां च गोत्रत्वम् । बोधायनवचने तु गोत्रशब्दः प्रवरपरः । तेन भृग्वङ्गिरोगणादित्यत्रैकप्रवसक्तु वृत्त्या समानप्रवरत्वं विवाहपतिबन्धकमिति बौधायनशास्त्रार्थः ।

ततो न पर्युदासानुपपत्तिः । गोत्रसदेशपाठात् गोत्रभूतभृग्वङ्गिरोगणसादृश्याच्च हरितगोत्रादिगोत्रपदव्यवहारप्रवृत्तिरिति न व्यवहारानुपपत्तिरपि युज्यते वक्तुम् । तस्मादगस्त्याष्टमसप्तर्ष्यपत्यान्येव गोत्रं, न केवलभृगवः, केवलाङ्गिरसो वा गोत्रमिति सिद्धम् । ततश्चाष्टिषेणादीनां विष्णुवृद्धादीनां च स्वस्वगणेऽपि सगोत्रत्वव्यवहारो नास्त्येय इत्याह प्रवरमङ्करीकारः ॥ सगोत्रत्वाभावेऽपि तेषां स्वस्ववर्गे विवाहः प्रवर्तते प्रवरैक्यनिबन्धनत्वेन तन्निरासात् । इत्याह स्मृत्यर्थसारकारः । एतदर्थमेव तु विवाहकन्याविशेषणेषु—‘असमानार्षगोत्रजाम्’—

इति पठ्यते । अन्यथा सगोत्रत्वेनैव सर्वत्र विवाहप्रतिषेधसिद्धौ तत्पार्थक्येन समानार्थ-
त्वपर्युदासः क्रियमाणो व्यर्थः स्यादित्याहुः ॥ १० ॥ पुनरक्षिप्यते, जमदग्न्याद्यगस्त्याष्टमसप्त-
र्ष्यपत्यस्य गोत्रत्वेऽभ्युपगम्यमाने वशिष्ठकश्यपादीनां गोत्रत्वं न स्यात् । तेषां सप्तर्षित्वेन सप्त-
र्ष्यपत्यत्वाभावात्—इति अत्रोच्यते । प्रतिबल्य वशिष्ठः दीनां भिन्नतया तत्पूर्वभाविवशिष्ठाद्यप-
त्यत्वेनैषां वशिष्ठादीनामपि सप्तर्ष्यपत्यत्व नासिद्धमिति सिद्धमेव तेषामपि गोत्रत्वं प्रतिपद्यते ॥ ११ ॥
अथ केचित् । अगस्त्याष्टमानामृषीणामपत्यानि पूर्वेषामृषीणां परेषां च स्वापत्यानां गोत्राणि-
इति पश्यन्ति ॥ १० ॥ वृद्धास्त्वाहुः—अगस्त्याष्टमानामपत्यानि स्वापत्यभूतानां परेषामेव
गोत्राणि न पूर्वेषाम्—इति ॥ ११ ॥ परेतु पश्यन्ति । प्रवरैर्गोत्राणीति सत्याषाढवचनात्
प्रवरर्षिसम्बद्धा ऋषयो गोत्रम्—इति । अस्यां दृष्टौ केवलभूगूणा केवलाङ्गिरसां सप्तर्षीणां च
गोत्रत्वमजसौवोपपद्यते ॥ १२ ॥ अथवा, प्रवरान् व्याख्यास्यामः । तैर्गोत्राणीति सत्याषाढवच-
नाद् 'यमधिकृत्य प्रवरान्मानं तद् गोत्रम्'—इत्येषा दृष्टिः । तथा चाष्टिषेणादीनां विष्णुवृद्धा-
दीनां चाधिकारेण प्रवरान्मानात् सिद्धं गोत्रम् ।

यत्त्वेवं सति भृगोरङ्गिरसश्च गोत्रप्रवर्तकत्वाभ्युपगमात् तदनुवृत्त्या जामदग्न्ययोर्धत्स-
विद्योः परस्परमिवाष्टिषेणादिभिरपि सगोत्रत्वापत्तिः ।

तथा च वत्सयस्कयोर्यस्कादीनां चतुर्णां च परस्परं विवाहो न स्यात्, सगोत्रत्वादिति
केचिदक्षिपन्ति । तदसत् ।

एक एव ऋषिर्यावत् प्रवरेष्वनुवर्तते ।

तावत्समानगोत्रत्वमृते भृग्वङ्गिरोगणात् ।

इति बोधायनोक्तेर्भृग्वङ्गिरोगणाभ्यामन्यत्रैवैकर्षिसाम्यं सगोत्रत्वप्रयोजकं ज्ञत्वनयो-
रपीति सिद्धान्ताददोषात् । यदप्याहुः एवं सति समानप्रवरत्वस्य विवाहप्रतिबन्धनिमित्तत्व
स्मरणं व्यर्थं स्यात् । सगोत्रत्वेनैव तन्निर्वाहादिति तदप्यसत् । वत्साष्टिषेणयोर्विदाष्टिषेणयोः
पृषदश्वरथीतरयोश्च भिन्नयोरपि विवाहप्रतिबन्धाय प्रवरैक्यस्यापि तन्निमित्तत्वेन स्मरणीयत्वात् ।
भृग्वङ्गिरोगणे हि तावदेकैर्यनुवृत्तावपि सगोत्रत्वाभावस्यान्यत्र व्यवस्थापितत्वात् ॥

अथवाऽलमनेन केषाञ्चिच्छुष्कविचारेण । वस्तुतस्तु गोत्रशब्देनान्तर्हितापत्यात्म
मन्निविष्टमृष्यंशमपेक्षते ॥ यथा हि साप्तपुरुषे सापिण्ड्ये सप्तस्वपत्येषु पितृदेहस्थाः सोम-
मात्रावयवा अनुवर्तन्ते । एवमेव पितृदेहस्था भृग्वङ्गिरोऽत्र्यादिप्राणात्मर्षिमात्रावयवा
उत्तरोत्तरमपतितेष्वपत्येषु परःसहस्रेष्वप्रतिबन्धमनुवर्तन्ते । त एवोत्तरोत्तरसन्तानपरम्परासु

सन्तानिता ऋष्यंशा गोत्रम् । तत् स्मन्धादेव च तदुपलक्षितान्तर्हिनापत्यं गोत्रम् । तथैवान्तर्हि-
तापत्यपरम्परापि गोत्रम् । सा च कुनश्चिदेकस्याद्बीजिपुरुषादारब्धा यजनानान्ता नानापुरुष-
कुलक्रमरूपा, विक्रमविशिष्टकुलरूपा वा । तन्निर्वाहकाश्च सर्वा एव पुरुषव्यक्तयो गोत्रस्य रूपम्
तत्र केनाप्येकेन मणिना गृहीतेन मालाप्रहरणवत् मूलपुरुषेण वा मध्यस्थेन वा यजमानेन वा
केनापि सुविज्ञातेन सा परम्परा विज्ञापयितुं शक्यते । अस्यां च पुरुषपरम्परायां शाण्डिल्यऋषि-
रन्तर्निविष्टः सा परम्परा शाण्डिल्य गोत्रं स्यात् । एवं सर्वत्र प्रतिपतिः । तत्र सर्वेषामविशेषेण
गोत्रलक्षकतया व्यवहारप्रवर्त्तनम् समगोत्रेऽपि नानागोत्रताप्रसिद्धिप्रसङ्गादव्यवस्थया विशृङ्ख-
लतापद्येत ।

तस्मान्नियता एव केचित्सप्तर्षिर्वाब्दप्रसिद्धाः सप्तपुरुषा मुरा ब्रह्मावर्तादियज्ञ
प्रवरणे गोत्रस्वरूपनिर्वाहकतया निरूढास्तानेवारभ्य तत्कालादेताः सप्तैव कुलशाखा ब्राह्म-
णानां प्रवर्तन्ते स्म । अथ कालक्रमेण तदपत्यविशेषाणां प्रसिद्ध्या ततोऽपि गोत्रव्यवहार
प्रवृत्तावष्टौ गोत्राण्यभवन् । तान्यपि प्राचीनैरत्यादरेण सुगृहीतानीत्यतस्तदनुसारेणैह तान्यु-
दाहरामः ।

आदौ तावन्मूलगोत्राणि सप्तैवासन् । भृगवः, अङ्गिरसः, अत्रयः, वशिष्ठाः, अगस्त्यः,
कश्यपाः विश्वामित्राश्चेति । एतद्गोत्रसप्तकान्तर्निविष्टा एवैते सर्वे ब्राह्मणा लोकेऽवधार्यन्ते ।
एतद्विद्महिभूतानामब्राह्मणत्वात् ॥ तत्रेदं भार्गव गोत्रं द्विशाख समपद्यत—जामदग्न्यं च केवलं
च । अथाङ्गिरसं च त्रिशाखम्—गौतमं, भारद्वाजं केवलं च ॥ आत्रेयादीनि त्वेकशाखानि ।
तेनैतानि दश गोत्राणि भवन्ति—जामदग्न्यम्, भार्गवम्, गौतमम्, भारद्वाजम्, अङ्गिरसः,
आत्रेयम्, वशिष्ठम्, अगस्त्यम्, कश्यपम्, वैश्वामित्रं चेति ॥ अगस्त्याष्टमगोत्रवादिनां तु केषां
चिन्मते केवलभृगवः केलाङ्गिरसश्च परिहीयन्ते । तदसंग्रहश्च न दृश्यते । विवाहप्रतिबन्धकस्य
गोत्रताया एष्वेव दशसु व्यवतिष्ठमानत्वात् । न च केवलभृगूणां जामदग्न्येन संग्रहः शौनक-
गोत्रीयाणां वत्सगोत्रीयैर्विवाहस्याप्रतिषिद्धस्य प्रतिषेधापत्तेः । तस्मादशैव गोत्राणि नेयानि ॥५॥

तत्र जामदग्न्यं द्विविधम्—

वात्स्यं वैदं च जामदग्न्यौ वत्सविदौ मिथः सगोत्रौ । जामदग्न्यौ वत्सविदौ मिथः स
गोत्रौ । जामदग्न्येनैरुभयान्वयात् तेन तयोः परस्परमविवाहः ॥ त इमे जामदग्न्याः पञ्चावत्तिनः ॥५॥

अथ भार्गवं पञ्चविधम्—

आष्टिषेणम्, यास्कम्, मैत्रयवं, वैन्यम्, शौनकं च । पञ्चाप्येते भिन्नगोत्राः सप्तर्षि-

भिन्नत्वात् । अत्र वैन्या एव श्यैता अप्युच्यन्ते । आर्षिषेणस्य केचिज्जामदग्नये प्रवेशमिच्छन्ति
एषां परस्परं जामदग्न्यैश्च न विवाहः ॥ ६ ॥

अथ गौतमगोत्रं सप्तविधम्—

कौमण्डम्, दैर्घतमसम् वामदेवम्, आयास्यम्, शारद्वतम्, औशनसम्, कारेणुपालं च ।
सप्ताप्येते गौतमा मिथः सगोत्राः । गौतमस्य सप्तर्षित्वात् ॥ ७ ॥

अथ भारद्वाजं चतुर्विधम्

गार्ग्यम्, रौक्षायणं, आत्मभुवम्, भारद्वाजं च । चत्वारोप्येते भारद्वाजा मिथः स
गोत्राः भारद्वाजस्य सप्तर्षित्वात् ॥ ८ ॥

अथाङ्गिरसं षोढा

वैष्णुवृद्धम्, काण्वम्, हारितम् राथीतरम्, कौत्सम्, मौद्गल्यं च । षडप्येते भिन्न
गोत्राः । सप्तर्षेरनन्वयात् । अङ्गिरसोऽन्वयेऽपि तस्य सप्तर्षित्वाभावात् ॥ ९ ॥

अथात्रेयगोत्रं चतुर्विधम्—

अत्रिगोत्रम्, वाद्भुतकम्, गाविष्ठिरम्, मौद्गल्यं च । मुद्गला द्विविधाः पठ्यन्ते—आत्रेया-
आङ्गिरसाश्च । तेषामुभयेषां नामसाम्येऽपि गोत्रप्रवरयोर्भेदादन्योन्यं विवाहो न प्रतिषिध्यते ।
इमे चात्रेयमुद्गलाः पूर्वायाः तिथयोप्युच्यन्ते । तस्य पञ्च आतरः स्मर्यन्ते—अतिथयः वामरथ्याः,
सुमङ्गलाः, बीजवापाः, धनञ्जयाश्चेति । ते च षडप्येते मुद्गलगोत्रा एवेष्ट्यन्ते ॥ अथ बालेयाः,
डालेयाः, कौद्रेयाः, शौभ्रेयाः, वामरथ्याः, गोपवनाः—इत्यत्रेः पुत्रिकापुत्राः ॥ वामरथ्यस्योभयत्र
निवेशः संदिग्धः । एते च सर्वेऽप्यत्रयः सगोत्रा इति नैषां परस्परं विवाहः ॥ १० ॥

अथ वासिष्ठं चतुर्धा—

वाशिष्ठम्, कौण्डिन्यम्, औपमन्यवम्, पाराशरं च ॥ सर्वेऽप्येते सगोत्राः ॥ ११ ॥

अथागस्त्यं चतुर्धा—

इक्ष्मवाहाः, सोमवाहाः, साम्भवाहाः, यज्ञवाहाश्च । तत्र साम्भवाहो पारणिनः । यज्ञ-
वाहा यववाहाः । सर्वेऽप्येते सगोत्राः ॥ १२ ॥

अथ काश्यपं त्रिविधम्—

नैध्रुवम्, रैभ्यम्, शाण्डिल्यं च । सर्वेऽप्येते सगोत्राः ॥ १३ ॥

अथ वैश्वामित्रं दशधा—

कौशिकम्, रौहितम्, रौक्षकम्, कामकायनम्, कात्यम्, धानञ्जयम्, अजगोत्रम्, आघमर्षणम्, पौरणम्, ऐन्द्रकौशिकं च । अत्र रोहिता एव लोहिता अष्टा वा । रौक्षका एव रेवणाः । कामकायना एव श्रौमदाः । अजा एवाश्मरध्याः । कुशिका एवाश्मरध्याः । कुशिका जह्वः इत्याहुः ॥ सर्वेऽप्येते सगोत्राः ॥ तथा चैतान्यूनपञ्चाशद्गोत्राणीति बौधायनः प्राह ॥ १४ ॥

परेतु त्र्यशीतिगोत्राण्याचक्षते ।

(१) वत्साः विदाः—इति द्वौ जामदग्न्यौ ॥ २ ॥

(२) आर्ष्टिषेणाः, यस्काः, मित्रयजः, वैन्थः, शुनकाः, वात्स्याः, वत्सपुगौघसौ, वैजवनिमथितौ, वेदविश्वज्योतिषः, शाठ(माठराश्चेति दश भार्गवगोत्रा ॥ १० ॥

(३) कौमण्डाः, दीर्घतमसः, वामदेवाः, अयास्याः, शग्द्वताः, भौशनसाः, कारणुपालयः, राहूगणाः, सोमराजकाः, वृहदुक्थाः—इति दश गौतमाः ॥ १० ॥

(४) गर्गाः, रौक्षायणाः, आत्मभुवः, भरद्वाजाः,—इति चत्वारो भरद्वाजाः ॥ ४ ॥

(५) कपयः, वृष्णवृद्धाः, कणाः, हरिताः, रथीतराः, कुताः, पृषदश्वाः, मुद्गलाः—इत्यष्टावाङ्मिरसगोत्राः ॥ ७ ॥

(६) आद्यात्रयः, गविष्ठिराः, वादुभूतकाः, मुद्गलाः, अतिथयः, धनञ्जयाः, सुमङ्गलाः इति सप्तत्रेयाः ॥ ७ ॥

(७) वशिष्ठाः, कुण्डिनाः, उपमन्थवः, पराशराः, जातूकर्ण्याः,—इति पञ्चवाशिष्ठाः ।

(८) अगस्त्यः, इध्मवाहाः, सोमवाहाः, साम्भवाहाः, यज्ञवाहाः, दर्भवाहाः, सारवहाः, पूर्णमासाः, हिमोदकाः, पाणिकाः,—इति दशागस्त्याः ॥ १० ॥

(९) कश्यपाः, निध्रुवाः, रेभाः, शाण्डिलाः, लौगाक्षयः—इति पञ्च कश्यपाः ॥ ५ ॥

(१०) कुशिकाः, रोहिताः, रौक्षकाः, कामकायनाः, कताः, धनञ्जयाः, अजाः, अघमर्षणाः, पूरणाः, इन्द्रकौशिकाः—इति दश बौधायनोक्ताः ॥ अथ रौहिणाः, रेणवः, वेणवः, जह्वः, आश्मरध्याः, उदवेणवः—इति षडाश्वलायनोक्ताः ॥ अथ कथकाः, साहुक्ताः, हिरण्य-

रेतसः, सुवर्णरेतसः, कपोतरेतसः, घृतकौशिकाः—इति षडन्योक्ताः ॥ संकलनया द्वाविंशतिर्वै-
श्वामित्राः ॥ २२ ॥ १५ ॥

इत्येवमेतानि त्र्यंशीतिगोत्राणि ॥ ८३ ॥ अपस्तम्बीये तु शताधिका गोत्रकृतः संख्या-
यन्ते । एतेषामवान्तरभेदात् पुनः संख्यातान्येव गोत्राणि सम्भवन्ति । अत एव च देशभेदेनेदानीं
ब्राह्मणानां गोत्रसंख्या भिन्ना दृश्यन्ते । यथा मिथिलायां षट्त्रिंशद्गोत्रा ब्राह्मणा निव-
सन्ति । औदीच्यब्राह्मणेषु च द्वात्रिंशद्गोत्राभेदा दृश्यन्ते । एवमन्यत्रान्यत्रापि यथा यत्र देशे गोत्र
सत्तेदानीं प्रथते तथान्यत्र ऽपञ्चितम् । याज्ञिकहोतृप्रवराणां द्वावेतान्येव गोत्राण्याथेयानी-
त्याहुः ॥ १६ ॥

वंशविभागो द्वेधा—

शुद्धो द्व्यामुष्यायणश्च । एकगोत्रः शुद्धः । द्विगोत्रो द्व्यामुष्यायणः ॥ तत्रैते शुद्धा
ऊनपञ्चाशद्वा त्र्यंशीतिर्वाऽऽख्याताः ॥

अथ द्व्यामुष्यायणा द्विविधाः—पूर्वसिद्धाः, समयसाध्याश्च । तत्र पूर्वसिद्धा दशैव
पठ्यन्ते शौनकाः, देवताः, वामरथ्याः, धनञ्जयः, जातूक्याः, कात्यायनाः, कपिलाः,
लौगाक्ष्यः, संकृत्यः, शौङ्गशैशिरयश्चेति ॥ १७ ॥

शौनकः ।

(१८) एषु शौनकः शुनकस्य दत्तः पुत्रः । स हि गृत्समदो नाम ऋषिरङ्गिरसो वृद्धप्रपौत्रः,
भरद्वाजपौत्रः शुनहोत्रपुत्रः प्रागासीत् । स पश्चाद् भृगोर्वृद्धप्रपौत्रस्य, च्यवनप्रपौत्रस्य प्रमतिपौत्रस्य
रुरुपुत्रस्य शुनकस्य महर्षेरपुत्रस्य दत्तकः पुत्रोऽभूत् । तेनासौ प्रागाङ्गिरसोऽपि पश्चाद् भार्गवो-
ऽभवत् । ततोऽयं द्विगोत्रः समपद्यत । यद्यपि मनुना—गोत्ररिक्थे जनयितुर्न भजेदतिप्रमः सुत
इति स्मरता दत्तकस्य जनकगोत्रसम्बन्धः प्रत्याख्यायते । तथापि पितृसगोत्रत्वप्रयुक्तप्रतिषे-
धादुभयोरेव तयोर्गोत्रयोरस्य विवाहो निवर्त्तते । “असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या
पितुः”—इति वचने पितृपदोपादानस्यैवमर्थ्यात् । दत्तकस्य पुत्रपौत्रादीनामपि गोत्रद्वये विवाहो
नास्तीत्यत्र पारिजातादौ द्रष्टव्यम् । तथा च दत्तकस्य गोत्रद्वयेऽपि विवाहप्रतिषेधादमुष्य
शौनकस्य दत्तकतया द्विगोत्रत्वमास्थीयते इति दिक् ॥ १८ ॥

देवरातः ॥ २ ॥

(१९) अथ देवरातो विश्वामित्रस्य कृत्रिमः पुत्रः । तस्य गोत्रसम्बन्धे श्रुतिस्मृति

विरोधाद् द्वैधं भवति । स्मृत्या तवदमुष्यं पूर्वं भार्गवत्वं पश्चाद् वैश्वामित्रत्वं स्मर्यते । श्रुतौ तु पूर्वमाङ्गिरसत्वं पश्चाद् वैश्वामित्रत्वं श्रूयते इति स्पष्टं विरोध उपलभ्यते । तथाहि हरिर्वशोऽस्ति कथानकम् ॥

और्वस्यैवमृचीकस्य संत्यवत्यां महायशाः ।
जमदग्निस्तपोवीर्यो जज्ञे ब्रह्मविदां वरः ॥ १ ॥
मध्यमश्च शुनःशोः शुनःपुच्छः कनिष्ठकः ।
देवैर्दत्तः शुनःशोपो विश्वामित्राय भार्गवः ।
देवैर्दत्तः स वै यस्माद् देवरातस्ततोऽभवत् ॥

अनेनास्य ईशदेवरातस्य भार्गवत्वं लभ्यते । तत्र केवलभार्गवत्वं व. जामदग्न्यत्वं वेति यद्यपि नानेन लभ्यते तथाप्यस्य जमदग्न्यत्वमेवास्थेयम् । जमदग्निकनिष्ठभ्रातृतया जामदग्न्यत्वासंभवेऽपि एकस्मादपेक्ष्यन्नयोर्भिन्नगोत्रप्रवरत्वासंभवादस्मिन् केवलभार्गवत्वस्यास्थातुमुपयुक्तत्वात् । अत एवास्य मत्स्यपुराणे जामदग्न्यविदेषु पाठ उपपद्यते । वीर्यायनादिभिरपि जामदग्न्येष्वेवायं देवरातः पठ्यते । संग्रहे च देवरातानां जामदग्न्यैरश्वि हः प्रतिज्ञायते । तस्मादयं देवरातः पूर्वं जामदग्न्यभार्गवः पश्चाद्वैश्वामित्र इति स्मृत्या सिद्धम् ॥

अथ बह्वृचश्रुतौ—

अथ बह्वृचश्रुतौ—“यथैवाङ्गिरसः सन्तुपेयां तव पुत्रताम्”—“आङ्गिरसो जन्मनाऽस्याजीगर्तः श्रुतः कविः” इति आङ्गिरोगणस्थत्वं देवरातस्यास्नायते । तस्मादयं देवरातः पूर्वमाङ्गिरसः पश्चाद् वैश्वामित्र इति श्रुत्या सिद्धम् ।

द्वौ देवरातौ स्यातां, ततो न विरोध इति निर्णयसन्धौ कमलाकरः । धर्मप्रदीपे तु—मातामहैः शुद्धजामदग्न्यैर्देवरातादीनां न विवाह इत्युक्तम् । यदस्तु तदस्तु । विश्वामित्रस्यायं कृत्रिमः पुत्रो देवरातो द्विगोत्र इति हि तवदुभयथ ऽप्यसन्दिग्धं सिद्धमिति दिक् ॥ १६ ॥

वामरथ्यः ॥ २ ॥

(२०) अथ वामरथ्योऽथमत्रेः पुत्रिकापुत्रः । वामरथ्य इति गणोपलक्षणम् । वामरथ्याः, गोपवनाः, शौभ्रेयाः कौट्रेयाः, डालेयाः, बालेयाः,—इत्येते वामरथ्यादयः षड्गणा अत्रेः पुत्रिकापुत्राः स्मर्यन्ते । अत एवैषामत्रिगोत्रे प्रवेशः सिद्धः । जन्मदातारश्चैषां वशिष्ठा वा, विश्वामित्रा वा अथवा केषाञ्चिद्वशिष्ठाः केषाञ्चिद्विश्वामित्रा इति विशिष्य न निर्द्धार्यते । तत एषां वशिष्ठैश्च

विश्वामित्रैश्च विवाहसन्देशो न निवार्यते । अत्रिश्चिष्टत्वं वा केचिदेषामाहुरत्रिविश्वामित्र
त्वं वेति सत्यपि सन्देशं द्विगोत्रत्वमसन्दिग्धं व्यवतिष्ठते ॥ २० ॥

धनञ्जयः ॥ ४ ॥

(२१) धनञ्जयस्तावदुभयथापि पठ्यते । आत्रेयगोत्रे आर्चनानसत्वेन वैश्वामित्रगोत्रे
मधुच्छन्दसत्वेन चेति । तत्र न ज्ञायते आर्चनानसोऽयमौरसः पुत्र पश्चादस्य मधुच्छन्दसः
कृत्रिमः पुत्रोऽभूत् । अथवा तद्विपर्यासेन पूर्वं मधुच्छन्दसः पश्चादार्चनानस इति । द्वयामु-
ष्यायणप्रवरेतु मधुच्छन्दसत्वस्मरणात् पूर्वमात्रेयत्वं पश्चाद्वैश्वामित्रत्वमित्येव कथाचल्लभ्यते
सर्वथापि द्विगोत्रत्वं निर्विवादम् ॥ २१ ॥

जातूकर्ण्यः । ५ ।

अत्रेः कृत्रिमः पुत्रः जातूकर्ण्यो वशिष्ठगोत्रे समुत्पन्नः पश्चादत्रिगोत्रे प्रविष्ट इति पौरा-
णिकाः स्मरन्ति । तस्मादयं द्विगोत्रः ॥ २२ ॥

कात्यायनः । ६ ।

अत्रापि संशय्यते । पूर्वमयं भारद्वाजाङ्गिरसः पश्चाद् वैश्वामित्र इति वा ततो विपरीतं
वेति । द्वयामुष्यायणप्रवरेतु वैश्वामित्रस्य स्मरणात् पश्चादस्य विश्वामित्रगोत्रे प्रवेश इत्येव
लभ्यते ॥ २३ ॥

कपिलः । ७ ।

भारद्वाजाङ्गिरस एवायं कपिलः पश्चाद् विश्वामित्रगोत्रे प्रविष्टोऽभूत् । वैश्वामित्रं
देवरातं प्रकृत्य “तस्यैते कापिलेयवाभ्रवाः”—इत्यैतरेयब्राह्मणे कापिलेयत्वाभ्नानात् कापिलानां
वैश्वामित्रत्वस्यावधारितत्वात् । तस्मादिमे कपिला द्विगोत्राः सिद्धाः । इत्थं सप्तैते द्वयामुष्यायणा
अल्पप्रसिद्धा व्याख्याताः । अतः परं बहुलोपचारास्त्रयो द्वयामुष्यायणाः प्रदर्श्यन्ते । लौगाक्ष्यः
संस्कृतयः शौङ्गशैशिरयश्चेति ॥ २४ ॥

लौगाक्षिः । ८ ।

अहर्वशिष्टा नक्तं कश्यपा लौगाक्ष्य इत्याहुः । ततो द्विगोत्रा एते दैनिके कर्मणि
गोत्रप्रयोगे वशिष्ठगोत्रा एवैते न तु कश्यपाः । एवं रात्रौ गोत्रप्रयोगे कश्यपगोत्रा एवैते न

वशिष्टा इत्येवं कालभेदेनैकैकगोत्रत्वेऽपि फलतो गोत्रद्वयसम्बन्धस्य दृश्यमानत्वात् ।

अहर्वशिष्टत्वे नक्तं कश्यपत्वे च हेतुः पुराणे स्मृतः ।

संस्कृतिः । ६ ।

संस्कृतीनामापस्तम्बादिभिर्वशिष्टगणमध्ये पाठाद्वशिष्टत्वमवगम्यते ।

वाशिष्टशक्तेः पाक्षिकवराणाञ्च । अथ बौधायनेन केवलाङ्गिरोमध्ये पाठादाङ्गिरसप्रवराञ्च तेषामाङ्गिरसत्वमप्यवगम्यते । ततो द्विगोत्रा एते भवन्ति । तत्रोत्पादकतया वशिष्ठानुवृत्तिः, आङ्गिरसत्वं तु कृत्त्रिमत्वात् ॥

शौङ्गशैशिरः । १० ।

अथ शौङ्गशैशिरः । स च शैशिरेः क्षेत्रजः पुत्रः ।

भरद्वाजेन शुङ्गेन विश्वामित्रस्य शैशिरेः ।

क्षेत्रे जातो द्विगोत्रर्षिः प्रोच्यते शौङ्गशैशिरः ॥१॥

अथानाम्नातास्तु समयसाध्या भवन्ति—यै इदानीं कालेऽपि पुत्रिकापुत्रकृत्रिमदत्तकस्वयंदत्तक्षेत्रजक्रीतादयो दृश्यन्ते । ते यदि प्रतिग्रहीत्रा जातकर्मादिभिश्चूडादिभिर्वा संस्कृताः स्युः तर्हि जनयितृगोत्राणि परित्यज्य पालयितृगोत्राण्येव भजन्ते । तत एकगोत्रा एवैते भवन्ति न द्विगोत्राः । ये तु प्रतिग्रहीत्रोपयनमात्रसंस्कृताः स्युरुपनयनोत्तरं वा प्रतिग्रहीत्रा गृहीताः स्युः ते सर्वे द्विगोत्रा एव । जनकगोत्रस्य पालकगोत्रस्य च तत्रानुवृत्तेः । तदित्थमभिवादनश्रोद्धादिगतगोत्रनिर्देशार्थमेषा व्यवस्था भवति । विवाहे तु जातकर्मादिभिः प्रतिग्रहीत्रैव संस्कृतानामपि पुत्रिकापुत्रादीनां जनकपालकोभयकुलपरित्यागस्येष्टत्वात् सर्वथा द्विगोत्रत्वमेव मन्यन्ते । न त्वेकगोत्रत्वम्—अर्थदत्तक्रीतकृत्रिमपुत्रिकापुत्राः परपरिग्रहेणार्पणेण जातास्ते संहताः कुलानां द्वयामुष्यायणा भवन्तीति” पैठीनसिनो तथैव स्मरणात् ॥

अथाब्राह्मणाः—

तत्र क्षत्रियाणां मानवं गोत्रम् । वैश्यानां भालन्दनम् । शूद्राणां तु सर्वेषां काश्यपमिति । अज्ञातगोत्राणां तु सर्वेषां जामदग्न्यं गोत्रमास्थेयमिति दिक् ॥

॥ इति गोत्रव्यवस्था ॥

प्रवराः—

अथैतेषु गोत्रेषु प्रवराः प्रदर्श्यन्ते । तत्तद्गोत्रव्यावर्तका ऋषयः प्रवरा भवन्तीत्याहुः । तत्र द्रोतवरणे तावत्—‘पितृवाग्रे, अथ पुत्रोऽथ पौत्र’ इति श्रुतेः परावरक्रमेण ते त्रय एव निर्दिश्यन्ते । गोत्रव्यावर्तने तु ते पञ्च वा त्रयो वा द्वौ वा कचित्पुनरेक एव वेत्येवं गोत्रभेदेन व्यस्था । तेषु पञ्चप्रवरा नव, त्रिप्रवरा अष्टषष्टिः द्विप्रवराः षट् । ते यथा—

जामदग्न्ये—

- १—वत्सानां पञ्च—भार्गवः, च्यावनः, आप्नुवानः, और्वः, जामदग्न्यः—इति । ५
२—विदानां पञ्च—भार्गवः, च्यावनः, आप्नुवानः, और्वः, वैदः—इति । ५

भार्गवे—

- ३—आष्टिषेणानां पञ्च—भार्गवः, च्यावनः, आप्नुवानः, आष्टिषेणः, अनूपः—इति । ५
४—यस्काणां त्रयः—भार्गवः, वैतहव्यः, सावेदसः—इति । ३
५—मित्रयूणां त्रयः—भार्गवः, दैवोदासः, वाङ्मथः—इति । ३
६—वैन्यानां त्रयः— , वैन्यः, पार्थः—इति । ३
७—शुनकानां त्रयः— , शौनकः, गार्त्समदः—इति । ३
८—वात्स्यानां त्रयः— , च्यावनः, आप्नुवानः—इति । इमे वत्सा अजामदग्न्याः । ३
९—वत्सपुरोधसोः पञ्च— , , वात्स्यः पौरोधसः—इति । ५
१०—वैजवन्तिमथितयोः पञ्च, , वैजवन्तिः, मथितः—इति । ५
११—वेदविश्वोतिषस्त्रयः— , वैदः, वैश्वोतिषः—इति । ३
१२—शाठरमाठराणां त्रयः—, शाठरः, माठरः—इति । ३

गौतमे—

- १३—कौमण्डानां पञ्च—आङ्गिरसः, गौतमः, कौमण्डः, औचथ्यः, कात्तीव्रनः—इति । ५
१४—दीर्घतमसां पञ्च— , , दीर्घतमसः , , —इति । ५
१५—वामदेवानां त्रयः— , , वामदेवः—इति । ३
१६—अयास्यानां त्रयः— , , अयास्यः—इति । ३
१७—शारद्वतां त्रयः— , , शारद्वतः—इति । ३

१८-औशनसानां त्रयः—	”	”	औशनसः—इति ।	३
१९-कारेणुपालीनां त्रयः—	”	”	कारेणुपाली—इति ।	३
२०-राहूगणानां त्रयः—	”	”	राहूगणः—इति ।	३
२१-सोमराजकानां त्रयः—	”	”	सोमराजकः—इति ।	३
२२-बृहदुक्थानां त्रयः—	”	”	बार्हदुक्थः—इति ।	३

भारद्वाजे—

२३ गर्गाणां पञ्च—	आङ्गिरसः,	भारद्वाजः,	बार्हस्पत्यः,	गार्ग्यः	शैन्यः,—इति ।	५
२४ रौक्षायणानां पञ्च—	”	”	”	वान्दनः,	मानवसः—इति ।	५
२५ भारद्वाजानां त्रयः—	”	”	”	—इति ।		३
२६ आत्मभुवां पञ्च—	”	”	”	मन्त्रवरः,	आत्मभुवः,—इति ।	५

आङ्गिरसे—

२७ कपीनां त्रयः—	आङ्गिरसः,	अमहीयवः,	औरुक्षयसः—इति ।	३
२८ विष्णुवृद्धानां त्रयः—	”	पौरुक्षस्यः,	त्रासदस्यवः—इति ।	३
२९ कण्वानां त्रयः—	”	काण्वः,	अजमीढः—इति ।	३
३० हरितानां त्रयः—	”	आम्बरीषः,	यौवनश्वः—इति ।	३
३१ रथीतराणां त्रयः—	”	रथीतरः,	वैरूपः,—इति ।	३
३२ कुत्सानां त्रयः—	”	मान्धाता,	कौत्सः,—इति ।	३
३३ पृषदश्वानां त्रयः—	”	पार्षदश्वः,	वैरूपः,—इति ।	३
३४ मुद्गलानां त्रयः—	”	आस्थीश्वः,	मौद्गल्यः—इति ।	३

॥३३०॥

(३१)

आत्रेये—

३५ आद्यात्रीणां त्रयः—	आत्रेयः,	आर्चन्तनसः,	श्यावाश्वः—इति ।	३
३६ गविष्ठिराणां त्रयः—	”	”	गाविष्ठिरः—इति ।	३
३७ वाद्भूतकानां त्रयः—	”	”	वाद्भूतकः—इति ।	३
३८ मुद्गलानां त्रयः—	”	”	पूर्वातिथः—इति ।	३

३६ अतिथीनां त्रयः—	„	„	आतिथः—इति ।	३
४० धनञ्जयानां त्रयः—	„	„	धानञ्जयः—इति ।	३
४१ सुमङ्गलानां त्रयः—	„	„	सुमङ्गलः—इति ।	३

वासिष्ठे—

४२ वसिष्ठानां त्रयः—	वासिष्ठः, ऐन्द्रप्रमदः, आभरद्वसुः—इति ।	३
४३ कुण्डिनानां त्रयः—	„ मैत्रावरुणः, कौण्डिन्यः—इति ।	३
४४ उपमन्यूनां त्रयः—	„ ऐन्द्रप्रमदः, आभरद्वसुः—इति ।	३
४५ पराशराणां त्रयः—	„ शाक्त्यः, पाराशर्यः—इति ।	३
४६ जातूकर्णानां त्रयः—	„ आत्रेयः, जातूकर्ण्यः—इति ।	३

आगस्त्ये—

४७ अगस्तीनां त्रयः—	आगस्त्यः, माहेन्द्रः, मयोभुवः—इति ।	३
४८ इध्मवाहानां त्रयः—	„ दार्ढ्युतः, ऐध्मवाहः—इति ।	३
४९ सोमवाहानां त्रयः—	„ „ सौमवाहः—इति ।	३
५० साम्भवाहानां त्रयः—	„ „ साम्भवाहः—इति ।	३
५१ यज्ञवाहानां त्रयः—	„ „ यज्ञवाहः—इति ।	३
५२ दर्भवाहानां त्रयः—	„ „ दर्भवाहः—इति ।	३
५३ सारवाहानां त्रयः—	„ „ सारवाहः—इति ।	३
५४ पूर्णमासानां त्रयः—	„ „ पूर्णमासः—इति ।	३
५५ हिमोदकानां त्रयः—	„ हैमचर्चिः, हैमोदकः—इति ।	३
५६ पाणिकानां त्रयः—	„ पौनायकः, पाणिकः—इति ।	३

(३३)

काश्यपे—

५७ कश्यपानां त्रयः—	काश्यपः, अवत्सारः, असितः—इति ।	३
५८ निध्रुवाणां त्रयः—	„ „ नैध्रुवः—इति ।	३
५९ रेभाणां त्रयः—	„ „ रैभ्यः—इति ।	३
६० शण्डिलानां त्रयः—	„ „ शण्डिल्यः—इति ।	३
६१ लौगाक्षीणां त्रयः—	„ „ असितः—इति ।	३

(३४)

विश्वामित्रे—

६२ कुशिकानां त्रयः—	वैश्वामित्रः देवरातः, औदलः—इति ।	३
६३ रोहितानां त्रयः—	अष्टकः, रौहितः—इति ।	३
६४ रौत्तकाणां त्रयः—	रैवणः, रौत्तकः—इति ।	३
६५ कामकायनानां त्रयः—	दैवश्रवसः, दैवतरसः—इति ।	३
६६ कृतानां त्रयः—	कात्यः, उत्कीलः—इति ।	३
६७ धनञ्जयानां त्रयः—	माधुच्छन्दसः, धानञ्जयः—इति ।	३
६८ अजानां त्रयः—	आजः—इति ।	३
६९ अघमर्षणानां त्रयः—	अघमर्षणः, कौशिकः—इति ।	३
७० पूरणानां त्रयः—	दैवरातः, पौरणः—इति ।	३
७१ इन्द्रकौशिकानां त्रयः—	ऐन्द्रकौशिकः—इति ।	३
७२ रौहिणानां त्रयः—	माधुच्छन्दसः, रौहिणः—इति ।	३
७३ रेणूनां त्रयः—	गाथिनः, रैणवः—इति ।	३
७४ वेणूनां त्रयः—	वैणवः—इति ।	३
७५ जह्नुनां त्रयः—	शालकायनः, कौशिकः इति ।	३
७६ आशमरथ्यानां त्रयः—	आशमरथ्यः, बाधूलः इति ।	३
७७ लदवेणूनां त्रयः—	गाथिनः, रैणवः इति ।	३
७८ कथकानां त्रयः—	काथकः, क्राथकः इति ।	३
७९ साहुलानां त्रयः—	स हुलः, माहुलः इति ।	२
८० द्विरण्यरेतसां द्वौ—	द्वैरण्यरेतसः इति ।	२
८१ सुवर्णरेतसां द्वौ—	सौवर्णरेतसः इति ।	२
८२ कपोतरेतसां द्वौ—	कापोतरेतसः इति ।	२
८३ घृतकौशिकानां द्वौ—	घृतकौशिकः इति ।	२

(३५)

के चित्त्वेषां त्रयाणां पञ्चानां वा प्रवराणां पौर्वापर्येण संनिवेशे विशिष्याभिनिवेशं नाटयन्ति तच्चिन्त्यम् । श्रुतौ तेषां क्रमनिर्देशविधेः कुत्राप्यनुपलब्धेः ॥ ३५ ॥

अथैतेषु मतान्तराणि ।

(३६) वत्सानां त्रयो-भार्गवः, च्यवनः, आप्नुवान इति वा, भार्गवः, और्वो जामदग्न्य इति वा ॥ विद्वानां त्रयो भार्गवः और्वो जामदग्न्य इति ॥ ३६ ॥

(३७) आष्टिषेणानां त्रयो भार्गवः आष्टिषेणः अनूप इति । मित्रयुणामेको वाध्र्यश्वः इति ।

शुनवानामेकः शौनक इति वा गार्त्समद इति वा, भार्गवो गार्त्समद इति द्वौ वा । भार्गवः, शौनहोत्रो गार्त्समद इति त्रयो वा ॥ ३७ ॥

(३८) कौमण्डानां पञ्च—आङ्गिरसः औत्तथ्यः औशिजः गीतमः, काक्षीवत इति वा ।

आङ्गिरसः औशिजः, काक्षीवत इति त्रय एव वा ।

दीर्घतमसां त्रयः—आङ्गिरसः, औत्तथ्यः, दैर्घतमसः इति ।

वामदेवानां त्रयः—आङ्गिरसः, वामदेव्यो, बार्हदुक्थः इति ।

वृहदुक्थानां त्रयः—आङ्गिरसः वामदेव्यो, बार्हदुक्थः इति ॥ ३८ ॥

(३९) गर्गाणां त्रयः —आङ्गिरसः, शैन्थो, गार्ग्य इति वा ।

भरद्वाजो गार्ग्यः शैन्थ इति वा ।

रौक्षायणानां त्रयः—आङ्गिरसः वान्दनो मातवचस इति ।

कण्वानां त्रयः —आङ्गिरसः, घोरः काण्व इति ।

हरितानां त्रयः —मान्धात्रः, आम्बरीषो, यौवनाश्व इति ।

रथीतराणां त्रयः—अष्टादंष्ट्रो वैरूपः पार्षदश्च इति ।

मुद्गलानां त्रयः —तादर्यो भामर्याश्वो मौद्गल्य इति ॥ ३९ ॥

(४०) गविष्ठिराणां त्रयः—आत्रेयः, पौर्वातिथो गविष्ठिर इति ॥ ४० ॥

वसिष्ठानामेको वसिष्ठ इति ।

इष्मवाहानामेक आगत्य इति ॥ ४१ ॥

शाण्डिल्यानां त्रयः—काश्यपः, अक्त्सारो, दैवल इति वा ।

काश्यपः, अक्त्सारो, असित इति वा ।

काश्यपः, असितः, देवल, इति वा ॥ ४२ ॥

रोहितानां त्रयः—वैश्वामित्रो, रोहितोऽष्टक इति वा ।

- वैश्वामित्रो, माधुच्छन्दसोऽष्टक इति वा ।
 वैश्वामित्रोऽष्टक इति द्वौ वा ।
 रौक्षकाणां त्रयः— वैश्वामित्रो, रौक्षको, रैवण इति वा ।
 वैश्वामित्रो, माथिनो रैवण इति वा ।
 अजानां त्रयः— वैश्वामित्र, आश्वमेधो बाधूल इति ।
 पूरणानां द्वौ— वैश्वामित्रः, पौरण इति ।
 धनञ्जयानां त्रयः— वैश्वामित्रो, माधुच्छन्दस आचमर्षण इति ॥ ४३ ॥

अथ धनञ्जयधर्मप्रदीपे गोत्रप्रवरा यथाः—

जमदग्निगोत्रस्य	जमदग्न्यौर्ववसिष्ठाः ।
भरद्वाजगोत्रस्य	भरद्वाङ्गिरसबार्हस्पत्याः ।
विश्वामित्रगोत्रस्य	विश्वामित्रमरीचिकौशिकाः ।
अत्रिगोत्रस्य	अत्र्यात्रेयशतातपाः ।
गोतमगोत्रस्य	गोतमवसिष्ठबार्हस्पत्याः ।
वसिष्ठगोत्रस्य	वसिष्ठान्निसांकृतयः ।
काश्यपगोत्रस्य	काश्यपावत्सारनैध्रुवाः ।
अगस्त्यगोत्रस्य	अगस्तिदधीचिजैमिनयः ।
सौकालीनगोत्रस्य	सौकालीनाङ्गिरसबार्हस्पत्यावत्सारनैध्रुवाः ।
मौद्गल्यगोत्रस्य	मौर्वच्यवनभार्गवजामदग्न्याप्लुवानाः ।
पराशरगोत्रस्य	पराशरशक्तिवसिष्ठाः ।
बृहस्पतिगोत्रस्य	बृहस्पतिकपिलपार्वणाः ।
काञ्चनगोत्रस्य	अश्वत्थदेवलदेवराजाः ।
विष्णुगोत्रस्य	विष्णुवृद्धिकौरवाः ।
कौशिकगोत्रस्य	कौशिकात्रिजमदग्नयः ।
कात्यायनगोत्रस्य	अत्रिभृगुवसिष्ठाः ।
आत्रेयगोत्रस्य	आत्रेयशतातपसंख्याः ।
काण्वगोत्रस्य	काण्वाश्वत्थदेवलाः ।
कृष्णात्रेयगोत्रस्य	कृष्णात्रेयात्रेयावासाः ।
सांकृतिगोत्रस्य	अव्याहारात्रिसांकृतयः ।

कौण्डिन्यगोत्रस्य	कौण्डिन्याऽऽप्तीककौत्साः ।
गर्गगोत्रस्य	गार्ग्यकौस्तुभमाण्डव्याः ।
आङ्गिरसगोत्रस्य	आङ्गिरसवसिष्ठबार्हस्पत्याः ।
अनावृकाक्षगोत्रस्य	गार्ग्यगौतमवसिष्ठाः ।
अव्यगोत्रस्य	अव्यवलिसारस्वताः ।
जैमिनिगोत्रस्य	जैमिन्युतथ्यसांकृतयः ।
वृद्धिगोत्रस्य	कुरुवृद्धाङ्गिरोबार्हस्पत्याः ।
शाण्डिल्यगोत्रस्य	शाण्डिल्यासितदेवताः ।
वात्स्यगोत्रस्य	और्वच्यवनभार्गवजामदग्न्याप्नुवानाः ।
सावर्णगोत्रस्य	वात्स्यविदौर्वच्यवनादयः ।
आलम्ब्यायनगोत्रस्य	आलम्ब्यायनशालङ्काथनशाकटायनाः ।
वैयाघ्रपद्यगोत्रस्य	सांकृतिः ।
घृतकौशिकगोत्रस्य	कुशिककौशिकघृतकौशिकाः ।
शक्तिगोत्रस्य	शक्तिपराशरवसिष्ठाः ।
काण्वायनगोत्रस्य	काण्वायनाङ्गिरसबार्हस्पत्यभरजाजमीढाः ।
वासुकिगोत्रस्य	अक्षोभ्यानन्तवासुकयः ।
गौतमगोत्रस्य	गौतमावत्सराङ्गिरसबार्हस्पत्यनैध्रुवाः ।
शुनकगोत्रस्य	शुनकशौनकगृत्समदाः ।
सौपायनगोत्रस्य	और्वच्यवनभार्गवजामदग्न्याप्नुवानाः ।

अथ द्रथामुष्यायणानाम् ।

देवरातानां	वैश्वामित्रदेवरातौदलाः ।
वामरथ्यानां	आत्रेयवामरथ्यपौत्रिकाः ।
धनञ्जयानां	वैश्वामित्रमाधुच्छन्दसधानञ्जयाः ।
जातूकर्यानां	वासिष्ठात्रेयजातूकर्याः ।
कतानां	वैश्वामित्रकात्योत्कीलाः ।
कपिलानां	आङ्गिरसबार्हस्पत्यभरद्वाजवान्दनमातवचसाः पञ्च ।
लौगाक्षीणां	काश्यपावत्सारवासिष्ठाः ।
साङ्कृतीनां	आङ्गिरसगौरवीतसांकृत्याः ।

शौङ्गशैशिरीणां आङ्गिरसबार्हस्पत्यभरद्वाजकात्योत्कीलाः पञ्च । इति दिक् ।

एवमादीन्यान्यान्यपि गोत्रविषयमतान्तराणि तत्र तत्रोपलभ्यन्ते तानि—यथायथं वंशपरम्पराप्रसिद्धयनुसारेण नेयानि ॥

एते चाश्वलायनबौधायनापस्तम्बसत्याषाढादि—मतभेदा दाक्षिणात्यप्रबन्धानुसारेणो-
पदर्शिताः । वस्तुतस्तु नैवविधा मतभेदा धर्मशास्त्रे युज्यन्ते ।

धर्मो यो बाधते धर्मो न धर्मः परिकीर्तितः ।

अविरोधीति यो धर्मः स धर्मः सद्भिरुच्यते ॥१॥ इति व्यासस्मरणात् ।
युक्तं चैतत् ॥ अन्यथा वस्तुस्थितिवद्भानादन्यथा प्रवर्त्तमानस्यानिष्टापत्तेः । दृश्यते च लोके
काश्यपशाण्डिल्ययोः प्रचरितो विवाहः । स चेह मतभेदेनेष्यते च नेष्यते च । काश्यपावत्सार-
नैध्रुवेति त्रिप्रवरण काश्यपेन शाण्डिल्यासितदेवलेति त्रिप्रवरस्य शाण्डिल्यस्य विवाहप्रतिषेधा
भावेऽपि मतभेदात् काश्यपावत्सारासितेति त्रिप्रवरेण काश्यपेन काश्यपावत्सारशाण्डिल्येति
त्रिप्रवरस्य शाण्डिल्यासितदेवलेति त्रिप्रवरस्य वा शाण्डिल्यस्य ऋषिसाम्याद्विवाहनौचित्यात् ।
स्मर्यते हि ऋषिसाम्ये विवाहप्रतिबन्धः—

“पञ्चानां त्रिषु सामान्याद्विवाहस्त्रिषु द्वयोः ।

भृग्वङ्गिरोगणेष्वेवं शेषेष्वेकोपि वार्यते ॥

एक एव ऋषिर्यावत् प्रवरेष्वनुवर्तते ।

तावत्समानगोत्रत्वमृते भृग्वङ्गिरोगणात् ॥ इति ॥ ४६ ॥

तस्मादेते प्रामादिका मतभेदा निराकर्तव्याः । तदुत्तरत्र विवाहसंस्कारे विशदयिष्यामः ॥

अथोपलब्धगोत्राः ।

इत्थं गोत्राणां भूयस्त्वेऽपीदानीं विद्यमाने ब्राह्मणसमाजे यावन्तो गोत्रप्रवरा व्यवहृता
उपलभ्यन्ते तान् पृथगिहोपदर्शयामः । तत्र तावद्गोत्राणि अष्टाविंशतिः सन्ति तेषां प्रवरा
यथा—

१—शाण्डिल्यगोत्रः—शाण्डिल्यासितदेवलेति त्रिप्रवरः ।

२—गौतमगोत्रो—गौतमाङ्गिरसायास्येति त्रिप्रवरः ।

३—अन्यो गौतमगोत्रो—गौतमवसिष्ठबार्हस्पत्येति त्रिप्रवरः । भिन्नगोत्रावेतौ ।

४—मौद्गल्यगोत्रो—मौद्गल्याङ्गिरसभार्यश्वेति त्रिप्रवरः ।

त इमे शाण्डिल्य-गौतम-मौद्गल्य-गोत्रास्त्रिप्रवरा ब्राह्मणाः सामवेदिनश्छन्दोगाः ।

सामवेदस्य कौथुमीशाखाध्यायिनः । गोभिलमेषां सूत्रम् ।

१—काश्यपगोत्रः काश्यपावत्सारनैध्रुवेति त्रिप्रवरः ।

२—भारद्वाजगोत्रो भारद्वाजाङ्गिरसबार्हस्पत्येति त्रिप्रवरः ।

३—कौत्सगोत्रो मन्धात्रीङ्गिरसकौत्सेति त्रिप्रवरः ।

४—विष्णुवृद्धगोत्रो विष्णुवृद्धपुरुकुत्सत्रसदस्त्विति त्रिप्रवरः । विष्णुवृद्धस्थाने आङ्गिरसो वा । भिन्नगोत्री स्याताम् ॥

५—ताण्डिगोत्रस्ताण्ड्यङ्गिरोमौद्गल्येति त्रिप्रवरः ।

६—कपिलगोत्रः कपिलाङ्गिरोभारद्वाजेति त्रिप्रवरः ।

७—कात्यायनगोत्रः कात्यायनविष्वाङ्गिरसेति त्रिप्रवरः ।

८—अन्यः कात्यायनगोत्रोऽत्र भृगुवशिष्टेति त्रिप्रवरः ।

९—जमदग्निगोत्रो जमदग्न्यौर्ववशिष्टेति त्रिप्रवरः ।

१०—कौशिकगोत्रः कौशिकाऽत्रिजमदग्नीति त्रिप्रवरः ।

११—जैमिनिगोत्रो जैमिन्युतथ्यसांकृतीति त्रिप्रवरः ।

१२—वशिष्ठगोत्रो वशिष्ठात्रिसांकृतीति त्रिप्रवरः ।

१३—पराशरगोत्रः पराशरशक्तिवशिष्टेति त्रिप्रवरः ।

१४—कौण्डिन्यगोत्रः कौण्डिन्यास्तौकौशिकेति त्रिप्रवरः । कौशिकस्थाने कौत्सो वा ।

१५—अन्यः कौण्डिन्यगोत्रो वशिष्ठमेत्रावरुणकौण्डिन्येति त्रिप्रवरः ।

१६—लौगाक्षिगोत्रो लौगाक्षिवृहस्पतिगौतमेति त्रिप्रवरः ।

१७—अन्यो लौगाक्षिगोत्रो वाशिष्ठावत्सारकाश्यपेति त्रिप्रवरः ।

१८—आत्रेयगोत्र आत्रेयशातातपसांख्येति त्रिप्रवरः ।

१९—कृष्णात्रेयगोत्रः कृष्णात्रेयाप्नुवानसारस्वतेति त्रिप्रवरः ।

२०—शीनकगोत्रः शीनकभार्गवगात्सर्मदेति त्रिप्रवरः ।

त एते विंशतिगोत्रास्त्रिप्रवरा ब्राह्मणा यजुर्वेदिनो वाजसनेयिनो यजुर्वेदस्य माध्यन्दिनशाखाध्यायिनः । कात्यायनीयमेषां सूत्रं पारस्कराय वा ।

१२—वत्सगोत्रः सावर्त्यगोत्रश्च और्वच्यवनभार्गवजामदग्याप्नुवानेति पञ्चप्रवरौ ।

३—भार्गवगोत्रः और्वच्यवनान्पुवानाष्टिषेणानूपेति पञ्चप्रवरः ।

४—गार्ग्यगोत्रो गार्ग्यकौशिकमाण्डव्याथर्व-वैशम्पायनेति पञ्चप्रवरः ।

त इमे वत्ससप्तवर्ग्यभार्गवगार्ग्यगोत्राः पञ्चप्रवरा यजुर्वेदिनो वाजसनेयिनो यजुर्वेदस्य माध्यन्दिनशाखाध्यायिनः । पारस्कराय सूत्रं कात्यायनीयं वा । परेतु गार्ग्यगोत्रस्य गार्ग्यकौशिकमाण्डव्येति त्रिप्रवरत्वमेवेच्छन्ति ॥

गौतमगोत्रस्य तु गौतमावत्साराङ्गिरसबार्हस्पत्यनैध्रुवेति पञ्चप्रवरत्वम् ॥

तत्रैतावपि भिन्नगोत्री स्याताम् ।

इत्थमष्टाविंशतिः । तत्र चतुर्विंशतिस्त्रिप्रवराः, चत्वारः पञ्चप्रवराः ॥ अपि चैतेषु चतुर्विंशतिर्वाजसनेयिनः, चत्वारश्छन्दागाः—इति बोध्यमिति दिक् ॥

* इति गोत्रप्रवर्तकाधिकारः *

॥ इति ऋषिनिर्वचनम् ॥

❀ इत्याधिदैविकाध्यायः ❀

* अथ शुद्धयशुद्धिपत्रम् *

पृष्ठम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१	६	नृषीणा	नृषीणां
१	८	यथातथ्येन	याथातथ्येन
१	१४	प्रवृत्ति	प्रवृत्ति
३	३	स्थूलै	स्थूलैः
३	३	सूक्ष्मै	सूक्ष्मैः
३	४	सर्व	सर्व
३	६	निबन्धनाः	निबन्धनाः
३	१३	द्रष्टृणा	द्रष्टृणां
३	१५	द्वितीयकी	द्वैतीयिकी
३	१५	पाञ्चामिकी	पाञ्चामिकी
३	२१	विशिष्यन्ते	विशिष्यन्ते
३	२१	तस्यो	तपो
३	२२	ब्राह्म	ब्राह्मणा
३	२२	शुश्रुवांशो	शुश्रुवांसा
३	२४	कुम्भा	कुम्भी
३	२४	द्विधया	द्विधायाः
४	३	शुश्रुवान्	शुश्रुवान्
४	७	स्तोमान	स्तोगान
४	११	अग्ने	अग्ने
४	११	वैतेऽवति	वैत आति
४	११	मगच्छन्	मगच्छन्
४	१५	ज्येष्ठ	ज्येष्ठः
४	१६	पदवी	पदवीः

(२)

पृष्ठम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
४	१४	कवीना	कवीनां
४	१६	मृषि	ऋषि
४	१७	पवित्र	पवित्र
४	१७	देवानां	देवाना
४	१८	भवतीत्यत्र	भवतीत्यत्र
४	२०	ब्रह्मो	ब्रह्मो
४	२४	पार्थिवाः	पार्थिवाः
५	३	देवता	देवता
५	६	भाञ्ज्य	भाञ्ज्य
५	८	नैयातिक्रान्ति	नैयातिक्रान्ति
५	१६	नाम्न्यच्चे	नाम्न्यच्चे
६	९	यथापथं	यथापथं
६	४	दिवोति	दिवीति
६	६	त्रामान्यत्वं	त्रामान्यत्वं
६	१३	प्रदिष्टाना	प्रदिष्टाना
६	१७	सर्वान्प्रावेव	सर्वान्प्रावेव
६	२२	विषयकं	विषयकं
६	२३	इत्येतेभ्यः	इत्येतेभ्यः
६	२४	आग्न्या	आग्ना
६	२४	त्रिष्टुप्	त्रिष्टुप्
७	३	अग्नीषोमी	अग्नीषोमी
७	५	अथादीत्य	अथादित्य
७	५	सवनम्	सवनम्
७	७	रसाधारणं	रसाधारणं
७	७	चन्द्रमण	चन्द्रमसा
७	६	रद	शरद
७	१३	तनूनपात	तनूनपात्
७	१४	सवत्या	सरस्वत्या
७	१५	वसिष्ठं मात्रेयं	वासिष्ठमात्रेयं

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
७	१६	अगस्त्यं	अगस्त्यं
७	१६	पितुः	पितुः
७	२०	विपाट्	विपाट्
७	२०	ऊर्जाहुति	ऊर्जाहुती
७	२३	अग्निरेव	अग्निरेव
७	२३	रष्ट्रावसवा	रष्ट्री वसवो
७	२३	वायुश्च	वायुश्च
८	२	नय्यापाश्च	नय्यपाश्च
८	३	येतेष्टी	मेतेऽष्टी
८	५	अपानपात्	अपानपात्
८	६	वाचस्पतिः	वाचस्पतिः
८	७	स्तयोर्विशतिः	स्तयोर्विशतिः
८	८	वेनः	वेनः
८	११	अप्साः	आप्त्याः
८	१३	अवपतनश्च	अवपतन्त्यश्च
८	२४	तित्तिरीया	तैत्तिरीया
९	४	सैव	सैव
९	५	वृषाकपायो	वृषाकपायी
९	८	सविता	सवित।
९	११	विश्वानरः	विश्वानरः
९	११	वृषाकपिः	वृषाकपिः
९	१३	अग्नि गृहपतिः	अग्निर्गृहपतिः
९	१३	रुद्रो वैन्द्रो	रुद्रो वैन्द्रो
	१४	दिवस्पतिः	दिवस्पतिः
९	१४	ब्रह्मा	ब्रह्मा
९	१७	तिस्रः	तिस्रः
९	१६	सप्तः	सप्त
९	२१	ऋग्	ऋग्
९	२३	देवपत्न्यः	देवपत्न्यः

पृष्ठम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
६	२३	अष्टादशः	अष्टादश
६	१७	ता	ताः
१०	५	नामुसं	तामुषसं
१०	५	सूर्या	सूर्या
१०	६	निम्नुचिः	निम्नुचि
१०	८	तिस्रः	तिस्रः
१०	८	पुंसां देवता	पुंसेषताः
१०	६	जन्मना	जन्म वा
१०	१०	व्याप्य	व्याप्त
१०	१७	धोतु	धनोतु
१०	१७	ह्यत्रादः	ह्यत्रादः
१०	१८	रत्रं	रत्रं
१०	२३	त्रयस्त्रिंशत्वेव	अत्रयस्त्रिंशत्वेव
१०	२५	नैरित्यो	नैर्ऋत्यो
११	१	प्रजापते	प्रजापतेर्द्वादशात्मनो
११	२	अप्रतिधिष्या	अप्रतिधृष्या
११	८	स वा	सर्वा
११	६	यदश्च	यज्ञश्च
११	१०	प्रजापतिर्वषट्कारयो	प्रजापतिर्वषट्कारयोः
११	१४	सम्बन्धितयैव	सम्बन्धितयैव
११	१४	यथा	तथा
११	१४	प्रजापत्यग्नो	प्रजापत्यग्नो
११	१६	सदश	सदेश
११	२६	द्यावापृथिव्यो	द्यावापृथिव्यो
१२	६	श्चाश्माप्रश्निश्च	श्चाश्मापृश्निश्च
१२	५	व्याताश्च	व्यात्ताश्च
१२	६	सोमदः	सोमसदः
१२	७	बर्हिषद	बर्हिषद
१२	७	अग्निव्याता	अग्निव्यात्ता

पृष्ठम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१६	६	तेषामुत्पत्तेः	तेषामुत्पत्तेः
१६	१०	नोपलमां प्राणे	नोपलभामहे
१३	१२	बहि	बहि
१३	१२	तत्रैते	तत्रैते
१६	१६	विष्म यौ	विष्म यौ
१३	२०	नग्निदग्धलक्षणाः	नग्निदग्धलक्षणाः
१३	२३	प्रेतपितरः ऋतुपितरः	ऋतुपितरः प्रेतपितरः
१४	१४	सयुक्तस्य	संयुक्तस्य
१४	१६	पुनस्त्रयाणां	पुनस्त्रयाणां
१४	२३	भृगुवंश	भृगुवंश
१४	२४	यमाग्निना	यमाग्नीनां
१४	२८	मप्यायनं	माप्यायनं
१४	२८	संतर्प्येत्	संतर्पयेत्
१४	२६	पितृन्	पितृन्
१५	२	व्यातत्ता	व्यातान्
१५	४	शीतोष्णशीतश्चेति	शीतः ऋतुष्णशीतश्चेति
१५	६	प्रवर्तते	प्रवर्तते
१५	१०	संक्वसरो	संक्वसरो
१५	२०	यावाग्नि	यावानग्नि
१५	२४	वशिष्ठो	वशिष्ठो
१६	३	अभ्यते	अभ्यते
१६	१०	पक्षीणां	पक्षिणां
१६	११	इत्याहः	इत्याह
१६	२०	सोमसदादय	सोमसदादय
१६	२४	योनिनाम्	योनीनाम्
१७	१	सोम्याः	सोम्या
१७	४	लोकः	लोकाः
१७	५	सामीप्यादीना	सामीप्यादीनां

पृष्ठम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१७	८	मारीचिर्गर्भा	मरीचिगर्भा
१७	२५	सांकर्ष्ये	सांकर्ष्ये
१७	२७	द्रव्यद्रव्य	द्रवद्रव्य
१८	३	यो	ये
१८	८	संतर्ष्ये	संतर्ष्ये
१८	९	देवतास्त्रं	देवतात्व
१८	६	रुद्र	रुद्रा
१८	१७	पुत्रः	पुत्राः
१८	२५	वर्हिषदः	वर्हिषदः
१८	२६	आभास्वराः	अभास्वराः
२०	४	देवताः	देवताः
२०	१६	चाप्रसिद्धेः	चाप्रसिद्धेः
२०	२९	रश्मिया	रश्मिपा
२१	४	सोमपा	सोमपाः
२२	७	प्राण	प्राणा
२२	८	मृषि	मृषित्वं
२२	१२	मन्धात्रा	मन्यत्रा
२२	१७	अग्नेपत्न्य	अग्ने पत्न्य
२२	१८	रथिणां	रथीणां
२३	६	वथानध्यं	याथातध्यं
२३	१४	धर्मणा	धर्मणाः
२३	१५	धर्मस्य	धर्मभ्य
२३	१६	चान्योन्ये	चान्योन्य
२३	१६	प्रदेशः	व्यपदेशः
२३	१७	विज्ञानं	विज्ञानं
२४	४	मासा	यासा
२४	५	ऽनुचानाः	ऽनुचानाः
२४	१८	श्रुतिः	श्रुतिः
२४	१९	महाव्रतं	महाव्रतं

पृष्ठम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
२५	६	वेदः	वेदाः
२५	७	न्तःकरणा	न्तःकरणा
२५	१६	प्रत्यायनाव	प्रत्यायनम्
२५	१७	यथा	तथा
२५	२०	गौतमीय	गौतमीय
२५	२२	उपदेष्टा	उपदेष्टा ।
२५	२३	स द्विधो	स द्विविधो
२६	५	पार्ष्टिकं	पार्ष्टिकं
२६	१२	वृष्ट	वृष्टि
२६	२२	प्रये तैव	प्रयेतैव
२७	३	वर्गस्थ	वर्गस्थ
२७	२०	व्यापनीं	व्यापिनीं
२८	३	प्राणौति	प्राणिति
२६	१२	स्ते नेदं	स्तेनेदं
२६	१६	अन्य	अन्य
२६	२१	शरीराः	शरीराः
३०	१	वेन्द्रियकाणि	वैन्द्रियकाणि
३०	६	प्रतिष्ठो	प्रविष्ठो
३०	७	देशैव	देशैव
३१	१	दन्त्यग्निं	दन्त्यग्निं
३१	८	महर्षीञ्चा	महर्षीञ्च
३१	११	पितृभ्यो	पितृभ्यो
३३	४	ब्रह्म	ब्रह्म
३३	११	सुविज्ञातां	सुविज्ञानम्
३४	१०	सुर्वश्या	सुर्वश्यां
३४	१०	हुत्वा	हुत्वा
३४	१६	अगस्त्य	अस्त्य
३५	६	कतिपयोभि	कतिपयौभि
३५	६	सम्प्रदेनासा	सम्प्रदे तासा

शुद्धम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
३३	१५	निध्येति	वै
३४	१६	मधिपत्यम्	विध्येति
३५	१७	तन्मां	माधिपत्यम्
३६	२०	मित्यने	तन्मा
३७	७	शिरच्छेद	मित्यन्ये
३८	२०	निरूपे	शिरच्छेद
३९	२५	मृगौ	निरूपे
४०	२६	प्रत्यदर्श	भृगौ
४१	१९	समना	प्रत्यदर्शि
४२	१३	प्रजनतीव	समनाः
४३	१४	संमद्यत	प्रजानतीव
४४	८	च स्कन्द	संपद्यते
४५	३	संयुक्तयो	चस्कन्द
४६	२३	कश्यपः	संयुक्तयो
४७	१३	वा भू	कश्यप्य
४८	१४	द्रष्ट	वामू
४९	१३	चान्त	द्रष्ट
५०	२	क्षेप	चान्त
५१	२३	वा	क्षेप
५२	२८	प्राणवनः	वा
५३	१३	वा	प्राणवनः
५४	१	भुतावपि	वा
५५	४	ऐतरेयारण्यके	भुतावपि
५६	११	आहिकाः	ऐतरेयारण्यके
५७	२०	तमेवा	आहिकाः
५८	४	मयथा	तमेवा
५९	७		मयथा

पृष्ठम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
४८	१३	च्छोत्रं	च्छोत्रं
४८	१५	मुख्या	मुख्या
४८	१६	द्रष्टु	द्रष्टु
४८	२२	विशेष	विशेष
४९	११	दृष्टुर्वशिष्ठ	द्रष्टुर्वशिष्ठ
५१	१८	प्यङ्गिरा	प्याङ्गिरा
५४	१२	स्मरणदस्य	स्मरणदस्य
५५	८	गोयवनः	गोयवनः
५६	२	शतर्वी	शतर्ची
५७	८	ऊर्ध्वनामा	ऊर्ध्वनामा
५७	१०	अग्नि	अग्नि
५७	१०	अग्नि	अग्निः
५७	१४	सर्व	सर्व
५७	१७	कुमारो	कुमारो
५८	६	मथषि	मथर्षि
५९	५	अरि	अरिष्ट
५९	७	नैऋतः	नैऋतः
६०	१	राजषि	राजर्षि
६०	१६	वशोऽत्स्यः	वशोऽश्म्यः
६०	१८	सप्त	सप्ति
६१	१०	त्रयी	त्रयो
६१	२१	क्वष	क्वष
६२	२	निर्दिष्टा	निर्दिष्टा
६४	११	शत	शतं
७०	१६	भवति वाशिष्ठिश्च वाशिष्ठश्च ।	भवति वाशिष्ठश्च
७१	४	कुण्डिनो	कुण्डिनो
७३	१	तत् स्वन्धादेव	तत्स्वन्धादेव
७४	१५	पूर्वायाः तिथयो	पूर्वातिथयो
७५	१३	कारणु	कारेणु

(१०)

पृष्ठम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
७६	६	गोत्रा	गोत्र
७६	१६	भजेदत्रिमः	भजेदत्रिमः
७७	१६	प्रदीये	प्रदीपे
७७	२१	तवदुभयथा	तावदुभयथा
७६	२	मृगः	मृगः
७६	६	भवन्ति	भवन्ति

॥ इति ॥

